İLBER ORTAYLI

OSMANLI'DA DEĞİŞİM VE ANAYASAL REJİM SORUNU

SEÇME ESERLERİ II

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

OSMANLI’DA DEĞİŞİM VE ANAYASAL REJİM SORUNU

İlber Ortaylı

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

TARİH
İLBER ORTAYLI
OSMANLI’DA DEĞİŞİM VE ANAYASAL REJİM SORUNU

editör
ALİ BERKTAY
görsel yönetmen
BİROL BAYRAM
grafik tasarım uygulama
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
düzelti
ERKAN IRMAK
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
istiklal caddesi, no: 144/4 beyoğlu 34430 istanbul
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

I

OSMANLI KURUMLARI

VE DEĞİŞİM

İkinci Viyana Kuşatması’nda Jan Sobieski’nin Türk ordugâhına saldırısı;

Historisches Museum auf Stadt Wien.

I

İkinci Viyana Kuşatması'nın İktisadî Sonuçları Üzerine(*1)

1

1683'te Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ikinci defa kuşatılması Orta Avrupa tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Viyana'nın Osmanlı ordularının eline geçmesini önleyen kuvvetli bir neden Polonya Kralı Jan Sobieski olmuştur. Acaba Viyana Osmanlıların eline geçse idi ne olurdu? Bu önemli görünen sorunun cevabı burada tartışılmayacaktır. 1683 yenilgisinin Türkiye tarihi için, Avusturya tarihi için olduğu kadar önemli sayılmaması gerekir. Türkiye'de, "Viyana önlerine uzanan Türkler" sloganı, gerek halk arasında gerekse tarihçilikte daha çok Birinci Viyana Kuşatması'nın kalıntısı olarak yaşamaktadır. İkinci Viyana bozgunu, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yüzyıldır süregelmekte olan kurumsal kargaşanın tabii sonucu olarak değerlendirilmektedir. Toprak düzeninin bozulduğu, fakirlik ve isyanlarla dolu 17. yüzyıl sonunda Osmanlı ordularının Viyana önlerine uzanmasında herhalde Köprülüler restorasyonu kadar etkisi olan başka nedenler de vardı. Bu da Orta Avrupa'daki içtimaî düzen değişikliğinin getirdiği sancılar, Otuz Yıl Savaşları'nın yarattığı tahribat ve Habsburg İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu umumî zaaftı.

Oysa Avusturya tarihi için 1683 zaferi gerçekten önemli bir olaydır. 1683 galibiyetiyle Avusturya gerçek bir imparatorluk çağına girecektir. İki yüzyıldır Avrupa güçlerinin baskısı altında bulunan bu devlet, artık istikbale ümitle bakmaya başlamıştır. 1683 Avusturya tarihinde bir annus mirabilis'tir. Bundan sonra Alman prenslikleri üzerinde otoritesini kurmaya başlayan, sanayi, ticaret, ziraat ve kültürünü geliştirmeye başlayan ülkenin yeni dönemini ifade etmektedir. Avusturya yeni bir atılımın başlangıcındaydı.

2

17. yüzyılın sonlarında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, Voltaire'in deyimiyle; ne kutsallık ne Romalılık ne de imparatorlukla ilgisi olan bir siyasî birlikti. Otuz Yıl Savaşları'nın erittiği imparatorluk ülkeleri kuzeyde İsveç, batıda XIV. Louis Fransa'sı, doğuda Osmanlı İmparatorluğu'nun baskısı altında idi.

Ülkenin siyasal durumu, elde tuttuğu toprakların bereketsizliği nedeniyle Batı Avrupalı (Hollandalı, Alman, Danimarkalı) sermaye sahipleri ve sınaî müteşebbisler yatırım için buraya yönelmemişlerdi.

Avusturya hayvancılığı ve tarımı Batı Avrupa ile karşılaştırılamayacak kadar geri durumda idi. Avusturya'da merkantilizm döneminde, tarımda kayda değer bir teknolojik gelişme ve verim artışı gözlemlenmiyor. Bu dönemde, tarımda üçlü ekim sistemine (Dreifeldersystem) geçilmişti. Ancak, Avusturya dukalığına bağlı ülkelerde tarım ve hayvancılık, sanayi ve ticarette büyük gelişmeler doğuracak düzeyde değildi. Hayvancılık, henüz gelişmiş yöntemlerle yapılmıyordu. Tirol ve Vorarlberg ülkelerinde tarım ve hayvancılığın biraz daha iyi durumda olması Avusturya için yeterli değildi. Dolayısıyla köylüler de sefil ve adaletsiz durumlarından kurtulmuş olmuyorlardı. Üzerlerindeki feodal baskı, ağır angarya ve vergi yükü devam etmekteydi.[1]

Avusturya ülkelerinin zengin maden kapasitesinin de yeterince değerlendirildiği söylenemez. Manifaktür ve metalürji sanayiinin gelişmemesi mevcut madenlerin tam kapasiteyle çalışamamasının bir nedenidir. Meselâ, 1657'de Fugger'ler Tirol ve Schwaz'daki madenleri kapatmak zorunda kalmışlardı. Steiermark madenleri ise, 1526'dan beri özellikle Osmanlı akınlarına ve tehlikesine karşı devletin silâh ihtiyacını karşılamak için işletiliyordu. Bu nedenle 1656'dan beri Wiener Neustadt'da Hollandalı ve Alman usta ve girişimcilerin yardımıyla kurulan ve devlet kontrolünde olan bir silâh fabrikası faaliyette idi.[2]

17. yüzyıl sonuna kadar Avusturya manifaktürü, gerek yerli gerekse Batı Avrupa'dan gelmesi beklenen müteşebbislerin, bu ülkenin siyasal güvensizliği ve fakirliği nedeniyle işe girişmemelerinden dolayı geri idi. Ülkede, manifaktür ve fabrika gibi işletmeleri yaşatacak bir talep büyümesi yoktu. Bazı manifaktür girişimleri iflâsla neticelenmişti. Meselâ; ilk Orientalische Handelskompagnie'nin Schwechater ve Tabor'daki pamuklu-yünlü dokuma tesisleri 1687'de iflâs etmişti.[3]

17. yüzyıl sonuna kadar Avusturya'nın iç ve dış ticareti de devletin vergi gelirlerini besleyip artıracak bir düzeye ulaşamamıştı. Avusturya, Tuna bölgesini kontrol edemediğinden, nehir ticareti gelişememişti. Roma-Germen İmparatorluğu üyesi olan devletçiklerin arasındaki gümrük duvarları, ticarî gelirin sadece fakir Avusturya ve Bohemya ülkelerinden elde edilmesiyle sonuçlanıyordu. Akdeniz'le iyi liman bağlantısı olmadığından denizlere açılamamıştı. 1667'de Becker tarafından kurulan ilk Orientalische Handelskompagnie bir müddet sonra iflâs etti.[4] Ülkede karayollarının da Batı Avrupa'ya göre çok ilkel düzeyde olması imparatorluk ülkeleri arasındaki ticareti baltalıyordu. Zaten 1683

kuşatmasının Osmanlı ordusu için bir yenilgiyle bitmesinde, Aşağı Avusturya (Niederösterreich) ülkesinin bozuk ve iptidaî yol sisteminin büyük rolü olmuştur.

3

1683 kuşatmasının ardından Osmanlı ordularının Tuna ve Transilvanya Macaristan'ından çekilmesinden; 1699 Karlofça (Karlowitz) ve 1718 Pasarofça (Pasarowitz) muahedelerinden sonra Habsburg İmparatorluğu, Tuna boyunda yerleşmişti. Bu bölge, ülkenin Balkanlar'a uzanan yeni pazar ve hammadde kaynağı idi ki, artık ülkede yapılan ziraî reformlar, maliyenin düzenlenmesi, sanayi ve ticaretin gelişmesi uygun bir hayat sahası bulmuş olacaktı.

Avusturya merkantilizminin parlak devrine girişi, ilk etkisini tarım alanında gösterdi. İmparator VI. Karl devrinde tarımın ıslâhı için bir dizi tedbirler geliştirildi. 1651-1700'e göre, 1701-1750 devresinde tarımdaki verim artışı %103 oranında idi.[5] 18. yüzyılda hayvancılık alanında yeni damızlık türler getirilerek Avusturya ülkelerindeki hayvancılık geliştirildi. Bununla beraber Avusturya manifaktürünün gelişmesi, Tuna boyu ülkelerinden tahıl, yün gibi tarımsal hammadde ithalatını artıracaktır.

İmparatorluğun Tuna boyundaki fetihleri ve yeni pazar imkânları gerek Batı Avrupa'dan gerekse yerlilerden yeni müteşebbislerin ortaya çıkmasını sağladı ve Avusturya manifaktürü gelişmeye başladı. Meselâ, 1697'de, Viyana'da Bratti'ler bir ipekli dokuma tesisi kurdular. İsviçreli Dunant'ın 1717'deki tafta fabrikası da bu tür bir girişimdi. Yeniden kurulan Orientalische Handelskompagnie, 1724'te Schwechater'de pamuklu dokuma fabrikasını tekrar faaliyete geçirdi.[6] Pamuk bu dönemde kaçak ticaretle Türkiye'den getiriliyordu.

Avusturya'da nehir, deniz ve kara ulaşım sisteminin ıslâh edilmeye başladığı, Tuna üzerindeki askerî ve sivil donanmanın büyüdüğü, yeni bir teknolojiyle nehir ulaşım filosunun meydana getirildiği görülüyor.[7] 1719'da, VI. Karl Trieste'yi Venedik'e karşı önemli bir liman haline getirtti. Bunun yanı başında Trieste ile Fiume serbest liman olarak ilân edildiler. Bu iki liman, Avusturya için hayatî önemi olan Akdeniz ticaretinin gelişmesinde çok etkin olacaklardı.

Ülkenin dış ticaretini geliştirecek karayolları da yapıldı. 1728'de Semmeringstrasse Viyana ve Trieste'yi bağladı. 1722'de posta sisteminin ıslâhı ve devletleştirilmesi ile merkezî devletin güçlenmesi, ticaret ve maliyenin ıslâhında önemli bir adım atılmış oldu.

Avusturya için Akdeniz ticareti hayatî öneme sahipti. Çünkü uzak denizler ve okyanus aşırı kolonilerle ilişki kurmakta başarı sağlanamamıştı. Nitekim VI. Karl 1722'de devlet himayesinde 6 milyon gulden sermayesi olan "Doğu Hint Ticaret Kumpanyası"nı kurmuş, kumpanya gayet parlak girişimlerle faaliyete geçmişti. Ancak, Hint Denizi ve Uzakdoğu limanlarında Hollanda ve İngiliz rekabetine dayanamayarak faaliyetini tatil etti.[8] Avusturya denizciliği teknolojik kapasite ve güç yönünden uzak denizlere ulaşacak durumda değildi. Ayrıca ticaret konusu mamulât da fiyat bakımından rekabet kabiliyetine sahip değildi. Bu nedenle Avusturya dış ticaretini Balkanlar ve Doğu Akdeniz'e yöneltmek zorundaydı. Esasen bu dönemde Akdeniz Avusturya'nın yayılabileceği uygun bir ortamdı. 18. yüzyılda İngiltere, Hollanda ve hatta Fransa ticarî faaliyetlerini Atlantik aşırı bölgelerde yoğunlaştırmışlar ve Akdeniz'den çekilmişlerdi. Nitekim Fransa, 16. yüzyılda dış ticaretinin yarısını Akdeniz limanlarında yapıyorken, bu oran 1780'e doğru 1/20'ye düşmüştü. Gene İngiliz ticaretinin 1/10'u 17. yüzyılda Akdeniz'de yapılıyorken, 1770'lerde bu oran 1/100'e düşmüştü.[9]

Avusturya, Akdeniz'deki ticaretini adeta İngiltere ve Hollanda'nın okyanus aşırı İspanyol kolonilerinde uyguladığı bir sistemi izleyerek organize etmiştir. Yani ilk elde Akdeniz'deki seyr-i sefâini (navigation) güvenlik altına almıştır. 16.-18. yüzyıllarda korsanlık, devletlerin yarı resmî bir deniz gücü ve deniz politikasıydı. Avusturya, hem deniz ticareti faaliyetini hem de kaçak ticaretini güven altına alabilmek için seyr-i sefâin anlaşmaları elde etmek yönüne gitmiştir. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmalarından sonra bu gibi ahidnâmeleri (convention act) devamı olarak elde etmiştir. Tarafımdan incelenen ve yayımlanan "1727 Osmanlı-Avusturya Seyr-i Sefâin Sözleşmesi" bunlardan biridir.[10] Bu sözleşmelerde ticaret serbestliği, bunun kuralları ve gümrük resmi miktarının belirtilmesi söz konusu değildir. Ancak seyr-i sefâinin güvenliği teminat altına alındığından, kaçak ticaret için uygun bir zemin hazırlanmaktadır.

Kaçak ticaret, esasında Avusturya-Osmanlı ilişkilerine has bir durum değildi. 17. ve 18. yüzyıllarda merkantilist ticarî tedbirler güden İspanya kolonilerine İngiltere ve Hollanda aynı biçimde nüfuz ediyorlardı. İngiltere ve Hollanda, İspanya ile yaptıkları aynı tip seyr-i sefâin sözleşmeleri (navigation act) ile Amerika kıtasındaki İspanyol sömürgelerine uzanıp, kaçak ticaret yapıyorlardı. Mahallî valilere verilen rüşvet ve yasağa rağmen,

yerli toprak sahipleri ile yapılan alışveriş sonucu İspanyol sömürge gelirleri azalmıştı.[11] Avusturya bu yolda Doğu Akdeniz, fakat daha çok Kuzey Afrika limanlarıyla ilişki kurmaktaydı.

Bir yanda Tuna boyu ve Balkanlar'a, öbür yanda Kuzey Afrika pazarlarına uzanan Avusturya merkantilizmi altın devrini yaşamaya başladı. Ülkede bu bölgelerin talebine yönelik manifaktür sanayi hızla gelişmeye başladı. Bunun iktisadî sonuçları kadar, Avusturya'nın yeni hayatında kültürel etkilerinin de görülmeye başladığı bilinmektedir.

4

İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki eyâletleri ilk anda bir kargaşalık, iktisadî bir çöküntü ve asayişsizlik içinde kaldılar. Ordunun bozgunu, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonların da erimesi, iktisadî çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve süregelen harbler, bu eyâletlerde merkezî idarenin kontrolünü yok etmişti denebilir. Meselâ, Bosna ahalisi merkezden sürekli olarak para ve asker yardımı istiyordu. Oysa merkezî hükümet bu talepleri karşılamaktan âcizdi[12] . Bu nedenle, şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler. 18. yüzyıl başından itibaren imparatorluğun Rumeli bölümünde kent idaresinde güvenlik, malî sorunlar kısmen ahali tarafından karşılanmaya başladı. Ekseri şehirleri temsilen âyanlar otoriteyi elde etmeye başladılar. Bunlar özellikle yerel toprak sahipleri, büyük vakıfların yöneticileri gibi zümrelerden çıkıyordu. Nihayet idare çok yerde bu gibi kimselere teslim edildi; bunlara mütesellim deniyordu.

Balkanlar'da görülen asıl değişme iktisadî yönden olmuştur. Bu değişmedeki başlıca etken de Avusturya'nın Balkanlar'a yayılan ve gelişen ekonomisidir. Özellikle Avusturya'nın Balkanlar'dan satın aldığı tahıl, endüstriyel bitkiler (tütün, pamuk), hayvanî ürünler (deri, yün), yarı işlenmiş maddeler (aba, kaytan vs.), balmumu, kereste, bazı maden cevherleri Osmanlı Rumeli'sindeki tarım, ziraat ve ticaretin kompozisyonunu giderek değiştirmiştir.

Avusturya nehir gemiciliğinin Tuna üzerinde gelişmesi 18. yüzyılın otuzlu yıllarında Demirkapı'ya kadar uzanan bir bölgede ticareti canlandırmıştı. Bulgar ve Romen tahılı büyük ölçekte Batı pazarlarına naklediliyordu. 18. yüzyıldan sonra Avusturya pazarlarının ihtiyacı olan deri, yün, endüstriyel bitkiler bol miktarda üretilmeye başlandı.[13] Özellikle deri ve yüne dayanan yarı mamul maddelerin Avusturya pazarlarına ihracı

Bulgaristan'da Rusçuk, Filibe (Plovdiv), Plevne gibi merkezlerde lonca teşkilâtının nitelik değiştirmesine ve bazı lonca ustaları arasında büyükçe sermaye sahiplerinin ortaya çıkmasına neden oldu.[14] Bu süreç Balkanlar'ın tümünde görüldü ve bu zenginleşen tüccar sınıfı Avusturya ile olan ilişkileri sayesinde hem ideolojik, kültürel yönden hem de malî güç bakımından 19. yüzyılın burjuva-milliyetçi hareketlerini besleyecek hale geldi.

Kaçak ticaret yapan ve Avusturya ile yakın ilişkiler kuran bu tüccarlar, daha çok Hırvat, Sırb ve Yunan asıllı idiler. 16. yüzyıl başında Ragusa Cumhuriyeti (Dubrovnik) ve Venedik tüccarları, Avusturya'nın Doğu ile ticaretinde aracılık yapıyordu. Oysa şimdi Balkan halklarının hemen hepsinden tüccarlar vardır.[15] Bunların Viyana modasını, kültürünü, giderek Alman dilini Balkanlar'a yerleştirmekteki önemli rolleri bilinmektedir. 18. yüzyılda Avusturya manifaktürünün Balkanlar'a girişi daha çok porselen, çini, kumaş ile olmuştur. Pancar şekeri, daha sonraki yüzyılın ticaret metaıdır. Avusturya, bu dönemde Bohemya'daki porselen sanayiini geliştirerek, Venedik rekabetini yendi ve Bohemya porseleninin başlıca alıcılarından biri Türkiye oldu. Esasen Viyana gittikçe İsviçre ve Almanya'dan yapılan ticaretin de merkezi oldu ve bu mamulât Avusturya aracılığıyla Balkanlar'a girdi. Her türlü kumaş, möble, giyim ve kullanım eşyasıyla birlikte ticaret dili olarak Almanca Balkanlar'a Avusturya ticareti sayesinde girdi. Avusturya manifaktürü, tekstil ve hafif endüstri mamulâtında Doğuluların zevkine göre üretime geçti.

Özetlenecek olursa, 18. yüzyılda Avusturya, Balkanlar'a yayılan ve Batı Avrupa'dan çekilmeye başlayan bir imparatorluktu. Balkanlar'daki iktisadî ilgisi buralarda yerel toprak beylerinin ve tüccarların zenginleşip güçlenmesine ve ileride onların siyasî bir rol oynamalarına yardım etmiştir.

II

17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu

Vilâyetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine(*2)

17. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda, 150 yıldır süregelen toplumsal bozukluk, çözülme düzeyine gelmiştir. Bu hızlı çözülmede İkinci Viyana bozgunu bir başlangıç olayıdır. 1683'te Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ikinci defa kuşatılması Orta Avrupa tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Harb tarihçileri Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ele geçirilmesini önleyen önemli bir sebep olarak Polonya Kralı Jan Sobieski'nin başarılı hücumunu ve uyguladığı stratejiyi gösteriyorlar. Acaba, şehir Osmanlılara geçseydi ne olurdu? Muhtemelen değişen bir toplumsal düzenin bütün sancılarını çeken, Aşağı ve Yukarı Avusturya ülkeleri ile Salzburg ve Würzburg'un köylüleri de Osmanlılara karşı fazla direniş göstermezler ve Osmanlılar Tuna nehrinin kaynağına kadar ilerleyebilirlerdi. Böyle bir olayın Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal-ekonomik ve kültürel hayatında yeni değişmeler yaratacak etkileri olurdu. Ama bozgunun da Osmanlı toplumunun hayatında derin etkileri vardır ve bunlar yeterince incelenmemiştir.

Türkiye tarihçiliğinde ve halk arasında "Viyana önüne uzanan ecdâd" sloganı, daha çok 1529'daki Birinci Viyana Kuşatması'nın bir anısıdır. 1683 bozgunu bir asırdır fakirleşen, anarşi içindeki imparatorluk için normal bir tarihî sonuçtur. Hatta ikinci kuşatmanın nasıl olabildiği sorusuna bugün için Köprülü devri restorasyonunu neden göstermek artık yeterli bir cevap değildir. 1683'te Osmanlı ordularının Viyana önlerine uzanmasında, Orta Avrupa'da toplumsal düzen değişikliğinin yarattığı sancılar, Otuz Yıl Savaşları'nın getirdiği yıkıntı ve Habsburg İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu[16] umumî zaafı da göz önüne almak gerekir.

İkinci Viyana Kuşatması ve bozgununun Osmanlı ülkelerinde yarattığı iktisadî, sosyal çözülmeler, literatürde yeni yeni ele alınıyor. Bu konuda Balkan eyâletlerindeki değişmeler üzerine bazı etütler var ise de; Anadolu kıtasındaki değişmeleri ele alan çalışmalar yapılamamıştır. Viyana bozgununun tesirleri doğal olarak Osmanlı Rumeli'sinin eyâletlerinde göze batan sonuçlar yarattı. Bu eyâletler, ilk anda bir kargaşalık, iktisadî çöküntü asayişsizlik içine düştüler. Ordunun bozgunu, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonların erimesi, iktisadî çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve süregelen harbler bu eyâletlerde merkezî idarenin kontrolünü yok etmişti. Örneğin Prof. H. İnalcık'a göre, Bosna ahalisi bu yıllarda

merkezden sürekli olarak para ve asker yardımı istiyordu. Merkezî hükümet ise bu talepleri karşılamaktan âcizdi. Bu nedenle şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler.[17] Bu yıllardan itibaren Rumeli eyâletlerindeki şehirlerde güvenlik, malî idare önemli ölçüde yerel güçler tarafından sağlanmaya başladı. Bunların başında mahallî toprak sahipleri veya vakıf yöneticileri veya Hıristiyan ruhban ve muteberândan seçilen kocabaşılar görülür. Nihayet idare çoğu yerde âyanlara ve sancaklarda mütesellimlere teslim edilmeye başlandı. Vergi toplamak, asayişin sağlanması, ahali temsilcilerine bırakıldı. Bu olaylar bütünü, bir ölçüde, Osmanlı şehirlerinde bir tür yerel yönetimin başlangıcı sayılabilir. Özellikle İkinci Viyana Kuşatması yıllarında Bosna vilâyetinde mahallî bir özerkliğin doğuşu gözleniyor ve şehir yönetiminin doğuşundan söz edilebilir.[18]

Köprülüler devri ile Osmanlı İmparatorluğu, 17. asrın ikinci yarısında klasik dönemdeki kurumlarını restore etmiş ve geçici bir güvenlik ve düzen geri gelmişti. Ancak bu olay bir modernleşme ve idarî bünyedeki temelden bir değişim değildi. Bu nedenle Viyana bozgunu yıllarında 17. asır başlarındaki anarşi dönemi avdet etti. Fakat, bu seferki karışık dönem, imparatorluğun toplumsal ve idarî hayatında bir değişme başlangıcı olmaktadır.

Harb yılları içinde imparatorluğun iktisadî ve idarî hayatındaki karışıklık, bizzat başkentteki yabancı diplomatların bile gözünden kaçmamıştır. İdarecilerin ve büyük komutanların sık sık değiştirilmesi, şehirlerin iktisadî vaziyetinin sarsılması para ve erzak darlığı ve isyan havası meselâ, Fransız elçilik raporlarında en çok zikredilen konulardır. 1684 Mart'ında Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Guilleragues raporunda, "İmparatorluktaki kumandanlar, vezirler, valiler ve yüksek rütbeli memurların devamlı değiştirilmesi ve çoğunun görev yerinde 6 ay bile kalamaması idarî otoritenin aczine, rüşvet, yolsuzluk ve isyanların artmasına sebep olmakta" demektedir.[19] 17. asır sonuna kadar üstünlük ve yenilmezlik imajını muhafaza eden ordudaki teknik gerilik ve çözülme de elçi Guilleragues'ın gözünden kaçmamıştır: "...Türklerin askerî teknolojideki acz ve cehaletleri anlaşılır gibi değil."[20] Ordu düzeninin açık bir çözülme içinde olduğu anlaşılıyor.

Bir asırdır devam eden çöküntünün doruk noktasına ulaşıp patlak vermesi adeta Viyana bozgununu beklemiştir. 1686 Temmuz'unda ünlü Fransız elçisi Girardin, "Büyük senyörün [padişahın] yoluna çıkıp protesto

gösterisi yapan İstanbul halkı her an bir isyana hazırdır, İstanbul uzun zamandır kıtlık içindedir”[21] diyor. Girardin, Kasım 1687’de, defterdarın hazine gelirlerini çoktan tükettiğini, zarurî masrafları karşılayamadığını, maaşları ödeyemediğini bildiriyor.[22]

Başkentte bile gözle görülen bu dahilî çöküntünün, imparatorluğun Anadolu vilâyetlerinde daha trajik bir şekilde tezahür ettiğine şüphe yoktur. Anadolu şehirlerinin bu yıllara ait mahkeme arşivleri bize iktisadî-içtimaî durumun hayli renkli bir görünümünü vermektedir.

16. yüzyıl sonlarından itibaren ziraî ve sınaî yapısı değişmeye başlayan Avrupa dünyası, Osmanlı İmparatorluğu’nun içtimaî, iktisadî bünyesi üzerinde sarsıcı tesirler yaratmıştı. Bilinen bazı sebeplerden; yani nüfus artışı, topraksızlık, fütûhâtın durması ve enflasyondan dolayı Anadolu kıtası, tımarlı sipahiler, vakıf mütevellileri ve sair yöneticilerin toprak gasbına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına sahne oldu. Ekseriya devlet otoritesini sağlamakla görevli olanlar da bu isyanlarda yerini alıyordu.[23] 17. asır ortalarında Celâlî Karışıklıkları denen bu olaylar, şiddet tedbirleri ve büyük askerî operasyonlarla durduruldu. Köprülü ailesinin vezâreti döneminde imparatorluğun 15. ve 16. asırlardaki asayişi yeniden sağlandığını ve sınırlı bir desantralizasyon uygulanarak eski idarenin restore edilebildiğini belirtmiştik. Ancak Viyana bozgunu yıllarında ordunun yapısının ve idarenin geriliği kendini belli etti. Buna bağlı olarak toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar, yeniden eşkıyalığa, idarî anarşiye, yer yer ayaklanmalara ve umumen köylü kitlelerin maruz kaldığı zulmün artmasına sebep oldu.

Bu dönemde, 16. yüzyılda başlayan, muayyen eldeki arazi temerküzü olayı hızlanmaktadır. Tımarlı sipahinin ölümü dolayısıyla boş kalan tımar (mahlûl tımar) usulsüz olarak diğerleri tarafından gasbedilmektedir. Bundan başka orduyla seferde olan tımarlı sipahinin toprağı da diğer görevliler, vakıf mütevellileri veya başka tımarlılarca gasbediliyordu. Köylülerin kaçıp boş bıraktığı topraklar da bu biçimde zapt edilmekteydi. Bazen kendisine belirli yer dirlik olarak verilen bir sipahi, toprağının başkaları tarafından önceden işgal edildiğini görüyordu. Dönem içinde bu gibi haksızlıkları aksettiren vesikalar yanında, mahkeme sicilleri birbirinin toprağını zapt eden tımarlıların davaları ile doludur. 1098/1685 yılına ait bir sultanî ferman, Ankara sancağının tımarlıları ordu ile harbde iken, tımarların sahipleri öldü, boş kaldı (mahlûldur) diye uydurma bahanelerle beytü’l-mâl emini ve başka görevliler tarafından zapt edildiğini veya vergilerinin

toplanıp zimmete geçirildiğini, bu duruma mani olunmasını adeta boşuna emrediyordu.[24] Bu gibi durumlar çok yaygındı. Harb yıllarında yeni dirlik beratlarıyla yeni kimselere tımarlar veriliyor; ancak bu kimseler çok kere kendilerine verilmiş olan tımar toprağını işgal edilmiş buluyorlardı. Hatta 1689 Ocak ayında bizzat sarayın çavuşlarından Hasan'a verilen Çubuk nahiyesindeki Kızılkilise köyünün 17.000 akçe tutan tımar gelirini, kazanın beytü'l-mâl emini zimmetine geçirmekten korkmamıştı.[25]

Tımarlı sipahilerin ve tımar düzeninin bu anarşik hali, tabiatıyla Anadolu ordusunun da çözülmesine neden oldu. Beklenen asker çağırılınca orduya gelmiyor ya da kaçıyordu. 1688 senesinde Sivas-Ankara-Eskişehir bölgesinde bütün sancaklar askerine, defalarca sefere katılmaları emri gönderildiği halde, bu iş iyi yürümediğinden aynı yıl Vezir Ahmed Paşa, Anadolu'dan Macaristan seferine asker toplamak için fevkalâde olarak görevlendirildi. 1687 Şubat ayında yazılan bir fermanda, Anadolu kıtasındaki yeniçeri, topçu gibi ulûfeli askerin bile, "Acemiyiz, mütekaidiz veya şehir muhafazasına memuruz (sefermânde olduk)" diye sefere gelmedikleri belirtiliyor.[26] Merkezî hükümet ve sultanî fermanlar durumu düzeltmekten âcizdi. Çok kere subay ve komutanların ve görevlilerin rüşvet alarak bu duruma göz yumdukları da anlaşılıyor. Asker toplamakla görevli ordu ve saray memurları (sürücü çavuşlar) bazen sefere gitmek istemeyen askerler tarafından kandırılıyor, hatta öldürülüyordu.[27] Asker toplayamama sebeplerinden biri de eyâlet tımarlı ordusu mevcudunu bildiren kayıtların eskiliğidir. Bu dönemde acele teşebbüs edilen bazı tedbirler de sonuçlanamamıştır.[28] Fermanlarda emredilen yeni kayıt ve tımar tevcihleri gerçekleştirilemediğinden, ordunun mevcudunda artma beklenemezdi.

Uzun harb yıllarının köylüler üzerindeki fevkalâde hal vergilerini ve mükellefiyeti artırdığı açıktır. Viyana Muhasarası yıllarında Anadolu eyâletlerinde de vergiler ve angarya artırılmış, gayri kanunî uygulamalar çoğalmıştır. Harb masraflarının artışı ve devamlı asker ve malzeme ihtiyacı yüzünden; harb vergileri (avârız-ı dîvâniyye) artırılıp daha sık toplandı. Bu sebepten, vergi mevzuu olan nüfus ve hane adedinin, yeniden tesbitine girişildiğini görüyoruz. Çünkü eski sayımların yetersizliği anlaşılmıştır. Aynı şekilde gayrimüslimlerden alınan cizye de artırılarak, vergi mevzuu hane ve insan sayımının yeniden yapılması emredilmiştir.[29] Bir diğer konu, tekâlîf-i şâkka denen vergiler kategorisidir. Kürekçi bedeli, bildar bedeli, nüzûl akçesi gibi nakdî olarak alınan (avârız vergileri) ekseriya yük

hayvanı olarak isteniyor ve alınıyordu. Sancaklara yazılan emirlerde harb için yük hayvanı (ester ve katırlar) istenmektedir.[30] Hükümetin her türlü vergiyi, ister nakdî, ister hayvan ve zahire olsun geciktirmeden hatta daha önceden toplattığını görmekteyiz.[31] Her meslek mensubu esnafın saman, ot, zahire, askerî malzeme teslimi gibi yükümlülükleri artırıldı. Gene köylülerin ordu için ucuz hayvan ve tahıl pazarlamaları (sürsat) sık sık istenen mükellefiyetlerdendi. Bu mükellefiyetin bazen belirli bir miktar para ile yerine getirilmesi de isteniyordu.[32] Kalelerin tamiri için inşaat malzemesi veya asker donatımı için para (bildar bedeli gibi) alınması yanında, nüzûl akçesi denen verginin miktarları artırılmaktaydı.[33] Bazı halde bu vergilerin mahallî görevlilerce fazladan toplandığı da oluyordu.[34]

Devletçe, vergiler dışında, geniş ölçüde şehirlerin eşraf ve tüccarlarından mecburî istikraz yoluyla para alındığı da görülüyor. Tespit edilen mecburî istikraz miktarı bir hayli yüksek görünmektedir. Meselâ Kayseri muteberânı ve tüccarlarından bir keresinde 10.000 kuruş (400 altın) alınmıştır.[35]

Köylüleri ve şehirlileri ezen ödemelerden biri de devamlı olarak gelip giden memur ve askerin konaklama masraflarını ve mühimmatını karşılamaktı. Bir yıl içinde sadece Ankara'da 3 kadı değişmişti. Asıl müfettiş paşaların, asker sürücüsü paşaların kalabalık maiyyetiyle şehirler ve köyler üzerinden Naîma'nın tabiriyle bir çekirge sürüsü, asumanî bir belâ gibi kona göçe geçtiklerini, hele bazen gereğinden fazla isteyip erzak ve mal yağmaladıklarını düşünürsek, Anadolu ahalisinin bezginliği anlaşılır.[36]

Devlet otoritesinin zayıflığının ve memurların itaatsizliğinin en mühim bir delili de toplanan vergilerin bazen zimmete geçirilip, merkeze gönderilmemesidir. Bu yıllarda merkezî hükümetin mahallî kumandan, kadı ve mültezimlere sık sık emir göndererek, toplanan vergilerin elan gönderilmediğini veya eksik olduğunu belirterek gönderme istemini tekrarlamak zorunda kaldığını görüyoruz.[37]

Bu yıllardaki malî buhran ve aşırı para ihtiyacı, vergi ödemelerinin akçalı (nakdî) olarak yapılmasını gerektiriyor ve halk buna zorlanıyordu. Böylece zorlama bir nakit dolaşımı (monetary circulation) başlamaktadır. Ancak, nakdî ekonomiye geçemeyen bir toplumda bunun yarattığı sıkıntılar yanında geleneksel enflasyon da halkın tahammülünün ötesindedir. Bizzat Ankara sancağında iki sene zarfında, 1 altın resmî kayıtlara göre 500

akçeden 600 akçeye çıkmıştır.[38] Böyle bir enflasyon oranı, geleneksel bir tarım ekonomisi içinde yaşayan halk için ağır şartlar yaratmaktaydı. Üretim artmıyor, düşüyordu ve Anadolu halkı uzun bir harbin getirdiği ekonomik yıkımın ağırlığı altında eziliyordu.

Harbe gitmeyip isyan eden askerler veya toprağını terk eden köylüler, sayısız eşkıya çetelerine katılmaktan başka bir şey yapamazlardı. Üstelik sık sık görevinden azledilen bir kısım yüksek kumandanlar da devlete karşı isyan ediyorlardı. 1689 yılı Ocak başlarında Sivas Beylerbeyi Gedik Paşa devlete isyan bayrağı açan vezirlerden biriydi.[39] Alışılagelen tedbirler ve mahallî görevlilerle eşkıyalık olaylarının önü alınamadığından, devlet fevkalâde selahiyetli müfettiş paşalar görevlendirdi. Bu yıllarda Anadolu eyâletleri üst üste gönderilen müfettiş paşaların birlikleri ile doludur. Ancak eşkıya takibi için gelenler, kendileri eşkıya kadar amansız olup, ahalinin mal ve erzakını yağmalamaktan, suçsuz kimseleri cezalandırmaktan çekinmiyorlardı.[40] Halk ağır vergilerden, eşkıya ve eşkıya takipçisi tarafından soyulmaktan bıkıyor, toprağını terk edip başka bir eşkıya grubuna katılıyordu. Anadolu’ya bu yıllarda Ali Paşa (1685 Ocak), Cafer Paşa, Halid Paşa gibi gözde kumandanlar eşkıya takibi için gönderildi. Ama başarılı sonuçlar alınamadı. Çorum, Amasya, Çankırı, Ankara, Kastamonu, Bolu beylerbeyleri, sancak beyleri, kadı, âyan ve dizdarlarına, merkez ihtar ve tembihlerde bulunuyor ama durum değişmiyordu.[41]

Bu durumda şehirler ve köyler kendi sorunlarını kendileri çözmek zorunda kaldılar. Mahallî eşraf ve muteberân bu konuda öncülük etti. Bu dönemden itibaren âyan denen mahallî temsilcilerin unvanı fermanlarda sık sık zikrediliyor ve bazı işler için sorumlu tutuluyorlardı. Böylece Anadolu şehir ve köylerinde idareyi yeni bir sınıf ele geçirmeye başladı ki, 18. asırda mütesellim ve âyan unvanlı ve fevkalâde yetkileri olan bu mahallî yöneticiler taşra idaresinde, çok önemli iktidar sahipleri oldular. Osmanlı yönetimi zorunlu olarak fevkalâde bir desantralizasyon dönemine giriyordu.

III

18. Yüzyılda İlmiyye Sınıfının

Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar(*3)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilmiyye sınıfının sosyal, ekonomik, hukukî durumu sadece klasik devir İslâm devletlerinin (Emevî, Abbasî) ve toplumlarının etüdüyle anlaşılacak gibi değildir. Hatta Osmanlı toplumu ile klasik İslâm sistemleri arasında inatçı ve ısrarlı karşılaştırma ve paralellikler saptamaktan da kaçınmak gerekir. Bundan başka, Osmanlı tarihinde ulemânın gerek eğitim, gerek meslekî durumları, sosyo-ekonomik konumları devirden devre farklılıklar gösteriyor gibidir. Yapılan monografik çalışmalar bu yönde bazı ipuçları veriyorsa da konunun daha bir hayli aydınlatılma beklediği açıktır. Burada 17.-18. yüzyıllarda ilmiyye sınıfının üst tabakasındaki toplumsal geçişkenlik sınırına ve özellikle Anadolu'da bu sınıfın sahip olduğu servet konusuna bir ölçüde değinilecektir.

Araştırmacılar arasında imparatorlukta ulemâ sınıfı için, halktan insanların yöneticiliğe geçiş imkânını bulduğu bir ortam olduğu kanaati yaygındır.[42]

Bu daha çok medreseye Türk unsurun girişi ve teorik olarak yükselme imkânının bulunuşu göz önüne alınarak verilmiş bir hükümdür. Konu üzerindeki sistematik araştırmalar henüz başlamaktadır.[43]

Esasen Şeyhülislâmlık, Anadolu-Rumeli Kazaskerliği, İstanbul Kadılığı, Sultan Hocalığı, Süleymaniye Müderrisliği ve Mevleviyyet pâyeli kadılıkların çok erken dönemlerden beri belli başlı ulemâ ailelerinin tekeline girdiği ve üst sınıf ilmiyye mensuplarının adeta kapalı bir kast haline dönüştüğü pek bilinmeyen bir gerçek değildir.

Bu ulemâ aileleri belirli bir servet sahibi olmuşlar (ilmiyye sınıfı için katl ve müsadere yoktu); aileye damat olarak rastgele insanları almaktan kaçınmışlardır. Sadece beşikten verilen pâyeler (ki bu sınıfın üyeleri çok genç yaşlarda müderris pâyesine ulaşıyordu) ve adam kayırma dışında, esasen belirgin düzeyde bir eğitim ve yetişme de bu sınıfa mensup olmanın verdiği atmosfer içinde mümkün olmaktadır. Bu konuda bazı verileri sergilemeden önce, makaledeki asıl amacın, taşradaki ulemâ zümresinin kapalılığı ve servet birikimi konusunda bazı bilgiler getirmek olduğunu belirtelim. Bunu yaparken amacımız, taşrada da yüksek ilmiyye aristokrasisindeki kastlaşma eğiliminin mevcudiyetine dikkati çekmektir.

17. ve 18. yüzyıllarda ilmiyye sınıfının üst tabaka üyelikleri tamamen irsî bir yapıya göre oluşmaktadır. Şeyhülislâm biyografilerini içeren bir kaynak eser olan Müstakimzâde Süleyman Saadeddin Efendi'nin Devhatü'l-Meşâyih adlı kitabını kullandığımızda[44] bazı mukayeseler elde edebilmekteyiz.

16. yüzyıl sonundan (1590'lar) 17. yüzyıl ortalarına (1660'lara) kadar uzanan bir zaman içinde görev gören 20 şeyhülislâmın, dördü şeyhülislâm oğlu veya torunu, beşi yüksek rütbeli ilmiyye ricalinin (yani Anadolu-Rumeli Kazaskeri, Sultan Hocası, Mevleviyyet pâyeli kadılar veya büyük müderrislerin) çocuğu, biri yüksek rütbeli devlet adamının, biri tarikat şeyhinin çocuğu olup, dokuzu halk tabakasından gelmektedir.[45] Açıkça görüldüğü üzere bu dönemde de bir sınıfsal billurlaşma ve kapalılık belirgindir. 18. yüzyıl için benzer bir gözlemde bulunarak şu durumu saptıyoruz (1702-1750'ler arası): Bu dönemde görev gören 30 şeyhülislâm içinden 13'ü şeyhülislâm torunu ve çocuğu, 9'u yüksek rütbeli ulemânın çocukları (Sultan imamı, Kazasker, İstanbul Kadısı, Mevleviyyet pâyeli kadılar), 3'ü yüksek rütbeli kalemiyye veya seyfiyye memurlarının çocukları (reisülküttâb, vezir vs.) biri tarikat şeyhinin, 4'ü ise halktan insanların çocuklarıdır.[46] Bu son kategoriye girenlerden Şeyhülislâm Mekkî Mehmed Efendi aslında bir devşirme olup Enderûn'un yüksek rütbeli ağalarından iken tarîk-i ilmiyyeye geçiş yapmıştır (1126/1714'te Haremeyn mevleviyyeti pâyesiyle). Diğer yandan şeyhülislâm ve kazaskerlerin bu dönemde mütemadiyen Dürrizâdeler, Arabzâdeler, Ebubekir Efendizâdeler, Şerifzâdeler gibi ulemâ hanedanlarından çıktığı görülüyor. Bu kapalılığın tipik bir görünümü de ailelerin genç üyelerinin çok erken yaşlarda yüksek ilmî rütbelere ulaşmalarıdır. Biyografilerine baktığımız kimseler ortalama 15-20 yaşlarında müderris pâyesini (Hariç medreselerinde) almaktadırlar (galat bir deyim olan Beşik Ulemâsı sözünü hatırlayalım).

16. yüzyıl sonunda sadece merkezde değil, taşra şehirlerindeki ulemâ arasında da bir kastlaşma ve servet birikimi başlamıştır. Dr. Ö. Ergenç'in Ankara ve Konya üzerindeki araştırmasında görülen bu durum, 18. yüzyılda daha büyük boyutlara ulaşmaktadır. Ergenç'in tesbitine göre, 1015/1606 yılında Mevleviyyet pâyesi ile Ankara kadısı olan Çelebi Mehmed Efendi'nin kardeşi şeyhülislâm, damadı kadı, yeğeninin kocası ise Bursa kadısıdır. Ailede müderris ve tüccar da vardır.[47] Verilen diğer örneklere göre şehirde birbiri ile evlenen tüccar ve devlet adamları ile akraba olan bir

ulemâ aristokrasisi vardır. Çocukları "çelebi" unvanını taşımaktadır. Esasen ilmiyye memurları taşrada da bu unvanlarını taşıyorlardı. Büyük meblağlarla ifade edilen para vakıflarının arasında bu sınıf mensubu kimseler pek çoktur: Ergenç, Çelebi Mehmed Efendi'nin deftere geçmiş metrûkâtı içinde: 446.920 akçe nakit, köleler, hayli gayrimenkul, sürü, tahıl ve mücevherat ve yazma kitap tesbit etmiştir. Gene 1583'te Konya'da Karabacakzâde Mehmed Çelebi adlı bir kadının vakfiyyesi 10.000 altın olup (600.000 akçe) bu vakfın Konya ve çevresinin en büyük kredi kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Taşradaki ilmiyye sınıfı üyeleri ve bunların çocuklarının 18. yüzyılda daha güçlü ve kapalı bir sınıf haline geldiği görülüyor. Örneğin, Ankara'da 19. yüzyıl başlarında (1800-1810 yılları) ulemâ ailelerine mensup kimselerin terekesine göz attığımızda, diğerlerine göre yüksek miktarlarla karşılaşıyoruz. Dahası bu kimselerin tereke kaydında bazen başkalarına göre daha hürmetkâr ve edebî bir ifade ve elkâb kullanılıyor.[48] Genellikle böyle bir ailenin mensupları "çelebi" diye anılıyor. Peygamber soyundan geldiklerini iddia ve ispat edenler (çoğunlukla) seyyid unvanı ile anılıyor. Bu dönemin terekelerine baktığımızda 35-100 kuruş gibi miktarlarla başlayıp birkaç yüz kuruşa ulaşan miktarlar yaygındır.[49] Bin kuruş üzerindeki miktarlar sınırlıdır. Defterlerde sadece Müslümanların değil, gayrimüslimlerin de terekesi yer aldığından sağlıklı bir karşılaştırma yapmak mümkündür.[50] Bunların içinde de serveti büyük miktarlara ulaşanlar vardır. (Bu dönemde yine sicillerde kayıtlı merkezden gelen bir emr-i âliye göre İstanbulî altın 5 gümüş, atik ve cedid funduk altını 7 gümüş, Yıldız ve Macar altınları 7,5 guruştur.)[51] 10-15 bin kuruşluk bir miras –2 bin altından fazladır– o dönemde Ankara sancağı avârız vergileri toplamının 580.875 guruş olduğu göz önüne alınırsa, küçümsenecek bir miktar değildir.[52] Örneğin 1216/1801 senesinde vefat eden Mollazâde es-Seyyid İsmail Efendi'nin terekesi 12.141 kuruş, gene es-Seyyid Hidayet Ağa ibn-i es-Seyyid Abdülcelil Efendi'ninki 18.377 kuruş, kuzat-ı kiramdan Abdülhadizâde es-Seyyid Abdülgani Efendi ibn-i es-Seyyid Muhammed Efendi'ninki 9325 kuruştur.[53]

Seyyidler ve ilmiyye sınıfı iç içe geçmiş olup gerek bilinen vergilerden muafiyet gerekse vakıf mütevelliliği gibi fonksiyonlarla servetlerini güvenceli olarak artırmaktadırlar.

Daha 17. ve 18. yüzyıllarda taşrada ulemâ arasında güçlü ve zengin bir grubun ortaya çıkışı yaygın bir olaydır. Bu durum ulemâ sınıfının üst

tabakası ile alt tabakasının ve diğer grupların çatışmasına da neden olmuştur. Bilindiği üzere eyâletlerde kadı, müfti ve seyyidlerin reisi olan nakîbü'l-eşraf (bazı yerlerde) Beylerbeyi Dîvânı üyesidir. Bunların dışında güçlü ve paralı ulemâ sınıfı üyeleri ile alt tabakadaki, fakir softa, imam, vs. gibi ulemâ üyeleri arasında çatışma olmuştur. Bu özellikle 19. yüzyıl başındaki reformlar sırasında da gözlenmiştir.[54] Genellikle değişikliklerden rahatsız olan halk gruplarının başında isyankâr bir tavırla yer alan bu fakir ulemânın imparatorluğun her kentinde ve bölgesinde aynı tutumu sürdürüp sürdürmediği araştırılacak konudur.

Osmanlı modernleşmesinde üst sınıf ilmiyye üyelerinin daha çok merkezî devlet paralelinde hareket etmeleri de dikkati çeken bir konudur. Onların diğer toprak sahibi nüfusu grupla birleşip merkezî devletle bir uyum sağladıklarını görüyoruz.

IV

Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine Karşılaştırmalı

Bir Yaklaşım Denemesi(*4)

Geleneksel toplum sistemlerindeki bürokratik örgütlenmelerin temel nitelikleri üzerinde karşılaştırmalar yaparak, Osmanlı toplumunun ve yönetim örgütünün temel özelliklerini saptamak gereği; son yıllarda siyasetbilimci, sosyolog ve tarihçilerin bu konudaki yoğun sistemleştirme denemelerinden ötürü kaçınılmaz olmuştur. Özellikle sosyal bilimciler ve siyasal bilimcilerin, Osmanlı toplum ve yönetim sistemini ayrı bir tipoloji çerçevesinde değerlendirmek için, tarih bilgisinin kaynaklarını doğru ve yeterli bir biçimde kullanamayışları, ortaya konan modellerin tartışılırlığını artırmaktadır. Oysa Osmanlı yönetim örgütünün temel ve ayrıntıdaki özelliklerine eğilip, ilişkiler çerçevesini ele almak gerekir. Üstelik bunu yaparken de geleneksel Avrupa toplumlarıyla geniş karşılaştırmalar yapıp, paralellikler kurmak, varsa zıtlıkları saptamak ön koşuldur. Bu yapıldığı zaman, bugüne kadar ortaya konan birçok modelin tutarsızlığı görülecektir.

Bu karşılaştırmaları yaparken Ortadoğu'daki geleneksel toplum sistemleriyle Avrupa geleneksel toplumlarını eşzaman (synchronique) boyutları içinde ele almanın olanağı yoktur. Bu toplumların gelişmelerindeki zaman farklılığı, karşılaştırmaların diachronique boyutlarda yapılmasını gerektirir.

Bu nedenle bu denemede geleneksel toplumlardaki bürokratik örgütleşme kalıplarının en tipik (belirgin-saptayıcı) olan öğeleri ele alınacak;

a) Bu özelliklerin Avrupa toplumlarında nasıl bir yapıya oturduğu ve nasıl bir evrim geçirdiği görülecek;

b) Sözü geçen bu kalıpların Osmanlı toplumundaki varlığı ve evrimi üzerinde, özellikle siyasal bilimciler tarafından yapılmış bazısı yanlış, fakat güncellik kazanmış değerlendirmeler ele alınacak;

c) Bu nedenle birincil ve ikincil tarihî kaynaklara dayanarak Osmanlı bürokrasisinin temel nitelikleri üzerinde durulacak ve geleneksel Avrupa bürokratik örgütlenmesi ile karşılaştırması yapılacaktır. Sözü geçen nitelikleri aşağıdaki biçimde sıralayabilir ve tartışabiliriz.

Tımar Sistemi ve Geleneksel Toplum Kalıpları

Geleneksel toplumdaki fonksiyonel farklılaşma, a) Üretenler ve b) Yönetenler şeklinde bir ayırıma dayanmaktadır. Temelde Osmanlı toplumundaki fonksiyonel farklılaşma da bu kalıplara uymaktadır. Özellikle

tımar birimi ile herhangi bir fief arasındaki ayırım pek muğlâk spekülasyonlara konu olmuştur.

Osmanlı toplum ve yönetim sistemi tartışılırken, ayırıcı özellik olarak en çok başvurulan konu tımar sistemi olmuştur. Tımar rejimi; toprak mülkiyeti, yönetimdeki hiyerarşi gibi konular açısından spekülasyon konusu olmuş ve merkeziyetçi devlet ve yönetim modelini kanıtlamakta kullanılmıştır.

Tımar sisteminin temel nedeni, geleneksel devletin güçsüz bir merkezî örgüte sahip olmasından ileri gelir. Yönetim örgütü yatay hiyerarşik sistemde, geniş bir alanda etkin uygulamalarda bulunmak ve anında tedbirler almak gücüne sahip değildir.

Merkezî yönetim, ülkeyi kapsayan bir maliye örgütünden yoksundur; maaş ödemeleri yapmak, vergi tahsil etmek, gerekli kayıtları tutmak ve tek bir elden yönetilen bir güvenlik örgütünü anında harekete geçirebilmek durumunda değildir; işte bu zaruret tımar sistemini ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda Avrupa feodal döneminde merkezî yönetimin geniş bir alandaki güçsüzlüğünden ve dolduramadığı otorite boşluğundan ötürü, hükümdarın alt kademelerdeki soylulara dirlik (Gut) dağıtması aynı gereksinmeye dayanır. Bu tevcih bir beratla (edict, Erlassa manor schein) yapılmakta idi. Bu birimlerde hükümdar malî işleri, güvenlik ve asker toplamayı lordlara bırakıyor, adlî işler pratikte lordlarca değil, Avrupa feodalitesinin ilk çağlarında onlar tarafından tayin ve kontrol edilen yargıçlarca (bir tür merkeziyetçilik), sonra da bu birimlerden bağımsızlaşan, fakat merkezî ve gittikçe laikleşen ortak ve standart bir hukuk mevzuatına göre yürütülmekteydi (hukukun romanizasyon süreci).

Bugüne kadar Osmanlı tarihine bakan bazıları, Avrupa feodallerinin malî, askerî, adlî alanlardaki özerkliğine değinerek, tımar sisteminde toprak mülkiyetinin devlet elinde bulunduğunu, sipahinin feodal lordların tersine sadece bir memur olduğunu, reâyânın Avrupa serfleri gibi toprağa bağlı yarı esir statüsünde bulunmadığını, yargı mekanizmasının merkezî devletçe yürütüldüğünü ileri sürmüş ve Oriental Despotisme[55] kavramını ileri sürerek, tımar sisteminin esasta feodaliteden farklı bir rejim olduğu savını benimsemişlerdir.

Oysa tımar sistemi Avrupa feodalitesi ile kıyaslandığında, ayırıcı sonuçlar kadar benzer yönler de ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce, sistemin temel birimi olan “tımar”ın babadan oğula geçen, yani bir tür irsî toprak lordluğunu oluşturan birim olduğunu belirtelim. “Tımar” birimi

benzeri olan toprak ünitelerinin sadece sipahilerce değil, bu statüdeki diğer bazı zümrelerce de tasarruf edildiği, dikkat edilmesi gereken diğer bir gerçektir. Örneğin, Balkanlar'daki fetihler neticesinde, yerli aristokrasi bu tür birimlerin başında bırakılmıştı. Devamlı tekrarlanan ikinci bir nokta, sipahinin bir lord değil, bir devlet memuru olduğudur. Geleneksel toplumda var olan teknolojik olanakların bu küçük memurlarla (!) merkez bürokrasisi arasındaki iletişimi ne derece sağlamaya yeterli olduğunu da tartışmak gerekir.

Üzerinde ısrar edilen konulardan biri de haslara tasarruf eden vüzerâ (valiler) ve sancak beylerinin merkezî hükümet karşısında boyunlarının kıldan ince olduğudur. Gerçekte bu tezi ileri sürmek çözümleyici değil, konuyu askıda bırakan bir durum yaratır. Osmanlı eyâlet beylerbeyi veya sancak beyinin taşra yönetiminin temel birimleri değil, sadece bu birimler arasında koordinatör fonksiyonu olan bir memur olduğunu belirtmek gerekir. Bu koordinatörlerle asıl küçük birimler arasındaki ilişkiler ise bugüne kadar pek söz konusu edilmemiştir.

Bir eyâletin valisi veya bir sancak beyi, kapı halkı bir yere geldiğinde, kendisine ayrılan haslardan gelirini bu personel aracılığıyla vergi olarak toplatması imkânsızdı. Bu nedenle arazilerinin küçük birimler halinde mahallî nüfuz gruplarından kimselerce yönetimi ve kontrolü gerekliydi. Bu küçük toprak birimleri üzerindeki kontrol ise, çoğu irsî olarak aynı sülâlelerin elinde kalmıştır. Literatürde bir Osmanlı valisi ile Bâbıâlî'nin ilişkileri bugüne kadar pek güzel incelendiği halde, eyâlet ve sancak başındaki yöneticilerin bu sözü geçen yerel nüfuz grupları ile olan ilişkilerine pek değinilmemiştir. Gerçekte ise valinin, kadının ve merkezden bağımsız diyebileceğimiz mal defterdarının bu kapalı, özerk-malî birimler içinde yerel nüfuz gruplarının ve küçük birimlerin başındaki tımarlı sipahi, vezir voyvodası gibi kimselerin etkisi altında olduğu giderek anlaşılmaktadır. Bu küçük toprak birimleri irsen aynı ailede kaldığı gibi, zamanla bir toprak temerküzü de görülmektedir.

Benzer modelleri geliştirerek, Osmanlı toplumunu açıklamak ve değerlendirmek isteyen tarihçi ve siyasal bilimcilerin gözden uzak tuttukları bir konu da Osmanlı maliyesinin durumudur. Eğer bir toplumda maliye örgütü merkeziyetçi ve karmaşık bir örgütlenmeye sahip değilse, bu o toplumun henüz geleneksel toplum (endüstri öncesi tarımsal) özelliklerine sahip olduğunun göstergesidir. Osmanlı maliyesi de örgütü, kadroları ve işlemleri yönünden geleneksel toplum yapısıyla bağdaşır durumdadır.

Bütçelerde gelirlerle birlikte giderler görünmez. Bütçe bir bilanço niteliğindedir. Bütün ülkeyi kapsayan bir bütçe ve vergi tahsil ve giderler bölümü ve işlemi yoktur. Merkezdeki defterdar, vilâyetlerdeki malî işlemleri denetleyip yönetecek durumda değildir. Merkezdeki maliye örgütünde memur ve şakird sayısı 16. yüzyılda bile sayıları 200 civarını geçemeyen dar bir kadroydu.[56] Vilâyetlerdeki mal defterdarları bu durumda geniş ölçüde bağımsız işlemlerde bulunuyordu ve ülke malî yönden özerk birimlere ayrılmış görünümdeydi. Çünkü bu birimlerde toplanan gelir, merkezî hazineye gitmeksizin (16. yüzyılda bile ancak % 53'ü merkeze giderdi) mahallinde harcanırdı.

Bütün bunlar dışında Osmanlı sistemini betimlemek için ortaya konan şemanın, yani tımar sisteminin Anadolu'nun ve Rumeli'nin ancak bir kısmında uygulandığını da ekleyelim. Romanya, Transilvanya (Erdel), Doğu Anadolu, Kırım, Kafkasya, Bağdat, Cebel-i Lübnan, Mısır gibi eyâletlerin kısmen imtiyazlı beylik statüsünde, kısmen Salyane eyâleti statüsünde bulunduğunu ve tımar sistemi dışında kaldığını belirterek bu konuyu bitirelim.

Yönetim Mevzuatında Standartlaşma Olmaması ve Kodifikasyon Eksikliği

Geleneksel toplumların yönetim sistemlerinde göze çarpan bir özellik, toplumun bütün üyelerine eşit hak ve yükümlülükler getirecek kanunlar olmamasıdır. Aynı konuda çeşitli sınıf, zümre ve bölgelere göre ayrı kural ve uygulamalar göze çarpar. Bundan başka diğer önemli nokta, yönetimin maddî temelini meydana getiren kurallar bütününün, yazılı olduğu kadar yazısız (örf, âdet) olması ve bir araya toplanıp standart hale konmamış olmasıdır. Yani kodifikasyon söz konusu değildir. Bu özellik geleneksel Avrupa toplumları kadar, Osmanlı toplumunda da göze çarpmaktadır. Çeşitli fermanlar, kararnameler ve bunların yanında gelenek ve görenekler, hukukî mevzuatı meydana getirmektedir. Osmanlı toplumunda bu yapıya genel olarak göz atalım.

Şer'î hukuk

Gerçi içtihad kapısı (özelgörü) İslâm toplumunda zamanla kapanmıştı, fakat fukahânın (hukukçuların) rey ve fetvâsı bir kaynak olarak kalmıştır. Osmanlı yönetiminde şer'î hukuk dışında laik hukuka bırakılan alan da vardır. Bu sultanî kanunnâmeler toplum hayatının düzenlenmesinde geniş ölçüde etkili olmuştur. Bunların prensip olarak şer'î hukukun değinmediği alanları düzenlemesi gerekiyor idi ise de bu böyle olmamış, örfî hukuk şer'î

alana da el atmıştır. Sultanî kanunnâmeler, çoğunlukla bütün ülkeye ve sınıflara şamil değildir. Gerek çeşitli sınıflara (ilmiyye, seyfiyye, reâyâ) göre kanunlar gerekse bölgelere özgü kanunlar vardır.

Osmanlı hukukunda yerel gelenekler ve örf, ağırlığı ve önemi olan hukuk kaynaklarıdır. O kadar ki, Osmanlı kadısı gittiği ülkede şeriat dışında yerel gelenek ve âdetlere dikkat edip uygulamış, modern bir yönetim sistemindeki yargıçlar gibi eldeki standart bir kanunu inatla uygulamak yetenek ve gücüne sahip olamamıştır. Gerek hususî hukuk alanında gerekse kamuya ait sorun ve davalarda bu yola da geniş ölçüde gitmiştir.

Geleneksel Yönetimlerde Kayıt Sistemleri

Geleneksel toplumların yönetim örgütünde göze çarpan bir diğer özellik de bürokratik kayıtlarla ilgilidir. Hatta bu M. Weber’in bile geleneksel bürokrasi ile modern bürokrasilerin ayırımı için saptadığı bir ölçüttür. Geleneksel bürokratik örgütlerin karmaşık bir yapıda olmaması ve fonksiyonların sınırlı alanları kapsamasından dolayı, geleneksel yönetim de bürokratik kayıtlarda basit olup, ayrıntılı ve tasnifli değildir. Osmanlı devlet arşivlerinin zenginliği, ilk anda bu konuda yanlış değerlendirmelere neden olmuş ve Osmanlı bürokrasisinde mükemmel bir kayıt sisteminin varlığından söz edilmiştir.

Oysa malî sistem ele alındığında, vergi mükellefleri, ödemeler ve harcamalar hakkındaki kayıtlar bu alanda ayrıntılı ve standart olmaktan uzaktır. Bir ülke fethedildiğinde yapılan tahrirlerin bile zamanla yenilenen envanterlerle gözden geçirilmediği de biliniyor. Genel nüfus sayımları, nüfus hareketleri, doğum, ölüm kayıtları ayrıntılı ve anında yapılan işlemler değildi. Gelirler bütün ayrıntısı ile merkezî bir arşivde kaydedilmediği gibi, giderler de öyledir. Bu durum dönemi için mesele yaratmaz, ama kastedilen anlamda bir merkeziyetçi bürokratik model bu dönem için geçerli olamaz.

Gene devlet bürolarında bu anlamda uzmanlaşma yoktur. Ülkeyi yöneten en yüksek organ olan Dîvân-ı Hümâyûn’un kararları bile bir kalemde karışık olarak sadece tarih sırasına göre kaydedilmiştir (mühimme defterleri). Ancak Tanzimat’tan sonradır ki, bu tip kararlar ilgili ofise göre tasnif edilmekte, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra devlet ofislerinde de bir uzmanlaşma ve sayıca artış görülmektedir. Sözü geçen bu uzmanlaşma ve tasnif yokluğu, bürokraside yetişkin eleman azlığından, dolayısıyla da kayıt ve dosyalamanın basitleştirilmesinden ileri gelmektedir. Her şeyden önce okuma yazmanın güç olduğu ve dar bir zümre tarafından öğrenildiği

geleneksel toplumlarda, yönetimde ayrıntılı ve mükemmel bürokratik kayıt sistemi kurmanın güçlüğü ortadadır.

Yönetici Sınıf Üyeliğinin İrsî Oluşu

Geleneksel toplumlarda yönetici sınıfın statüsünün irsî olduğu, sosyal bilimlerde gözlenen ve kabul gören bir gerçektir. Fakat bu gerçek, Osmanlı tarihi ile uğraşanlar tarafından, Osmanlı toplum sistemi ve yönetici eliti için geçersiz sayılmış ve bu durum Osmanlı toplumlarının kendine özgü bir niteliği olarak gösterilmiştir. Siyasal bilimciler tarafından bu nitelik yalnız Osmanlı değil, Çin toplumu için de geçerli gösterilmiş ve kendi yeteneği ile yükselme (achievement) motifi, ayırt edici bir özellik olarak saptanmıştır. Oysa, gerçeklere ayrıntılı olarak bakıldığında, bu varsayım geçerliliğini bir ölçüde yitirmektedir. Bir kere, yönetici sınıf üyelerinin statü temeli olan tımarın irsî olduğunu belirtmeliyim. Bundan başka, Osmanlı toplumunda bazı şeyh, vakıf mütevellisi gibi taşra hayatında egemen olan grupların, bu egemenlik araçlarını irsî olarak devam ettirdiklerini de ekleyelim. Bundan başka, ilmiyye sınıfında da (ki en çok yeteneğe dayanarak yükselinmesi gereken kesimdi) irsî atamalar ve yükselmeler normal yoldan ilerlemek isteyenleri engelleyecek düzeydeydi. Yüksek yöneticiliğin güç devlet imtihanlarına ve uzun eğitime dayandığı geleneksel Çin'de de, Mandarinler zümresinin çocukları daha çok şans sahibi idi ve bazı sınavlarında başarısız olsalar bile üst derece eğitim ve görevlere devam edebiliyorlardı.

Osmanlı toplumunda eyâletlerdeki egemenlik genellikle irsî olarak devam ettiği halde, merkezî hükümet örgütünü incelemekle yetinenler devşirme-kapıkulu yöneticiler üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Bir kere şunu belirtmekte yarar vardır ki, bu sistem 14. yüzyıl ortalarında başlayıp 17. yüzyıl başlarında ortadan kalkmıştır; iki yüzyıllık bir uygulama, altı yüzyıllık bir toplum ve devlet sistemi için zaman bakımından temel bir gerçek olarak alınamaz. Bundan başka, kapıkulu tipindeki sistemler sadece Ortadoğu monarşilerinde görülen bir özellik değildir. Avusturya monarşisinde Leibgardist'ler, Büyük Petro'ya kadar Rus Çarlığı'nda görülen Strelitsiy aynı amaç ve gereksinmelerle kurulan, benzer sistemlerin adlarıdır. Nihayet, ister kapıkulu isterse ilmiyye sınıfındaki basit halk çocuklarının sınırlı yükselme olanağını sistemin tümüne yayarak, Osmanlı toplumuna yetenekle yükselinebilen toplum niteliğini vermek bir abartmadır. Sınıfsal hareketliliğin bütün geleneksel toplumlar gibi Osmanlı toplumunda da sınırlı olduğu bir gerçektir. Ancak, Batı Avrupa gibi kapalı sistemin geç ve güç kırıldığı bir topluma göre Osmanlı sistemi toplumsal

tırmanışa çok cevaz vermektedir. İlginç bir örnek de Rusya’da görülmektedir.

Yönetim ve Diğer Etki Grupları

Geleneksel devlet ve yönetim örgütünün tipik bir özelliği vardır. Dayandığı teknoloji dolayısıyla güçsüz olan kontrol araçlarının ve hizmet fonksiyonlarının yetersizce yerine getirilmesinden doğan açığı, çeşitli mahallî grupların yardımına başvurarak kapatır. Bu gruplar, yerel elemanlar, meslek grupları, lonca temsilcileri, dinsel liderlerdir. Kırsal bölgelerde güvenliğin sağlanması, vergi tahsili ve askerî eğitimi tımarlı sipahiye bırakan devlet, benzer görevleri kentlerde de yerel yardımcılarla sağlar.[57] Kentlerde narh uygulaması, vergi tahsili, mahkeme kararları verilirken, lonca temsilcisine, eşrafa, o yerin ulemâsına başvurma (şühûdu’l-hal denen tüzel kişiliği olmayan bir kurul bu görevlerde kadıya yardımcı olurdu) gibi işlemler bu süreci kanıtlamaktadır. Memleket âyan-eşrafına bizzat kadı, fiyat uygulamaları, güvenlik ve vergi işlerinden yerel geleneklerin saptanmasına kadar her konuda başvururdu. Fizik mekânda da naîb, imam atamak ve gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenlerine kendi mahallerinin bazı görevlerini yüklemek bu sistemin dayandığı bir sonuçtur. Loncalar sadece ekonomik konularda değil, üyeleriyle ilgili güvenlik ve infaz konularında bile[58] söz sahibi idiler. Örneğin, debbağ (derici) esnafı aralarındaki mücrimleri teslim etmez, kendileri cezalandırırlardı.

Gene ordunun iâşesini tamamlamak avârız vergilerini toplamak kentlilerin işiydi. Yangınlarda mahalle halkı harekete geçirilir, mahalle güvenliği bile onlara bırakılırdı.

Geleneksel sistemlerin dayandığı teknolojinin basitliği ve buna bağlı olarak örgütlenmenin de basit yapısı ve güçsüzlüğü, bu sonucu doğurmuştur. Bu Osmanlı toplumunda da böyle idi. Mahalle güvenliğinin, mahalle sakinlerinden önce zabıtanın görevi olması, Türkiye’de ancak II. Abdülhamid devrinde gerçekleşmeye başlayan bir olgu idi ve orada bile halk henüz bu duygulardan kurtulmuş değildi. Bu hüküm geleneksel toplumlarda geçirilen bir aşama idi.

Cezalarda Şiddet ve İnfazda İbret Prensibi

Geleneksel yönetim sistemlerinin koydukları kuralları uygulatmak için konan yaptırımlar ve bunların infazındaki despotizm ve ibret unsuru, bürokratik örgütlerin kontrol güçsüzlüğünü gösteren en önemli ölçütlerden biridir.

Ekmeğin gramajını düşüren fırıncının kulağından çivilenmesi; et ve un ihtikârı yapanların bazen idamı; eksik tartan bakkalın, paslı çivi kullanan nalbantın falakaya yatırılması gibi ölçüsüz cezalar, aslında kontrol güçsüzlüğünü telâfi etmek endişesine dayanır. Bu endişe şiddetle açıkta uygulanan cezalar sistemini doğurur ki, sadece Doğu toplumlarında görülmez. Feodal Avrupa'da, suçluların teşhir tahtasına oturtulması, açıkta kırbaçlanıp yakılması, sahtekâr esnafın kafes içinde nehre daldırılması aynı gereksinmelerin sonucudur. Rekabetçi bir ticaretin olmadığı, kontrol olanağının sınırlı bulunduğu geleneksel sistemlerde bu yola kaçınılmaz olarak başvurulur, idarede despotizme dayanan bu zihniyet halk tarafından ön destek görür ve yönetimlerden bu tedbirler beklenirdi.

Sonuç

Geleneksel toplumlardaki bürokratik örgütlenmelerin bazı temel özelliklerini ele aldığımız ve tartışma ortamı olarak da Osmanlı toplum ve yönetim sistemini seçtiğimiz bu tebliğde, Osmanlı yönetim örgütünün kendine özgü diye nitelendirilen bazı özellikleri üzerinde durduk. Bunların diğer geleneksel Batı ve Doğu toplumlarındaki paralelliklerini arayıp karşılaştırmaya çalıştık.

Geleneksel toplumlardaki bürokratik örgütlenme özelliklerinin temel nedeni, o toplum sistemlerindeki teknolojik yapıdır. Bu sistemlerde kent üretimi loncalara, ticaret bir ölçüde aynî mübadeleye ve serbest rekabet eksikliğine dayanıyor.

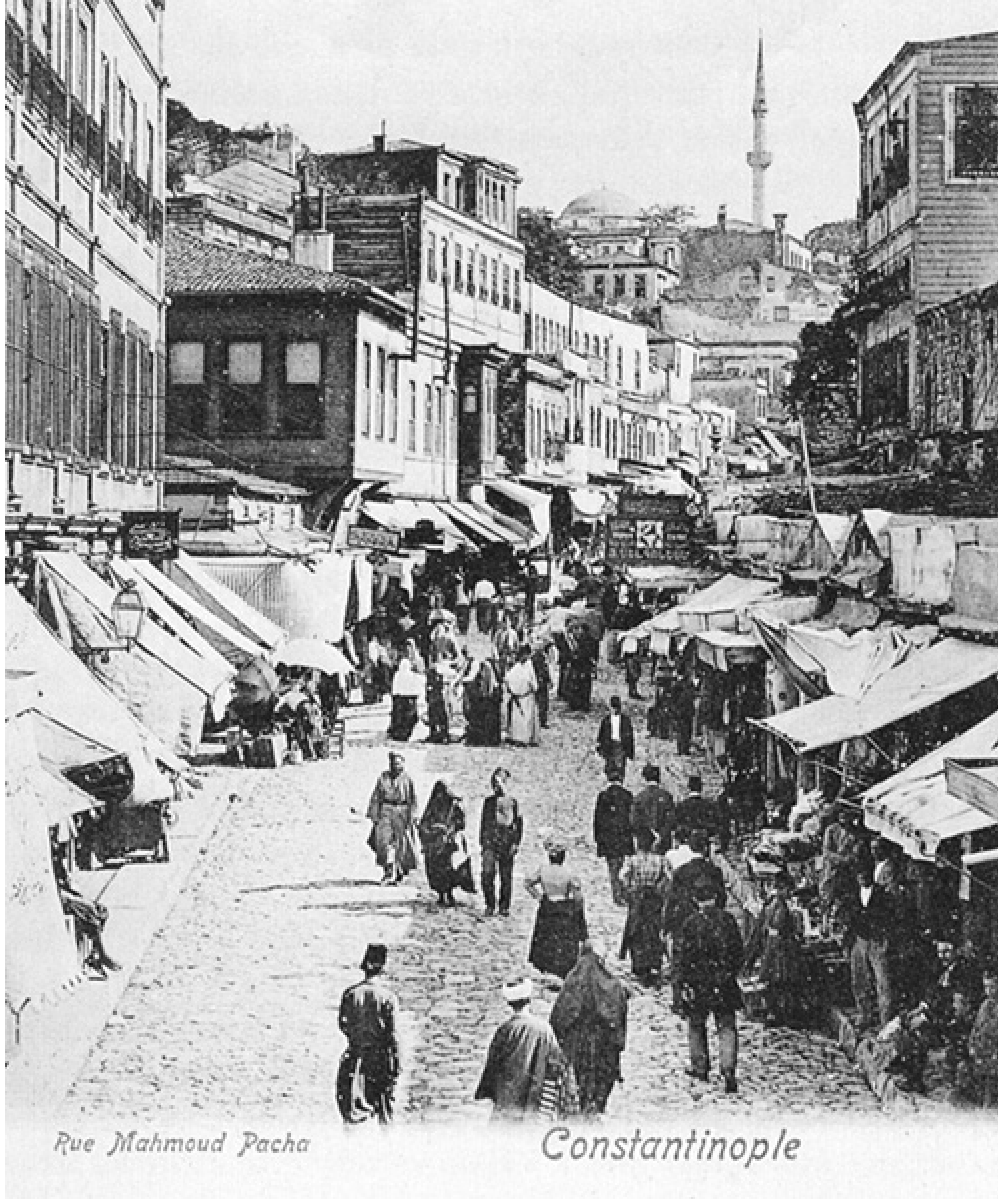
Bu yapı ancak tarıma modern teknolojinin girmesiyle, üretimin artması ve ulaşım teknolojisinin modernleşmesiyle, mal mübadelesinin büyümesi gibi olaylarla değişecektir. Türkiye idaresinin bu tip modernleşme sürecine girişi ise ancak 19. yüzyıl ortalarında başlayan bir olgudur. Bu olguya bağlı olarak, bürokratik örgütlerin geleneksel kalıp ve nitelikleri de değişmeye başlamıştır.

V

Osmanlı Toplumunda Yönetici Sınıf Hakkında Kamuoyunun

Oluşumuna Bir Örnek: Menâkıb-ı Mahmud Paşa-i Veli[(*5)]

Anonim halk edebiyatı ürünlerinden olan menkıbeler, Osmanlı toplum hayatında yönetici elit ve halk arasındaki ilişkileri aydınlatmak bakımından ilginçtir. Bu metinler içinde Mahmud Paşa üzerine düzenlenenlerin özel bir yeri vardır. Fatih devri vezîr-i âzamlarından olup 1474'te idam ettirilen Mahmud Paşa, birçok halk hikâyelerinde efsanevî bir şahsiyet olmuş, anlatıcıların muhayyilesine göre değiştirilen bir tarihî fona dayandırılan abartmalarla yüceltilmiştir. Elde, bilinen birkaç çeşit Mahmud Paşa menâkıbnâmesi vardır.[(*6)] Biz, bunlardan Viyana National Bibliothek elyazmaları bölümü, Doğu yazmalarında bulunan iki yazma nüshadan yararlandık. Metinlerin her ikisi de birbirinin hemen hemen aynı olup bunlardan biri esas alınmıştır. Bunun hakkında açıklama biraz ileride verilecektir.

Adı geçen menâkıbnâmenin kahramanı Mahmud Paşa, bugün kendi vakfı

olan bir cami, hamam ve ismini taşıyan çarşı ile tanınmaktadır.

Fatih devrinin dikkate değer kişiliklerinden Mahmud Paşa'nın idamı olayı, çeşitli gruplar arasında tepkiyle karşılanmış ve paşayı yücelten, dolayısıyla siyasal iktidarı üstü kapalı bir biçimde yeren menkıbeler ortaya çıkmıştır. Menâkıbnâmelerde öz bakımından zaman zaman değişiklikler görülmekte, muhayyile zenginliği tarihî olayları zaman ve mekân sınırları tanımadan değiştirmektedir. Nitekim Prof. İnalcık, AÜDTCF kitaplığındaki yazma Mahmud Paşa menâkıbnâmesinin 17. asra ait olduğunu ve bu yüzden Mahmud Paşa'nın yaptığı işler arasında; gerçekte 1625'te vukua gelen Boğaz'da Yeniköy'e yapılan Kazakların baskınını önlediğinin de nakledildiğini bildirmektedir.[59] Gerek Prof. İnalcık'ın sözünü ettiği menâkıbnâmede gerekse bizim incelediğimiz nüshada, devirle ilgisi olmayan bambaşka olaylar da Mahmud Paşa'nın yüceltilen kişiliği etrafında nakledilmektedir. Diğer yandan Prof. İnalcık'ın elindeki bu "Gazavat-ı Sultan Murad" nüshasına ekli Mahmud Paşa Menâkıbnâmesi'nde ise [ki yazar Kanunî devrine ait olduğunu tesbit etmektedir] Fatih devriyle ilgisi olmayan bir sıra olayın yer aldığı görülmektedir.[60] Örneğin: Olaylardan biri Edirne civarında Mustafa Paşa Köprüsü üzerinde geçmektedir. Oysa mezkûr köprü Kanunî devrinde yapılmıştır (aynı motif bizim elimizdeki nüshada da vardır). İncelememizde temel tuttuğumuz her iki nüshanın da baş taraflarında Mahmud Paşa Menâkıbnâmesi, bunu takiben Kanije müdafii (Tiryaki) Hasan Paşa'nın hayatı ve cenklerine ait olaylar nakledilmektedir. Daha ziyade bir sefer günlüğü havasında kaleme alınan Hasan Paşa hakkındaki ikinci kısım incelenmemiştir. Bizim konumuz mecmualardaki Mahmud Paşa menâkıbnâmeleridir. Yazmaların birincisi mezkûr koleksiyonda A F 234 (133) kod numarası altında kayıtlıdır. Flügel Kataloğu'nda II. ciltte 1035 no ile kaydedilen bu yazma ikincisinden, gerek kaligrafi gerekse imlâ bakımından daha kötüdür.[61]

Flügel Kataloğu'nda II. ciltte 1036 no'da tanımı yapılan ikinci nüshanın imlâsı ve kaligrafisi daha muntazamdır. Bu yazmada "Menâkıb-ı Mahmud Paşa-i Veli" baştan 1v-22r arasında yer almakta olup, 22v-86r arası ise aynı şekilde Hasan Paşa ile ilgili olaylara ayrılmıştır. Bu yazma 87 yapraktır. Kâğıdın cinsi sarı renkli octav olup, nesih yazı ile sahifede ortalama 21 satır yer almaktadır. Arapça deyimler ve bazı isimler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.[62] İkinci menkıbe olan Hasan Paşa menkıbesi, Mahmud Paşa menkıbesine nazaran daha az menkıbevî bir nitelik taşımaktadır. Gene

Hasan Paşa menkıbesinin girişi uzun olup Allah’ın dünyayı yaradışından bahsedilmekte ve uzun bir salutatio kısmı yer almaktadır. Oysa Mahmud Paşa Menâkıbnâmesi’nin gerek menkıbe niteliğinin güçlülüğü ve gerekse sade dilinden dolayı kahvelerde anlatılan bir halk hikâyesi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim gerek Hammer gerekse Flügel yazma için (Cafehauserzählung) kahvehane hikâyesi deyimini kullanıyorlar.[63] Kuşkusuz, bu tip metinlerin medrese eğitiminin ilk basamağında talebe tarafından istinsah edildiğini de belirtmek gerekir.

Esasen son devirlere kadar kahvehane toplum hayatının önemli bir merkezidir. Burada kamuoyunu oluşturan araçlar arasında dedikodu kadar,(*7) meddah hikâyeleri, kıssahanların anlattıkları menkıbeler, halk şairlerinin destanları, şüphesiz ki toplumsal hayatın yazılı belgeler dışında kalan yönlerini, çeşitli grupların kanaatlerini anlamak bakımından önemli malzeme teşkil ederler.

Yazmanın Tarihi Hakkında

Metnin Menâkıbnâme-i Mahmud Paşa kısmında bir tarih kaydına rastlanmamakta ise de, Hasan Paşa ile ilgili ikinci menkıbenin dîbâcesinde sene-i 1168/1754 Safer tarihi ve Abdullah Hasib Edirnevî ismi görülmektedir.[64] Ancak bu isim sadece Hasan Paşa ile ilgili olayları mı, yoksa aynı zamanda Mahmud Paşa menkıbesinden mi istinsah edene aittir, bilinmez. Bundan başka incelememiz sırasında fikrine başvurduğumuz Prof. Andreas Tietze, yazmanın medrese talebeleri tarafından da derlenerek istinsah edilen menâkıbnâme mecmualarından biri olabileceğini söylemiştir. Nitekim gerek imlâ hataları, gerek kazıntı ve mürekkep lekeleri ve kâğıdın son derece ekonomik kullanılışı bunu kanıtlamaktadır. Bu durumda eldeki yazma, büyük ihtimalle 1168/1754’te Abdullah Hasib Edirnevî tarafından evvelce istinsah edilen Hasan Paşa menkıbesiyle, bir kahvehane anlatısı olan Mahmud Paşa menâkıbnâmesini birlikte aynı deftere kopya eden bir medrese talebesine veya meraklıya aittir ki, 18. yüzyılın ikinci yarısı tarih olarak verilebilir.

Menâkıbnâmenin öz olarak asıl tarihini tesbit de güçtür. Burada menâkıbnâmenin içindeki bazı ipuçlarıyla birlikte, dil yönünde gösterdiği bazı özellikleri de göz önüne almak gerekmektedir. Menâkıbnâmede, Mahmud Paşa’nın Yedikule Zindanı’na kapatılışını anlatan pasajda; yanına dört ibrikdâr oğlan verildiği, bunlardan birinin sonra onun vakfına mütevelli olduğu,[65] bu mütevellinin doksan beş yaşına kadar yaşayıp yerine geçen oğlunun menkıbeyi babasından dinleyip kaydettiği, yazarın da ondan aldığı

söyleniyor. Bu şüphesiz menkıbeyi yazıya geçiren meçhul yazarın hoş bir uydurmasıdır. Menâkıbnâme-i Mahmud Paşa'nın isimsiz yazarı, bu hesapça metni 16. asrın ikinci yarısında yazmış olmalıdır. Ancak dil özellikleri göz önüne alındığında, ilk yazmanın arada birçok müstensihlerin elinden geçtiği, bazı ilâveler ve dil, üslûb değişikliklerine uğradığı açıktır. Bütün bunlar gösteriyor ki, karşımızda anonim nitelikte bir halk edebiyatı ürünü vardır.

Yazmanın Dili

Eserin dili genellikle arkaik Osmanlı anonim tevârîhlerininkini andırıyorsa da, daha geç devirlere ait deyimler göze çarpmaktadır. Örneğin Kadıasker Ali Efendi'den söz edilirken "ihtiyar" sözcüğü kullanılıyor ki,[66] bu sonraki yüzyıllara ait bir deyiştir. Arkaik devirde bu sıfat daima "koca" olarak kullanılırdı. Gene aynı şekilde metinde geçen "tekraren ve yine" gibi yan yana kullanılan synonim yanlışlar sonraki devirlerin bir katkısı olmalıdır.[67] Metinde çokça geçen halk ağzına ait tipik yanlışlara şunlar örnek gösterilebilir: ruhbanlar, ulemâlar, enâmlar, kelimâtlar, ahvâller. Aynı şekilde, avamî galat deyimler göze çarpıyor. Hilâf anlatmak gibi...

Konuşulan Türkçenin, aydın sınıfın yazı dili kadar hızlı bir değişim geçirmediğinin görülebileceği arkaik deyimler bir hayli çoktur. Örnek: Kura salmak (kura çekmek); selâm eytmek (Şimal Türkçesinde eytmak-söylemek); "Âdemîler"; "kabahatin rica etmek"; gene arkaik fiillere örnek olarak, "önüne düşüb olmak"...

Aynı şekilde halk edebiyatında çokça görülen basit simetrik üslûba burada da rastlanmaktadır. Mahmud Paşa'nın idamını anlatan sahnede: "Mahmud Paşa'nın eli bağlu, yüreği dağlu meydana getirdiler" deniyor. Sinonim çiftlere örnek olarak; "hedaye ve pişkeşler hazur idüb, ... Tatarlar yas ve mâtem idüb, ... tekraren ve yine" gibi kullanışlar gösterilebilir. Bu arada bazı galat deyimler de görülmektedir. "Yüzüne güllâb ferman eylemek, tavşan uykusu vermek (oyalamak)" gibi... Gene bazı arkaik çekimlere de rastlanıyor: "Görem, ... alvirim, ... tedarikin görmüşüm (gelecek zaman çekimi)" gibi...

Gerek istinsah hatası, gerek konuşma dilinin sentakstan çok tonlamaya, mimik ve jestlere dayanan anlatım özelliğinden olacak; menâkıbnâmede bozuk cümle kuruluşlarına da rastlanıyor. Örneğin: "Anların ikramına binaen iki eliyle kal'a divarına yapuşub, virmem kal'a kâfirciklerim, bana lâzumdur deyüb..."[68] ifadesi gibi...

Bu anonim edebiyat ürününün bir özelliği de dibâcenin salutatio (dua) bölümünün uzun olmaması, Hasan Paşa menkıbesinin aksine fazla düşünsel ve bilgiççe anlatıma girilmemesi ve her şeyden önce metnin Arapça, Farsça lûgate fazla yer vermemesidir. Bununla beraber günlük dilde kullanılan yabancı deyimlere bolca rastlanıyor ve özellikle yukarıda gösterildiği gibi bu deyimlerin yanlış kullanıldığı görülüyor. Metnin gerçekten aydın olmayan bir dinleyici kitlesine hitap ettiğine en iyi delil; olayların sık tekrarı, tarafgir bir üslûb ve menkıbedeki kişilerin, iyi-kötü şeklinde kesin bir ayrıma tâbi tutulmasıdır. Bu durum, menkıbenin her şeyden önce sözlü edebiyat ürünü olduğunu düşünürsek, dinleyici ve anlatıcı arasında bir dramatik gerilimin doğmasını gerektiren anlatım ve temsil özellikleri bakımından hiç de garip kaçmamaktadır.

Mahmud Paşa

Adı geçen menâkıbnâmenin kahramanı Mahmud Paşa, bugün halen kendi vakfı olan bir cami, hamam ve ismini taşıyan çarşı ile tanınmaktadır. Mahmud Paşa'nın menâkıbnâmelerde yaşayacak kadar, geniş halk grupları üzerinde nüfuz ve etki sağlaması gerçekten tartışılacak ilginç bir konudur. Bu nedenle menkıbe kahramanının hayatı ve gerçek tarihî kişiliği üzerinde kısaca durmak ve menâkıbnâmede nakledilen olaylara değinmekte fayda vardır. Fatih devrinin bu ünlü vezirinin doğum tarihi ve aile kökeni gerek klasik vekayinâmeler ve gerekse modern yazarlar arasında tartışmalı bir konudur. Phrazantzes onun Tryballuslu Sırb bir baba ile Rum bir anneden, Kritovulos ise muteber bir Rum ailesinden geldiğini ileri sürmüşlerdir.[69] Çağdaş tarihçilerden Franz Babinger ise onun Sırb Despotu Angelos hanedanının Teselya kolundan geldiğinin kuvvetle muhtemel olduğunu söyler.[70] Nihayet Halil İnalcık, eldeki menâkıbnâme metinlerini de göz önüne alarak bir başka ihtimali zikrediyor ki, bu da Mahmud'un babasının Manastır papazı Pop Kasab olduğudur.[71] Mahmud'un Edirne Sarayı'na ne şekilde getirildiğine dair rivayetler de muhteliftir. Muhtemelen Mehmed Ağa nâm bir emir, Mahmud'u annesiyle birlikte Semendire yolunda Novo-Brodo mevkiinde esir edip Sultan II. Murad'a takdim etmiştir.[72]

İşte bütün bu safhaların vekayinâmelerde de karanlık kalması, kesin bir bilgi görülmemesi; menâkıbnâmelerde rastlanan ve zengin muhayyileye dayanan anlatımın nedenidir; incelemenin sonunda, menâkıbnâmenin bu safhayı anlatan kısımları ek olarak verilmiştir ve çok ilginç muhayyel bir fon oluşturulduğu görülmektedir.

Bir müddet Edirne Sarayı’nda eğitim gören Mahmud; II. Mehmed’in cülûsundan sonra (855/1451) yeni padişah tarafından ocak ağalığına tayin olundu. Bu safhaya kadar Mahmud’un siyasî kariyeri üzerine menâkıbnâmelerde rastlanan abartmalar gayet ilginçtir. İstanbul muhasarası sırasında, “sur”un Edirnekapı ve Yedikule kesimi arasında Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa’nın maiyyetinde bulundu. Bazı tezkirelerin Mahmud Paşa’nın hem vezir hem beylerbeyi olarak muhasaraya iştirakini iddia etmeleri Ş. Tekindağ’a göre de asılsızdır.[73] Gerçekten bu konuda menâkıbnâmelerin de Mahmud Paşa’nın muhasaradaki rolünü abartmaları ve ona beylerbeyilik, vezîr-i âzamlık, kaptanpaşalık gibi pâyeleri vermeleri gerçek dışı yakıştırmaların hayli yaygın bir nitelikte olduğunu gösteriyor.

Sırb Kraliçesi Helena, Katolik bir Bosnalıyı nüfuzlu bir mevkie getirince Sırb Boyarları isyan ederek II. Mehmed’den yardım istediler. Padişah bu işle Mahmud Paşa’yı görevlendirdi. Mahmud Paşa kendi parasıyla techiz ettiği Rumeli askerine, Anadolu askerini ve Fatih’in verdiği 1000 yeniçeriyi de kattı.[74] Ancak Sırb zâdegânı, padişahın bizzat gelmesini, aksi takdirde Macar kralına başvuracaklarını bildirerek Mahmud Paşa’yı reddettiler. Bu çekişmeli durum, askerin de isyanına sebep oldu. Mahmud Paşa ise askeri türlü vaatle ve para ile yola getirdi ve ilerleyerek Resova ve Kuruca gibi mühim kaleleri fethetti. Elimizdeki menâkıbnâmede bu olay Sultan Murad’ın ölümünden sonra Tatarların hücum etmesi ve Mahmud’un kendi parasıyla Rumeli’de at uşağı ve bekâr oğlanlarından bir ordu kurması şeklinde muhayyel bir nakle konu olmuştur. Bu fitne-i Tatar bahsi, Prof. İnalcık’ın elindeki menâkıbnâmede bulunmamakla beraber, diğer menâkıbnâmelerde umumiyetle vardır.[75]

Mahmud Paşa askerî kariyeri bakımından; Fatih’in Karadeniz’deki Sinop, Amasra ve Trabzon fütûhâtında önemli rolü olan kumandanlardandır. Keza, 1460’ta Mora’da Mistra Kalesi’ni, despotu ikna ederek ele geçirmiş ve kendisini hanedanı ile birlikte II. Mehmed’in nezdine göndermiştir. Menâkıbnâmede nakledilen Gedik Ahmed Paşa ile birlikte Çatalca Hisarı’nı denizden zapt etmesi ve içinde korsanlık yapan kâfirleri te’dib etmesi olayı, muhtemelen anlatıcı ve dinleyicilerin Mahmud Paşa’nın bu deniz seferlerini kendi dünyalarına göre biçimlendirmelerinden başka bir şey olmasa gerektir.

Mahmud Paşa, 1468’de Karaman beyi Pir Mehmed’in takibine memur edildi, fakat yakalayamadı. Bu olay Mahmud Paşa’nın gözden düşmesine sebep olmuştur ki, aleyhine padişahı kışkırtanların Şehzâde Mustafa ve

Rum Mehmed Paşa olduğu nakledilir. Gerçekten Âşıkpaşazâde dahi Rum Mehmed Paşa'yı bu yüzden kâfir ve müfsid olarak nitelendirir ve sonunda, "padişahın anı it gibi boğdurduğunu" nakleder. Müteakiben Karaman ili merkezindeki amele ve zenaatkârların İstanbul'a nakli işine nezaret eden Mahmud Paşa, burada adil muamelesiyle halkın sevgisini kazanmış olmalıdır. Ancak "Karamanlı'dan akça alıp, adam kayırdığı" dedikodularıyla bu vazifeden de affedilmesine sebep oldular. Rum Mehmed Paşa'ya verilen bu vazife bu sefer sert, adaletsiz uygulamalara ve şikâyetlere yol açtı. Olay, mağdur kitlelerin indinde Mahmud'un itibarını artırmış olmalıdır.

Akkoyunlu Emiri Uzun Hasan'ın Orta Anadolu'da ilerlediği sıralarda Mahmud Paşa yeniden vezîr-i âzam oldu. Otlukbeli Savaşı'ndaki başarılı stratejisine rağmen muârızları onu II. Mehmed'in gözünden düşürdüler ve tekrar azledildi. Bundan sonra Hasköy'e çekilen Mahmud Paşa, Şehzâde Mustafa'nın ölümünden sonra İstanbul'a gelip padişahın huzuruna çıktı.(*8) Aralarındaki husumet dolayısıyla, Şehzâde Mustafa'nın ölümüne karşı kayıtsız kalan Mahmud'u, Fatih çok soğuk karşıladı ve Yedikule Zindanı'na hapsettirdi (879/1474). Bir müddet sonra da idam ettirdi. Esasen Otlukbeli Savaşı, paşanın siyasî kariyerinin sonu olmuş ve hükümdarla arası adamakıllı açılmıştı. Eldeki menâkıbnâmelerde Mahmud Paşa'nın idamına sebep olan olayların çok değişik, ayrı bir anlatıma konu olması gerçekten ilginçtir. Muhakkak olan bir şey varsa, o da paşanın idamının gerek halk gerekse birçok müellifler arasında hoşnutsuzlukla karşılandığıdır. Paşanın halk ve ulemâ tarafından tutulmasına bir sebep olarak, o sıralarda güçlenmekte olan Hurûfîleri te'dib etmesi, yaktırması ve padişahın Hurûfîliğe karşı olan alâkasını önlemesini gösteren yazarlar vardır.[76] Gerçekten bu yeni türeyen nüfuz grubuna karşı mevcut grupların statü ve dengesini koruması hoşnutluk yaratmış olmalıdır. Mahmud Paşa'nın annesi dolayısıyla Ortodoks cemaatinin ileri gelenleri ile de ilişki kurduğu söylenir. Gene muhakkak olan Adnî mahlasıyla şiir yazdığı ulemâ ve şuarâ muhitlerinde koruyucu bir rol oynadığıdır. İşte Mahmud Paşa'nın kişilik olarak çeşitli gruplar ve sınıflar arasındaki bu dengeci tutumu, onun nüfuzunun artmasını sağlamışsa da, tabiatıyla radikal teşebbüsleriyle tanınan II. Mehmed gibi bir monarkla çatışmaya götürecekti. Fatih devri, şüphesiz Osmanlı tarihinde kayda değer değişikliklerin görüldüğü bir dönemdir. Fatih'in ıslâhat hareketleri, Osmanlı toplum ve devlet hayatının ana unsurlarına; merkez ve eyâlet teşkilâtına, toprak düzenine, malî

bünyeye, kültürel ve ilmî müesseselere kadar girmiş, bu da şüphesiz ki eski nizam içinde çıkarı olan geniş grupları rahatsız etmiştir. Radikal değişiklikler getiren monarklar, aslında geniş kitleleri daima rahatsız edegelmişlerdir. Eğitim kurumlarının yeniden kuruluşu, zâviye topraklarının mirî sisteme entegrasyonu; orduda, maliyede, kançılaryada teşkilâtın düzenlenip genişletilmesi, yeni vergi mevzuatı ve sistem ayarlamaları, diğer taraftan fethedilen ülkelere sürgün metoduyla bazı ahalinin gönderilme işlemi, ilmiyyeden, idareci gruplardan, tarikat mensuplarından ve hatta üretici halktan geniş kitleleri memnuniyetsizliğe sevk etmiş olmalıdır. İşte böyle bir ortamda bazı statükocu yöneticilerin monarkla çatışmaları ve bu yolda iktidar ve hayatlarını kaybetmeleri halinde, bu gayrimemnun gruplarca efsaneleştirilmeleri sadece Osmanlı toplumuna has bir olay değildir. 17. asır Rusya'sında Çar Aleksei Mihailoviç Romanov ve Patrik Nikon'un merkeziyetçi devlet ve ona entegre bir kilise kurmaya yönelik reform çabaları, her sınıftan çeşitli gruplarca tepkiyle karşılanmış ve Boyarina Morozova gibi mürteci asilzâdeler azizleştirilmişti. Bunu her toplumun çeşitli evrelerinde benzer örneklerle görmek mümkündür.

II. Mehmed'in icraatı karşısında tutumunu kesinlikle bilemememize rağmen, mümkündür ki, Mahmud Paşa ünlü monarkın karşısında halk kitlelerinin tutuculuğuna hitap eden bir tavır ve politikanın güdücüsü olmuştur. Bu takdirde anonim halk eserleri bu kişileri yönetici elitten ayırır ve efsaneleştirir.

Tıpkı ilk anonim tevârîhler gibi avamî tarikatler ve dinsel liderleri yücelten Mahmud Paşa menâkıbnâmesindeki, Eşrefzâde bu tür bir şahsiyettir. Mahmud'un karşısındaki yöneticiler ise onun da düşmanıdır ve ondan "torlak" diye bahsederler. Mahmud Paşa'yı yücelten, onun otoritesini meşrulaştıran motifler adeta bir siyasal formüldür. Hızır'ın onu kurtarması, rüyasında İslâm'a geçmesi ve hidayete ermesi gibi kerametler onu adeta bir karizmatik otorite olarak tanımlamamızı gerektirse de; aslında bütün bu motifler belirli grupların onun etrafında bir myth yaratma gayretini gösterir. Menkıbedeki olaylar ve menkıbenin zaman içindeki biçimlenişi göz önüne alındığında bu tür olayları karizmatik otorite gibi muğlâk bir kavrama başvurarak açıklamanın imkânsızlığı görülür. Mahmud Paşa'nın kişiliği, birtakım menkıbevî motiflerle yüceleştirilmek, iktidarı övülmek ve haksız idamı tel'in edilmek isteniyor. Hiç yanılmayan, olağanüstü akıllı ve bilgili, meslek çizgisindeki başarısı birtakım mistik olaylara bağlı, adeta misyon

sahibi bir yönetici olarak ortaya konmaktadır. Keza, menkıbenin onun uhdesine birçok vazifeyi vermesi de, güçlü yönetici imajını yaratıyor. Geleneksel toplumda otoritenin belirgin bir niteliği de bu olsa gerektir.

Bu menâkıbnâme metinlerinde, Mahmud Paşa her bakımdan saltanat mevkiindeki kişiye üstün tutulmaktadır. Gerek II. Murad gerekse II. Mehmed zayıf iradeli, kolay tesir altında kalan şahsiyetler olarak canlandırılmaktadır. Onların her başarısında Mahmud'un büyük rolü vardır. İstanbul muhasarasındaki rolü muhayyel olaylarla abartıldığı gibi, Tatarların fesadını yok etmek de sadece ona ait bir başarıdır. Prof. İnalcık'ın elindeki menâkıbnâmede bu fitne-i Tatar bahsi bulunmamakla beraber, muhayyel olayın diğer menâkıbnâme metinlerinde yer aldığını söylemiştik. Her iki padişah da Mahmud'un idamını emrederler fakat pişman olmakta gecikmezler. Mahmud'un II. Mehmed'e ve II. Murad'a olan üstünlüğü muhtelif pasajlarda birtakım statü sembolleriyle belirtilir. Örneğin muhasaradan sonra Mahmud Paşa'nın attığı okun, Dumanlı Kilise denen ve Ayasofya'dan daha büyük bir kiliseye düşmesi gibi... Keza Mahmud sarayda büyük bir itibarla ağırlanır. Osmanlı devlet teşkilâtının kuralları ve devşirme usulüyle bağdaşır yanı olmayan olayların sırf onun kişiliğini yüceltme gayesiyle uydurulup, menkıbeyi zenginleştirdiği görülüyor. İlginç bir nokta da, Sultan Murad'a İslâmbol Padişahı, ... Gazi Sultan Murad Han gibi unvanlar verilmesine karşın, II. Mehmed için, kendi devrinde dahi kullanılan Ebü'l-feth unvanının kullanılmamasıdır. Bu kayda değer bir tutumdur.

Doğu menkıbelerinde bir kimsenin ilmî üstünlüğünü belirtmek için çokça başvurulan motife burada da rastlanıyor. Halk arasında bu üstünlüğün vurgulanması adeta bir güreş veya spor müsabakası biçimindeki bir olaya bağlanarak belirtilir. Bilgin ve fazıl menkıbe kahramanı, devrinin bütün yüksek bilginlerinin bulunduğu bir mecliste, fikir ve çözümleriyle onları susturmak, ileri sürdükleri problemleri çözüp pes dedirtmek suretiyle derhal orada büyük bilgin vasfını kazanır. Özellikle Şiî menkıbelerinde görülen, İmam Ebu Musa Kâzım'ın Bağdat ulemâsını bir toplantıda susturması gibi aynı şekilde Abdülkadir Geylanî ve diğer din ulutarı için nakledilen rivayetlerde de benzer motiflere rastlıyoruz. Menâkıbnâmemizde, Mahmud'un biri manastırda rahiplerin, diğeri Edirne Sarayı'nda devrin seçkin ulemâsının önünde olmak üzere iki imtihandan geçtiğini görüyoruz. Menâkıbnâmenin içindeki muhayyel olaylar muhakkak ki halk arasında uzun zaman yaşamış, sözlü kültürün bu unsurları geniş kitlenin tarih,

toplum ve devlet yönetimi hakkındaki görüşlerini yansıtmıştır. Mahmud Paşa menâkıbnâmeleri, geç devrin resmî tarih yazıcılığından nitelikçe çok farklı ve arkaik bir görünümde ise de, 15. yüzyıla kadarki anonim tevârîhlerle olan benzerliğine değinilmişti.[77] Bu menâkıbnâmede görülen, Hızır'ın Mahmud'a yardım etmesi, halk kitlelerince benimsenen tarikat liderleri tipini temsil eden Eşrefzâde'nin gösterdiği kerametler, İstanbul kuşatması esnasında Cebe Ali hakkında anlatılan efsanevî olaylar (ki menkıbe-i Cebe Ali-Cibali semtinin ismine atfen halk arasında anlatılagelmiştir), Şerife Hatun'un bedduasıyla Mahmud Paşa'nın idamı arasında yakın bir ilgi kurulması, Mahmud Paşa Camii'nin inşaasına ait menkıbevî olaylar çokça rastlanan tipik motiflerdir.

Klasik tarih yazıcılığı başlangıçta bu tür motiflerden uzak bir yapıda değildir. Menkıbeler bu yüzden arkaik tarihçiliğin niteliksel çekirdeğini teşkil eden unsurları göstermek bakımından da ilginçtirler. Bu özellik sırf Osmanlı historiographie'sinin başlangıç devirlerine has değildir. Anna Komnena gibi zirvedeki temsilcisiyle Bizans tarihçiliği, vakanüvîs Nestor'un şahsında Kiev Rusyası ve daha geç devirlerin Rus historiographie'si de zengin muhayyel olaylara, mistik motiflere dayanırlar. 15. yüzyıl Osmanlı müverrihi Âşıkpaşazâde; Osmanlıların Rumeli'ye geçişini menkıbevî bir tarzda anlatır. Hatta 16. yüzyılın ünlü Macar tarihçisi Istvan Brodariç bu yönden daha da ilginçtir. Brodariç, Buda'nın Türklerce fethi olayını, Kanunî Süleyman'ın bir hacı kılığında şehre girip, şehrin kapılarını dışarıda bekleyen ordularına açmasıyla izah etmektedir. Son birkaç asra kadar tarih yazıcılığı bu tür menkıbelerin tesiri altında kalagelmiştir.

Kısaca özetleyecek olursak, menâkıbnâmeler gerek halk kitlelerinin dünya görüşü ve yöneticilere karşı olan tutumu açısından, gerek tarih yazıcılığının başlangıcındaki atmosferi ve gelişimini saptamaktaki yararı bakımından bilinmesi ve incelenmesi gereken türdeki yapıtlardır.

Menkıbenin Konusu(*9)

Sultan II. Murad devrinde eyâletlere gizlice teftiş için adamlar gönderilir, o memleket reâyâsının durumu, idarecilerin suiistimali olup olmadığı tetkik ettirilirmiş. Gene bir gün Rumeli'ye gönderilen böyle biri, Manastır kasabasına gelir. Kasabada bahar mevsimi dolayısıyla ruhban toplanıp aralarında zor meseleleri tartışmakta ve en güç meseleyi halleden menkıbenin diliyle ulu ruhban seçilmektedir. O yılki problemi uzun boylu bir genç çözer ve rahipler onu selâmlar, hürmetle kendilerine baş seçerler.

Sultan Murad'ın adamı Edirne'ye dönerek bu gördüğü olayı ve genci padişaha anlatır. Padişah merak eder ve Edirne Sarayı'na getirilmesi için ferman verir. (!) Manastır'a gelen adamlara Mahmud'un babası emre itaat ettiğini, ancak oğlunun artık kendine ait olmadığını, rahiplere başvurarak onlardan istemelerini söyler. Rahipler, Mahmud'u Sultan Murad'ın adamlarına teslim edip etmemek konusunda anlaşamazlar. İçlerinden biri genç Mahmud'un çağrılmasını ve durumun kendisine anlatılıp, seçim yaptırılmasını teklif eder. Mahmud geldiğinde durumu anlatırlar. Meğer Mahmud'a bir müddetten beri rüyasında Müslüman olacağı ve İslâmbol[(*10)] padişahı Sultan Murad hazretlerine vâsıl olacağı söylenmişmiş. O da o vakitten beri, bu haber ne zaman gerçekleşecek diye bekleyip düşünürmüş. Derhal Müslüman olup rahiplerden izin ister. Fakat keşişler gene de verip vermemek konusunda çatışmaya düşerler. Nihayet kura çekmeye karar verirler. İnatla üç defa kura çektikleri halde, üçünde de kura "verilsin" diyenlere isabet eder ve delikanlıyı padişahın adamlarına verirler. Padişahın adamları ismini hemen Mahmud koyarlar. O dahi rüyasında isminin Mahmud olacağını görmüşmüş. Kasabada ne kadar rahip ve kocabaşı varsa onu uğurlayıp şehrin dışına çıkarmışlar. Ve ayrıldıkları noktaya kocaman bir mermer direk dikip, adını Ayrılık Direği koymuşlar.[(*11)] Mahmud da Edirne'ye gelip Sultan Murad'ın huzuruna çıkmış. Padişah gencin hatt-ı hareketini beğenmiş ve ona Molla Güranî'yi hoca tayin ederek, "Bu gencin ilmi derindir, sen de benim ricamla Kur'an öğret" demiş. Delikanlıya oda tahsis edilmiş ve öyle ilim tahsil etmiş ki, o kadar olur. Hocanın durumu padişaha bildirmesiyle, padişah bütün bilginleri çağırıp, onu imtihan etmelerini ister, imtihan günü büyük ziyafetler verilir. Kadıasker Ali Efendi (?) ve diğerleri Mahmud'un çok bilgin biri olduğunu tasdik edip, padişaha bildirir. Padişah çok sevinir ve onu vezîr-i âzam yaparak, vezîr-i âzamı da ikinci vezir yapar. Mahmud Paşa üç yıl kadar adalet üzere vezirlik yapar. Fakat kader bu; diğer vezirler kıskanıp onun hakkında şikâyette bulunurlar. Padişah nihayet kuşkulanır ve boynunun vurulmasını emreder. Mahmud Paşa'yı eli bağlı yüreği dağlı meydana getirirler. Oradaki ihtiyarlar, temiz kimseler, âlimler, zenginler, fakirler feryad u figân etmektedirler. Padişaha affı için yalvarırlar, fakat o reddeder. Cellâd ipi üzerine atarken Mahmud Paşa, "Yarab mahfî işler sana malûmdur" diye yakarınca, birdenbire nâbedîd olur. Halk velveleye düşüp, "Aferin Mahmud Paşa kerametlû, kendini cellâd elinden halâs eyledi" derler.

O hafta cuma günü Mustafa Paşa Köprüsü'nde bir koca, şehr-i Edirne'ye giderken şehre yakın bir yerde iki kişi oturuyormuş. Bunlardan biri nur yüzlü bir ihtiyar, diğeri güzel yüzlü bir genç adammış. Pir o ihtiyar köylüyü çağırmış ve kendisinin Hızır aleyhisselâm, gencin de iftiraya uğrayan vezir Mahmud Paşa olduğunu, Tanrı'nın emriyle onu cellâd elinden kurtardığını söylemiş. "Sen şimdi şehrin beyine git, filân yerde vezirin Mahmud'u gördüm diye söyle" demiş. "Bir kılına zarar getirmesin, kendi çok zarar görür" demiş. "O ihtiyar da acele ile şehre gidip durumu padişaha anlatır. Padişah sevincinden bayılır, ayıldığında vezirlerini Mahmud'u aramaya gönderir. Fakat arayanlar onu bulamazlar. Ertesi gün sarayda Divân toplandığında, Mahmud Paşa birden zâhir olur. Padişah ona yüz bin akçe bağışlayıp, gene vezîr-i âzam yapar. Fakat kendisi üç ay sonra ölür. Yerine oğlu Mehemmed Han cülûs eyler. Kırk gün yas tutarlarken, Kırım Tatarları Sultan Murad'ın vefatı haberini alıp, Edirne'ye yağmaya gelirler." Gelenler kırk bin kişidirler. Edirne etrafına konup, "Şimden sonra saltanat bizimdir" derler. Sultan Mehemmed, Mahmud Paşa'yı yanına çağırıp akıl danışır. O da, "Sizin âli himmetiniz berekâtiyle anların tedarikin görmüşüm" diye cevap verir. Mahmud Paşa Tatarların belli başlı adamlarına kaftanlar hazırlatıp üzerine zehir bulaştırır ve daha çokça hediyeler hazırlatıp Tatarlara götürür. "Şimden sonra saltanat sizindir, yalnız on beş yirmi gün mühlet isteriz, zira manimiz var, yabandan gelecek adamlarımız var, onlara haber verelüm gelsünler, eşya ve adamlarımızı alıp gidelim" der. Tatarlar bunun üzerine bir ay müddet verirler. Paşa da onlara zehirli kaftan giydirir ve tavşan uykusu verir.[(*12)] Menkıbe devamla: "Ol zaman/kul yok idi. Dört bölük sipahi vardı. Sekban ocağı var idi. Bir de kapı ağalarının kendi tevâbiî var idi. Andan sonra Mahmud Paşa Edirne'de ne kadar bekâr tâifesi ve at uşağı var ise, on bin mikdarı adam yazub, cümlesine istimâlet virüb, cebe ve çuşen ve silâhlar üleştirüb, bu yurdu ki; imdi varın 17 güne değin sabr idün, eğer hüda-i müteal nusret virirse ben dahi size padişahtan ihsanlar bahşişler alivirim" diye anlaştı. Böylece 16. gün Tatar beyleri zehirlenip ölür ve Tatarlar perişan olur. Mahmud Paşa'nın hazırladığı ordu da bunları dağıtır yok eder. Ondan sonra Mahmud Paşa sözünden dönmeyerek onlara mülkler verip, menâkıbnâmenin deyimiyle "bu saltanatı Allah-u Teâlanın avniyle ve Resûl-i aleyhisselâmın mübaharetiyle Tatar taifesinin ellerinden halâs eyledi". Mahmud Paşa bundan sonra Sultan Mehemmed'e Konstantiniye'nin alınması gerektiğini söyler. Padişah razı olur ve asker toplanır. Ordu Gelibolu'ya, oradan da Bursa'ya geçer. Sonra

İznik'e geçilip üç ay kalınır. Orada Eşrefzâde diye bir aziz vardır. Onu ziyaret edip duasını alıp, Konstantiniye'ye hareket edilir. Konstantiniye beyine bir adam göndererek Sultan Mehemmed Han'ın oraya av ve gezinti için geldiğini söylerler. Mahmud Paşa karşı sahilde bir kale gerektiğini söyleyerek Rumeli Hisarı'nın yapımı için padişahı razı eder. Mahmud Paşa rüyasında Hızır aleyhisselâmı görür, Hızır ona eliyle bir sığır gösterir. Uyandığında bir sığır derisi istetir ve bunu Konstantiniye beyine göndererek ondan, Sultan Mehemmed Han için bir sığır derisi kadar yer istetirler. Burada padişaha gölgelik bir yer yapılacağı söylenir. Bey izin verince, deriyi dilimlere ayırır, çevirdiği yer kadar bir alana bugünkü Rumeli Hisarı'nı yaparlar.

Konstantiniye beyi durumu öğrenince telâşa kapılır, ama son pişmanlık fayda vermez. Böylece Konstantiniye beyine Karadeniz'den gelen zahirenin yolu kesilir. Bir gün Mahmud Paşa 10.000 kadar askerle bir serdâr tayin edip Galata Kalesi'ni fethettirdi. Kılıç artığı kâfirler de cizye ve haracı kabul ettiler. Bir gün Mahmud Paşa padişaha "Rahiplerden öyle işittim ki, Konstantiniye'nin fethi, İslâm askerlerine gemilerini karadan yürütmeyince müyesser olmaz" der. Bunun üzerine Gedik Ahmed Paşa ile o gece Ok Meydanı'nda, karadan denize kadırga indirmişler, fetih müyesser olmamış. Lakin eski Vezîr-i âzam İbrahim Paşa (!) ve adamları padişahı kışkırtır ve "O daha gâvur, putu çıkmadı" derler. Padişah kızıp Mahmud Paşa'nın çadırına gider. Ama önce Eşrefzâde'ye sorayım der. Eşrefzâde padişaha Mahmud'u katlettirmemesini söyler. Mahmud Paşa bu olayı duyunca üzülür ve Eşrefzâde'ye yalvarır. O da, "Üzülme, kalenin fethi bu vakte kalmazdı, lâkin Cebe Ali sarılır vermem der" diye teselli eder. Bu Cebe Ali'yi kâfirler hoş tutup beslerlermiş.[(*13)] Padişah Mahmud'u öldürmekten vazgeçip dönünce, diğer vezirler derhal; "Ama padişahım o Eşrefzâde torlağının sözüne bakılır mı, ikisi birden hıyanet eder. Galata kâfirleriyle meşveretleri varmış" derler. Padişah bunun üzerine tekrar çadıra dönünce, Eşrefzâde'nin yalnız başına ağlayıp dua ettiğini duyar. Eşrefzâde "Ya benim canımı al, ya da şu Cebe Ali'yi öldür" diye dua etmektedir. Padişah bunun üzerine Eşrefzâde'yi ve Mahmud'u katletmekten vazgeçer ve o gece yarısı da Cebe Ali ölür. Bu sayede fetih müyesser olur. Kâfir askerleri kaçarlar. Şehre girilirken Yahudiler Kapusu denen yerde Sultan Mehemmed Han ve Mahmud Paşa birer ok atarlar. Sultan Mehemmed'in attığı ok Ayasofya'ya, Mahmud Paşa'nınki ise Dumanlı Kilise[(*14)] denen yere düşer. Bu Dumanlı Kilise daha büyükmüş ve bütün rahipler orda toplanırlarmış.

Padişah, Mahmud’a “Sen deryaya kapdan ol, karadan gemi yürüttün” der. O da etek öpüp Gedik Ahmed Paşa’yı kaymakam tayin eder. Denizden Çatalca Hisarı’nı kuşatmaya giderler. Bu Çatalca Hisarı’ndan İstanbul’u yağmalamak için çokça kâfir gelmektedir. Sonra Kadıasker Ali Efendi hacca gitmek için padişahtan izin istemiş ve yerine Mahmud Paşa’yı tavsiye etmiş. Ali Efendi hacda ölünce Mahmud Paşa kadıasker olarak kalmış. Böylece dört vazifeyi birden hakkıyla yerine getirdiği gibi (vezîr-i âzam, beylerbeyi, kaptan-ı derya, kadıasker) arada bir padişahla kırklar halvetine bile girermiş. Mahmud Paşa, padişahtan izin isteyip Dumanlı Kilise’yi yıktırır ve yerine cami yaptırmak için işe girişir. Caminin temelini kazarlarken, kocaman, altın dolu bir küp çıkar. Padişah bunu ona hediye edince hepsini sikke yapıp usta ve amelelere verir. Böylece cami bedavaya çıkar. Fakat caminin yapımında hiçbir zorlama olmamış. Ustalar ve ameleler kendi iradeleriyle rahat çalışsınlar denmiş, hatta malzeme taşıyan öküzler bile güdülmeden ot yiyerek camiye malzeme taşırlarmış. Böylece cami yedi yılda tamamlanmış. Altınların bir kısmını da Medine fıkarasına vakfetmiş. Zira rüyasında peygamberi görmüşmüş.

Bu arada İbrahim Paşa’nın karısı ölmüş. Padişah ona bir cariye vermişmiş. Mahmud Paşa’ya bir mühürdar oğlan verilmiş. Mahmud Paşa’yı kıskanan Vezir İbrahim Paşa ise, o oğlana haber gönderip, “Bir beyaz kâğıda mühür kazıp bana gönder, seni ihya ederim” der. Oğlan tamah edip denileni yapar. İbrahim Paşa da kâğıda düzmece bir mektub yazıp, padişaha götürüp ve nifakâne ağlayarak mektubu gösterir. Kâğıtta İbrahim Paşa’nın cariyesine hitaben şöyle yazıyormuş: “Sen bir makbule olsan, seni böyle bir mühmel kocaya vireler, şikâr olasın insaf mıdır ve sencileyin bir mâh-ı peyker öyle âdeme sayd olmak lâyık değildir, imdi hemen niylersen eyle, o nabekâr kocayı (ihtiyar) helâk eyle. Badehu ben seni tezvic ederim. Zira sencileyin makbule bana lâyıkdır.” Padişah bunun üzerine gazaba gelir ve Mahmud Paşa’yı Yedikule’ye hapsederler. Menkıbe burada, “Hizmetine dört ibrikdâr oğlan tayin ettiler. Amma ash-ı rivâyette bir ibrik oğlanı tayin olundu, anın lisanından menkûldür, hatta ol oğlan bade’z-zaman Mahmud Paşa evkafının üzerine mütevelli olmuş idi. Doksan beş yaşında vefat eyledikde oğlu yerine mütevelli olub, bu menâkıbı pederinin lisanından rivâyet eder. Biz dahi yazdık tâkim mü’min karındaşlarımız okudukda bu fakiri bir fâtiha-ı şerife ile mesrur idüb, ihsan ideler” diyor. Burada iken sabaha karşı Mahmud Paşa’nın aklına Eşrefzâde gelir, ona bir mektup yazıp gönderir. Eşrefzâde gelen adama der ki, “Filân mahalle var, anda bir Şerife

Hatun vardır. Mahmud'a inkisar etmiş. Ona benden selâm söyle, hayır dua etsin, ola ki gazab-ı padişahî durur." Bunun üzerine kadını gidip bulan adama, Şerife Hatun der ki: "Bu gece rüyamda peygamberi gördüm. Duan kabul olundu dedi. Benim ona inkisarımın sebebi şudur: Eğriboz seferinde iken azeb tâifesi ile Garb (Ocağı) tâifesi nâmakul bir iş iderler, birkaçına siyaset emrolunur. İçlerinde oğlum da vardır. Bu yüzden beddua ettim. Padişah gazabına uğrasın, olsun dedim. Gerçi bu işi Mahmud Paşa nizâm-ı âlem için etmişdür. Lakin inkisar etmiş oldum. Ta ki ol zamandan beri on dört yıldır duam şimdi kabul olundu. Amma bu işte Mahmud Paşa'nın ahretine zarar yoktur, şehâdetine sebeb olur. Atılan ok geri dönmez. Şeyh efendiye selâm söyle, şimden sonra ahret tedarikin görsün." Eşrefzâde de bunun üzerine Mahmud Paşa'ya mektup yazar. Mahmud Paşa rüyasında Ayasofya tarafından meşale geldiğini görür. Kalkıp abdest alıb namaz kılar. Bu sırada Yedikule kapısı açılır ve cellâd gelir. Cellâd işini bitirip Mahmud Paşa ruhunu teslim ettiğinde, "boğulmasın" diye padişahtan haber gelir. Faidesiz. Sonra cenazeyi bir arabaya yükleyip kendi camii yanında yol üstünde bırakırlar. Padişah sabahleyin maiyyetiyle o yere gittiğinde ahalinin toplanıp ağlaştığını görür. Sorduğunda, ahalinin "Gazi bir veziri katledip, böyle yol ortasında bırakmak reva mıdır?" diye esef ettiğini söylerler. Padişah pişman olarak onun cenazesini kaldırtır ve üzüntüsünden: "Keşke ben senin rütbene nail olsaydım" der. Padişah durumu anlar ve bir gün İbrahim Paşa'ya yalancıya ne ceza vermek gerektiğini sorar. O da hapsedilmesi gerektiğini söyler. O zaman padişah ona, "Şu karşı Galata canibinde olan kule eyü nişangâh kuledir. Sen dahi buna münasib bir kule yaparsın, ikisi de bize nişangâh olsa" der. Bunun üzerine İbrahim Paşa kuleyi yaptırır, tamamlar ve padişaha haber verir. Padişahla beraber kuleye gelirler. Padişah, "Lala sen önce çık, bir yer hazırla, biz sonra çıkarız" der. Koca İbrahim Paşa çıkmaya başlayınca ardından kapıları kapattırır ve oraya hapseder. Paşa ölünceye kadar orada kalır. Padişah ona cezasını verir. Öldükten sonra da o kulenin yanına bir cami yaptırır. Padişah o camiye İbrahim Paşa Camii desinler diye emir verir. Menâkıbnâme burada şöyle biter: "Haliyen o isimle meşhur-u afâk olmuştur. İmdi benim canım, bu menkıbe burada temam oldu."

Mahmud Paşa'nın Manastır'da iken rahiplerin başı olmasını ve padişahın kendisini İstanbul'a getirtmek istediğini anlatan bölüm

1v) Hazâ menâkîb-ı merhûm ve mağfûr Mahmud Paşa (ki) himmetullahi aleyhû. Şükr-i (...) ol pâdişâhe ki bizi yoğiken var iyledi, dahi

salâvatı selâm ol Resûl-u Ekrem, sall'allah u aleyhi vesellem üzerine olsun kim, anın nûr-ı berekâtiyle bu âlemi izhâr eyledi ve bu risâle-i lâtîfi merhûm Mahmud Paşa'nın zamân-ı sabâvetinden vefâtına gelince vâki olan ahvâli zikr olunur. Evvela İslâmbol'u feth iden Sultân Mehemmed'in babası Sultan Murad Han Gâzi Edirne'de sâkin iken âdet-i kânûnları bu idi ki beylerin ve kâdıların reâyâ üzerinden zulümleri def'içün yeni devlet olmak ile reâyâyı kendüye mûnis olmak içün kânûn deyü her memlekete

2r) kendü cânibinden mutemedün-aleyh kimesneler gönderir idi. Her birisi gördüğü ahvâl-i âlemi tecessî idüb, malûm idünürler idi. Bâdehu gelüb pâdişâhe ifâde iderler idi. İttifâk bir gün Sultân Murad Hân bir mu'temed kimesne istedikte bulub getürdiler. Gayet de ferâset sâhibi âdem idi. Bunu Rûmili'ne tecessüse gönderdi. Ol kimesne dahi gezerken yolu kasaba-i Manastır'a uğrar. Meğer ol zemân fasl-ı behâr imiş. Bu kasabadan hâriç bir yerde üç dört yüz mikdârı keşîş bir cem'olmuşlar, mübâhese iderler iken câsûs merkûm üzerlerine gelür, bu ruhbânların birinden suâl iderki, bu cemiyyete bâis nedir. Ol ruhbânlar cevâb idüb dirlerki, bizim her senede âdetimiz budurki, mâbeynimizde bir müşkîl mes'ele istihrâc idüb birbirimize arz olunur, her kim ol meseleyi feth iderse anı ulu ruhbân iderler. Didikte, anı gördi, bunların arasından uzun boylu bir tâze civân ayak üzre kalkub, ilerü varub, nice yıldan berü feth idemedikleri ol müşkîl meseleyi feth idüb ve cevâb beyân eyledi. Hemândem ruhbânlar ayak üzre kalkub, bu civâne ta'zim idüb külli riâyet eyleyüb merhabâ eylediler. Bu cânibden pâdişâhın âdemisi suâl eylediki, bu civâne bu kadar riâyet nedir, keşîş cevab idüb eytdi, ilm içinde bunca yıldan berü feth idemedikleri meseleyi şimdi bu civân feth eyledi, anın içün riâyete sebeb budur didi. Ve hem şimdi bir bölük ruhbânlara baş eylediler, vaktâki Sultân Murad Hân Gâzi tecessüs için gönderdügi âdem günlerde bir gün Edirne'ye gelüb, muttalî olduğu ahvâlleri pâdişâh-ı âleme haber virüb, badehû esnâ-yi kelâmında kasaba-yı Manastır'a uğrayub ol ruhbânların ahvâllerini bir bir beyân eyledi. Bunca yıldan berü, ilm içinde olan müşkîllerin bu civân cevâb virüb, ziyâde akl u ferâset sâhibi idügün ta'rif eyledi. Pâdişâh bi'z-zarûre ol civâne mâil olub, huzûr-ı şerîfine getürmesini murad eyledi. Hemândem emreyledi, babasına ve ruhbânlara emirler yazılub, âdemler tedârik olunub, Manastır'a ve ruhbânlara gönderdi şöyle fermân-ı hümâyûn sadr olmuşki, "nâmem

3r) Serebeska[(*15)] vâsıl oldukta gerektirki bir ân ve bir sâat te'hîr itmeyüb oğlunı varan âdemime teslîm idüb, âsitâneme irsâl idesin, zirâ

benim âsitâneme lâyık imiş deyüb cevâb yazulmuş.

Mahmud Paşa'nın saraya kabulü, eğitimi, ulemâ önünde imtihan vermesi ve hayranlık uyandırarak padişah tarafından vezir yapılmasını anlatan bölüm

4r) Hâsılı kelâm ol aradan Mahmud Paşa (ol aradan/[(*16)]) konak be konak Edirne'ye gelüb Sultân Murad Hân hazretlerinin huzur-ı şeriflerine getürdiler, padişah ol civanın hüsn-i hareketini begenüb temâm didüklerinden ziyâde begenüb, meğer ol zemânda Molla Gürânî[(*17)] pâdişâhın hâcesi imiş, pâdişâh emr idüb bizim hâce gelsün didi. Varub haber virdiler. Pes Molla Gürânî dahi gelüb, pâdişâhı selâmlayub emrin nedir pâdişâhım, buyur didi. Pâdişâh eytdi; Hâce bu oğlan ilm tahsil eylemiş, imdi senden recâm budurki, bizim hatırımız içün ilm-i Kur'ân'a dahi aşna-i mûnis eyliyesin didi, emr pâdişâhın başım üzerine diyüb, bu civâne bir oda tayîn idüb ol oğlan-ı kâmil, iki sene ta'lîm-i ilm idüb bir mertebe ehl-i ilm-i fazl sâhibi olduki, ancak olur, andan sonra bu oğlanın böyle ehl-i ilm olduğun pâdişâhe ilâm eyledi,

4v) bir gün pâdişâh dahi cümle ulemâsına ilâm idüb ve da'vet idüb didi ki; gelesiz bir imtehân idecek kulum vardır. Sizlerden dilerim ki imtehân idesiz, fasâhatini görüb bana arz idesiz deyu ferman olundu. Andan sonra bir mûcib-i fermân, sultân-ı ulemâ-yı âzâm cümlesi sarây-ı hümâyûn-u pâdişâhîye cem'olub bir araye geldiler, Pâdişâh dahi ol gün bunlara bir âlî ziyâfet eyledikim, diller ile vasf olunamaz, ve andan sonra ulemâ efendilere hil'atler giydirib, ol zemânde bir ihtiyâr kadıasker var idi, ismine Ali efendi dirler idi. Ali efendi Kapucular Kethüdâsına eytdiki, "Ağa var şimden sonra imtehân olcak karındaşımıza haber eyle gelsün" didi, ağa-i mezbâr dahi fi'l-hâl içerüye girüb, Mahmud Paşa'nın başında yelken takye ile önüne düşüb alub geldi. Çün iç ağaları takye giyerler. Kadıasker Ali efendi eytdiki, "ey ağa münâsib midir ki, bunda ulemâ vardır, ol karındaşımızı gerü döndür ve başına ulemâ imâme ve sarık giydir, zîrâ bu meclis ulemâ-yı âzâm meclisidir. Bunda yelken takye ile gelmek münâsib değildir. İç ağası meclisi değildir deyu" buyurdular,

5r) andan sonra Mahmud Paşa'yı girüye döndürüb başına imâme sarub ulemâ huzûruna geldükde, andan sonra anda ulemâ efendiler ta'zîmen ayağ üzre kalkub Mahmud Paşa dahi ilerüye varub evvelâ hâcesî olan efendinin elin öpdi. Andan sonra kâdıasker efendinin elin öpüb ve sâir ulemâ efendilere merhabâ idüb cümlesinden aşağı oturdu, bâdehu ulemâ efendiler her tarafdan buna mesele havâle eylediler bu dahi Manastırda

papaslara ne şekil cevâb virdiyse ulemâ efendilere dahi öyle cevâb virüb, Ali efendiyle Molla Gürânî efendinin ellerin öpüb varub yerinde karâr eyledi, andan sonra hâcesi Ali efendiye sizde sual idin didiler, ol dahi suâl eyledi. Hemândem yerinden kalkub varub Ali efendinin elin öpüb, sultânım siz alîmsiz deyu cevab eyledi. Andan sonra varub yerinde karâr eyledi. Andan Ali efendi eytdi. "Berhudâr ol bu meselei dahi bilürsin, amma nihâyet budur ki edeb idüb, bize riâyet eyledin" deyu buyurdiler. Ali efendi hâcesi olmağın hukûka müra'ât idüb cevâb virmedi didiler, Andan sonra Ali efendi anda olan ulemânın cümlesine eytdi, ey efendiler bu karındaşımız

5v) cümlemizden fâzıl kimesnedir. Sizde ne dirsiz didikde cümlesi didiler ki, "gerçeksiz." Andan sonra cümlesi ittifâken bir muhzîre yazıb pâdişâhe virdiler, pâdişâhımın didüğünden ziyâde bulduk didiler, pâdişâh muhzîri gördüği gibi yüzüne gözüne sürüb elhamd'ullillah, tekrâren yine elhamd'ullillah diyüb hamd ü senâ idüb tekrâr ulemâ efendilere hil'atler giydürüb nice enamlar idüb gönderdi, andan sonra pâdişâh hazretleri vezîr-i âzâma ihbaren bir hatt-ı şerîf tahrîr idüb gönderdi "benim lâlâm sen bilürsün kim, bir ehl-i ilm ve sâhib-i tedbîr bir kulum var. İlminin ve hilminin ve himâyetinin riâyetine vezîr-i âzâm itmek muradımdır, benim hatırım içün sen dahi ma'kûl göresin ve sen vezîr-i sânî olasın didi ve o günden sonra Mahmud Paşa vezîr-i âzâm oldu.

İstanbul kuşatmasının uzamasını ve Mahmud Paşa'nın sayesinde şehrin alındığını anlatan bölüm

12r) Bâdehu Mahmud Paşa Gedik Ahmed Paşa'yı yanına alub, Ok Meydânı cânibine gelüb, bir dane kadırga bünyâd eylemeğe mübâşeret idüb, altına tekerlekler peydâ idüb ve kızak ile yürütmeğe yol idüb, bir mübârek sâat gözedüb ol kadırganın içine tob ve tüfenk ve cengâverler koyub, ol mübârek sâat zuhûr etdikde hemân karşuyakadan Fezkapusu'na doğru yelken açub ol kadırgai yürütdiler, hemân toblar atub (gerek) kayıklar ile gemi kara tarafından bir (kelime silik) ile yürüyüş idecek mahalde akşam irüşüb, gerüye çıkulub beklediler. Ol gice bin mikdar âdemî Galata cânibine muhâfız tayîn eylediler. Merhûm Mahmud Paşa dâimâ Eşrefzâde Ali Efendi ile görüşürler idi, ziyâde

12v) sever idi ve Eşrefzâde'den himmet isterdi. Ve Eşrefoğlu pek büyük âdem idi, dâimâ Mahmud Paşa'ya "elem üzre olma oğul inşâ'allah-ı teâ'lâ nusret pâdişâhımındır, İslâmbol'e mâlik olub, avn-i Hakka câmî'ler yapub, ezân-ı Muhammediyye okudursuz, Rahmet-i Hakka mazhar olursuz" dir idi, ve dahi bundan maada nice şehr feth idersiz dir idi, amma Koca

İbrahim Paşa’nın hevâsına tâbi’ ba’zı müfsidler var idi. Bazısı ulemâ ve bazısı avâm tarîkinde-Koca İbrahim Paşa’nın ise mühür lezzeti dimağından gitmemiş değil idi, her bar ol müfsidlere dir idike, ol ki Mahmud Paşa’yı ber takrîble pâdişâhâ geçüb azl ya katl itdüre bilürsünüz her birinizi tarîkinize göre âlâ mansıb iderüm. Anlar dahi dâim Mahmâd Paşa’yı pâdişâha geçerlerdi, bir gün tecemm’ü ile pâdişâha geldiler, “pâdişâhım Allah-u Teâlâ vücûd-ı hümâyûnunu hatâsız eyleye, bizler senin düşmânın değiliz. Siz efendimiz bari kırkda bir sözümüzü dinleseniz, gâlibâ bizlerden emîn değilsin, henüz Müslüman değildir, babasının ve

13r) akrabasının putu derûnundan çıkmaz, sen andan erlik ve metânet me’mûl eylemek, bahusus kâfirler ile sözi bir olduğundan ıştibâh yokdur. Anlar anın akrabasıdır. Her bir gayretlerin güder”(*18) didiler, bâdehû pâdişâh tehavvüre gelüb kalkdıki, Mahmud Paşa’yı katl eyliye. Ol hînde hatırıne Eşrefzâde geldi. Bunda Allah-ı azîm’üşşânın bir hikmeti vardır, bir kerre ana dahi danışayım deyüb, âdem ta’yîn idüb, da’vet idüb getürtdi, cevâb eytdiki “size bir şey danışayım çünki sizi velî bildim, sizden himmet umarım.” Dedike, “buyur pâdişâhım söyle” didi, “ben Mahmud’u katl itdirem ne dirsin” didi. “Zîrâ ihyâneti(*19) var imiş” didikte ol dahi buyurdiki; “pâdişâhım hilâf anlatmışlar ve hâin anlardır, sabrına varın zîrâ pâdişâhım her sırda bir hayr vardır” didi. İnşa’allah-ı teâlâ bir kaç gün mürûrunda her işler (kelime silik) buyurdular, pâdişâh dahi bu sözü ma’kûl görüb teselli buldi, bâdehu Eşrefzâde Mahmud Paşa’nın yanına gelüb, pâdişâhın mâcerâsını nakl eyledikde, Mahmâd Paşa hafve tâbi olub Eşrefzâde efendinin ayağına sarıldı, amân ya efendi Allah-ı a’zîm-uşşân kulunun kalbini bilür. Her ümurumi kendüye sipâriş itmişim ve sizden himmet umarım, danışan

13v) dağ aşar, danışmayan yolda kalur deyu buyurdi, Eşrefzâde de “Allah-u teâ’lâ kerîmdir elem üzre olma. Bu vakte kal’anın fethi kalmaz idi, lâkin Cebe Ali kal’a divârıne sarulub virmem kal’a kâfir kulların, bana ikrâm iderler deyüb feryâd ider. Ol ecilden bu vakte kaldı, Cebe Ali’nin tedârikin görüb, bâdehu Islâmbol’e mâlik olmalı, yoksa fetih mümkün değildir” vakıa Cebe Ali’ye kâfirler ikrâm iderler idi. Anların ikrâamına binâen iki eliyle kal’a divârına yapuşub, “virmem kal’a kâfirciklerim bana lâzımdır” deyüb feryâd ider idi, vâkıâ Cebe Ali hazretleri gerçek bedlâ idi, amma pek büyük âdem idi, Mevlâya sözi geçer idi, —Pâdişâh-ı âlempenâh hazretleri Eşrefzâde efendinin yerinden kalkub tahtına geldi. Mezbûr

müfsidleri yanına da’vet idüb buyurdular ki “Efendiler Mahmûdu katl idecek idim, Eşrefzâde efendi recâ eyledi.

14r) Her sabrda bir hayr vardır ve İnşa’allah’u Teâlâ karîben her iş olur deyüb ilm u halîmine müra’âten katl eylemedim” diyince, “yazık pâdişâhım Eşrefzâde sana sihir eylemiş, zîrâ ol anın muînidir ve sana kasıdları vardır. Öyle torlağın sözüne itimâd idüb kerâmete me’mûl idersen sabâh başına ne geleceğin bilirmisin, bu gice meşveretleri var imiş Galata kâfirleriyle– hele sabâh olsun da pâdişâhım ne görersin, ne sen kalursun ve ne biz” didiler. Eşrefzâde efendi ise avn’illah ile anların melânetleri kendüye keşf olub hemân pâdişâh ol hînde gazebe gelüb, vareyim ihtidâ Eşrefoğluna katl idüb, bâdehu Mahmûdi katl ideyim deyü geldikde ne gördi, merhûm Eşrefzâde bir halvet yerde seccade üzrinde oturub, tazarrûen dirki “Yarab ya Cebe Ali’nin canın al, ya benim” deyüb feryâdlerle niyâz ider ve dahidir ki “pâdişâha beni hilâf bildirdiler anların söylediklerin ben kabul itmem, hâşâ” deyüb kıbleye karşu niyâz ider, mübârek gözlerinden yaş yerine kan ceryân ider, pâdişâh bu hâli görünce gerüye avdet eyledi. Vâkıâ nısfu’l-leyl olunca Cebe Ali vefât eyledi. Eşrefzâde efendiye ma’lûm olunca hemen ol sâat pâdişâhe gelüb “Dideniz rûşen olsun. Alâmet-ı fütûhat şimdi vâki oldi

14v) pâdişâhım şâdmân ol” didi, bâdehu sabâh oldukda toplar çeküb tob kapusundan döğmeğe başladılar. Derûn-ı kal’adan küffâr taşra, asâkir-i İslâm muttasıl iki gün iki giçe ceng olundı. Akibetu’l-emr asâkir-i İslâm nusret bulub, Allah-u Teâlânın avniyle feth müyesser olub, hemen küffar-ı hâk sâr inhizâmen kaçmaya başladılar. Sâirlerin cenge mecâlleri kalmayub asâkir-i İslâm şâdmân olub, küffârı kırmağa başladılar. Bâdehu sultân Mehemmed Han ve Mahmud Paşa ma’en Yahudîler Kapusuna gelüb ikisi bir yüksek yere çıkub birer ok atdılar ve kavl eylediler her kimin oki Ayasofiyye’ye varır ise Ayasofiyye anın olsun didiler, bâdehu ikisi dahi atın dermeyân idüb segirdim ile gitdiler, pâdişâhın oki Ayasofiyye’ye düşer, Mahmud Paşa’nın oki şimdi câmi-î şerîfi olan mahalle düşer. Ol zamân câmi-i şerîf yerinde dumanlı kinisa dimekle ma’rûf Ayasofiyye misâlinde bir kinisa varmış, ana düşer. Vaktâki Mahmud Paşa’nın yolu ol mahalle uğrar, görürki bir muhteşem kinisadır, bütün papazların cemiyyeti anda idi, itibârlı yerleri idi.[(*20)]

VI

Osmanlı Toplumunda Aile(*21)

Konumuzun başlığı Osmanlı toplumunda aile olup, Osmanlı ailesi gibi bir terimi neden kullanmadığımızı belirtmek gerekir. Buna bağlı olarak Osmanlı toplumunda aile, evlilik gibi bir konuyu, İslâm fıkıh kitaplarını inceleyerek açıklamanın da mümkün olmadığı kanısındayız. Bu iki eğilime de konuyu ele alanlar arasında sıkça rastlanır, ama sorunu açıklamaya yetmeyen bir yöntemdir. Nasıl bir sosyolojik tasnif yapılırsa yapılsın "Osmanlı ailesi" gibi bir ayırım söz konusu olamaz. Bu aileyi İslâm fıkıhının esasları ve fıkıh kitaplarındaki bilgilerin ışığında değerlendirmek de, İslâm hukuku denen dalın niteliği yönünden mümkün görünmemektedir. Osmanlı toplumunda aile, kadın gibi sorunları incelemek için en önemli kaynak, imparatorluğun muhtelif dönemlerine ve bölgelerine ait şer'iyye sicilleridir, ikinci önemli kaynak, seyahatnâmeler ve nihayet bazı vekayinâmelerdeki bilgilerdir.

Ailenin temel üretim birimi olduğu bütün geleneksel toplumlardaki gibi, Osmanlı toplumunda da geniş aile tipi yaygındır. Bu geniş aile, üç kuşağın bir arada yaşadığı, ama yakın akraba ve kardeşlerin ailelerini de içeren daha geniş bir birleşik topluluğun üyesidir. Bu durum Osmanlı ülkelerindeki Müslümanlar kadar, gayrimüslimler için de söz konusudur. Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, hane denen birimi meydana getirenlerin nüfusu beş kişi civarında hesaplanmaktadır. Ancak hanenin her zaman bağımsız bir aile olduğunu düşünmek hatadır. Çoğun bir avlunun etrafındaki konutlarda aynı ailenin üç kuşağına mensup haneler bir sosyo-ekonomik ünite halinde yaşarlar. Bu birliği çoğun, aynı mahallede bulunan yakın akrabalar tamamlar. Osmanlı mahallesinin sadece idarî değil, aynı zamanda birbirinin zincirleme kefili olan yakın insanlardan müteşekkil bir sosyal topluluk olmasında bu gerçek etkindir. Geniş ailenin bireyleri birlikte bir üretim birimi meydana getirirler. Toplumun büyük çoğunluğu olan köylülerin dışında kentlerdeki zenaatçılar için de aynı durum geçerlidir. Anonim sosyal kuruluşların gelişmediği toplumlarda aile üyeleri ve yakın akrabalar, bireyin doğumundan ölümüne kadar bütün toplumsal ilişkilerin çerçevesini meydana getirirler. Bireyin güvencesi kan bağıyla ait olduğu gruptur, ailesi için yaşar. Nepotizm (akraba kayırıcılık) her geleneksel toplumda olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da her sınıf insanın kaçınılmaz olarak içinde doğup yaşadığı ilişkiler bütününü belirler.

Doğum, aile kadar mahallede de kutlanan ve herkesi ilgilendiren bir olaydır. Yeni bir üyenin topluluğa katılmasının “lohusa hamamı” gibi, küçük çocuğun okula başlamasının “âmin alayı” gibi, kendine özgü ritüeli vardır. Çocuk okumayı söktüğünde mükâfat olarak mahallesinde gezdirilir ve alkış toplar. Düğün, çocuk sahibi olma gibi olaylar ön planda ailenin ve mahalle sakinlerinin yakın ilgi konusudur. Birlikte üreten geniş aile, birlikte tüketir. Bünyesinde üç kuşağın bütün üyelerini barındıran geniş ailenin kadınları birlikte diker, birlikte kışlık yiyeceği hazırlar, birlikte gezer ve eğlenir. Ailenin erkekleri inşaat ve tamiratı, erzak alımını birlikte geniş aile için yaparlar. Çekirdek aile çoğun bağımsız bir ünite olarak yaşamaz. Karı ve koca ve çocukların, kendi dar aileleri için ayıracakları vakit ve enerji yoktur. Kuşkusuz geçen zaman ve kentleşme, Osmanlı toplumunda da bu tür aileyi ve ilişkiler sistemini değiştirecektir. Edebiyat aracılığıyla yakından tanıdığımız, 19. yüzyılın İstanbul ailesi her ne kadar bugünkü modern aile tipinden farklıysa da, eski aile yapısının temelden değişmeye başladığı açıktır. Osmanlı şehirlerinde konut bölgelerindeki ayırım ve biçimlenme ekonomik aidiyet ve statüye göre değil, dinî aidiyet ve statüye göredir. Bu nedenle kentin çevresinde dar bir bölgede yaşayan gayrimüslimler de aynı şekilde kendi geniş ailelerinin ve cemaatlerinin belirlediği ilişkiler çerçevesi içinde hayatlarını sürdürürlerdi. Birçok geleneksel toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da ayrı dinden gruplar arasında evlenme (intermarriage) pek azdı. Dinî hükümler, Müslüman erkeğe bu hakkı vermekle birlikte, gayrimüslim cemaatler de bu gibi gelişmeleri canla başla önlemekteydiler. Bazı yerlerde görevli Müslüman memurların veya tacirlerin geçici olarak Hıristiyan kadınlarla evlendiği görülmüştür (mut’a nikâhı). Ancak bu tür evliliklere de az rastlanmaktaydı.[78] Osmanlı toplumunda sanıların tersine polygamie’nin [çokeşlilik] yaygın olmadığı görülüyor. Bazı Avrupalı seyyahlar da bu durumu gözlemişlerdir. Örneğin 16. yüzyıl sonunda Türkiye’den geçen Alman Protestan papazı Salomon Schweigger şöyle demektedir:

> Türkler ülkelere, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülmüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor.[79]

Geleneksel ailenin yapısı içinde en önemli üye kadındır. Fakat gerek aile içindeki gerekse toplumdaki statüsü, üretim fonksiyonu ile orantılı değildir. Kadının aile ve toplum içindeki statüsü çocuklarının sayısı ve yaşlılık ile yükselir. Geleneksel toplumda kadının özgürlüğünü söz konusu etmek niyetinde değiliz. Bu konuda kendi değer sistemimizle yapılacak bir yaklaşım geçerli ve gerekli değildir. Üretim sürecine kendi özgür kararıyla katılamadığı için, bu toplumda erkeğin özgürlüğünden söz etmek de mümkün değildir. Ancak kadının ailenin erkeklerine bağımlılığı evlilikten sonra da devam eder ve bir aileden diğerine transfer edilen üretici emek unsuru konumundadır. Bu transfer karşılığı ödenen değer, başlık, kalın veya başka terimlerle adlandırılır ki, genel sanının tersine, sadece Osmanlı-İslâm toplumuna özgü bir uygulama değildir. Çünkü İslâm hukukunda mehr iki kısımda ödenir (mehr-i muaccel, mehr-i müeccel) ve kadının kendisine ait olup, daha çok boşanma ve dulluk halinde ekonomik güvencesini sağlamaya yönelik bir edimdir. Oysa başlık, kalın gibi uygulamaların fıkıh kitaplarındaki hükümlerle ilgisi yoktur. İlk evlilik ve ekonomik bağımlılık yaşının küçük olduğu geleneksel toplumlarda, gelin için damadın böyle bir ödeme yapması yaygın bir gelenektir. Demek ki, bu gelenek ne sadece Türkiye'ye ve ne de diğer Arap ve İslâm ülkelerine özgüdür. Evlilikte bu tür ödemeler bütün geleneksel kırsal toplumlarda rastlanan bir özelliktir. Konu üzerinde bu yüzden yalnızca hukukî değil, sosyolojik yönden de durulması gerekir. O takdirde, hukukî mevzuatla toplumsal uygulama arasındaki ilişkiler anlaşılabilir.

Genellikle başvurulan açıklama, başlık veya Arap ülkelerindeki sada'k'ın İslâm hukukundaki mehr müessesesinin bir devamı olduğunun zikredilmesidir. Oysa başlık veya sada'k, Doğu toplumunda çok eski çağlardan bugüne az veya çok değişikliklerle ulaşmış, bu tür âdetler çoğu kez hukukî uygulamaya da konu olmuştur. Gelin için ağırlık ödeme oluyla evlenme, uygarlıkla birlikte doğal bir değişim geçirmiştir. Ailenin matriarkal (anaerkil) yapıdan patriarkal (babaerkil) bir yapıya geçişi de evlilik, boşanma ve miras konularında kadının eşitliğini kaybetmesi ve giderek kızın baba ve sair yakınları tarafından damat namzedine ağırlık karşılığı verilmesiyle sonuçlanıyor. Bu şartlar altında kurulan bir ailede patriarkal ve agnatique (baba ve hısımlığına değer veren) ilişkilerin hâkim olduğu her yerde görülür.

İslâmlıktan önce Araplar arasında mehr'e veya çeşitli biçimlerde ağırlık ödemeye dayanan evlilik gelenekleri vardı.[80] Bu gelenekler, patriarkal ve

polygam bir aile yapısına uygundur. İslâm'dan önce mehr, kadının satış bedeli idi. İslâm dini bu âdeti bazı yeni düzenlemeler ve yasaklamalara bağlamış, özellikle mehr'i kadının almasını emrederek, kız babalarının veya akrabalarının almasını şiddetle yasaklamıştı.[81] Tatbikatta bu İslâmî hükümlere her yer, her zaman ve her topluluk arasında uyulduğunu söylemek güçtür. Eski tarz veya saptırılmış uygulamaların fıkıhın değil, toplumsal ve ekonomik şartların zorlamasıyla geniş çevrelerde yaygınlaşması mümkündür.

İslâm hukukuna göre mehr iki kısımda verilir: mehr-i muaccel ve boşanmada veya eşin ölümünde terekeden alınacak mehr-i müeccel. Nikâhın geçerli olması için mehrin verildiğine dair zevcenin rızası mahkeme sicilinde sabit olmalıdır. İslâm hukukçuları "mehr"in asgari miktarında anlaşamazlar. Yaygın miktar, genellikle 10 dirhem gümüştür. Mehr evlenen kızındır. Onunla cihaz yapmaya, ne kocası ne ebeveyni tarafından zorlanabilir.[82] Oysa şer'î hukukun bu konudaki hükümleri göz önüne alınıp Osmanlı toplumundaki uygulamalara bakıldığında, genellikle şeriat arasında uyuşmazlık göze çarpmaktadır. Örneğin, 16. yüzyıl Ankara, Çankırı, Kayseri ve Konya şer'iyye sicillerindeki hükümleri dört Sünnî mezhebin hükümleriyle karşılaştırdığımızda, o çağda Anadolu'daki evlilik uygulamasının her zaman İslâmî içtihadla bağdaşmadığı görülüyor. Bu gibi belgelerin ışığı altında 16. yüzyıldan beri Osmanlı toplumunda evlilik ilişkilerini (nikâh, boşanma, evlilik dışı ilişkiler) ele alacağımız bu makalede, bu nedenle görebildiğimiz bu uygulamanın İslâmî hukuk hükümleri ile zaman zaman karşılaştırmasını yapmakta da fayda vardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î hukukun özellikle kamusal alanda ve toprak düzeninde yerini geniş ölçüde örfî hukuka bıraktığını biliyoruz. Bugünkü ayırıma göre, özel hukuk alanına giren düzenlemelerin ise şer'î hukuka bırakıldığı çok tekrarlanmasına rağmen, biz aynı kanıda değiliz. Özellikle aileye ilişkin, evlenme-boşanma gibi konularda şer'î hükümlerin dışına çok çıkıldığı, Ortodoks şeriat anlayışından uzak uygulamaların bolluğu ile anlaşılmaktadır. İdarî ve cezaî alandaki örfî hukuk düzenlemeleri dışında aile hukuku alanında da şeriat dışı uygulamaların araştırılmasına devam edildiğinde, zengin ürünlerin saptanacağına kuşku yoktur. Farklı uygulama daha çok yerel örf ve âdetin etkisinden dolayı olmaktadır. Osmanlı kadısı tayin edildiği ve kısa müddet kaldığı bölgede standart hukuk kurallarını ısrarla uygulamaktan kaçınmaktadır. Kadıya göre, yerel düzene ve geleneklere uymak, yerel düzeni bozup karışıklığa

neden olmaktan yeğdir. Osmanlı fukahâsı aileye ilişkin konularda (ferâiz veya ahkâm-ı nikâh) bir risale kaleme aldıklarında, klasik İslâm fakihlerinin eserlerini sadakatle tekrarlamanın dışına çıkmayı hiç denemedikleri halde, uygulamada bu kadar Ortodoks davranmamaktadırlar. 16.-17. yüzyıllarda Orta Anadolu'da başlık veya kalın benzeri geleneklere mahkemelerin de itibar ettiği görülüyor. Gene boşanma ve zinaya ilişkin davalarda da Osmanlı hukukçusu klasik İslâmî hükümlerin sertliğine uymamış ve daha mutedil davranmış görünüyor. Kuşkusuz ele aldığımız şer'iyye sicillerinde böyle farklı uygulamalar kadar İslâmî mehr konusundaki hükümlere uygun kayıtlar da görülüyor. Örneğin, evlenme her yerde mahkeme siciline kaydedilmekteydi. Bu usulün yaygın olduğu anlaşılıyor. Aksi takdirde kadın ve erkek, "nikâhsız yaşadıkları" gerekçesiyle, mahkemeye celbediliyor ve bu gayrimeşru durumları mahkeme sicillerine kaydediliyordu.[83] Osmanlı ailesinde hiç değilse bazı yerlerde evlilik içinde karı-koca mal ayrılığı rejiminin esas olduğu anlaşılıyor. Jennings bu durumu 18. yüzyıl Kayseri'sinde saptamıştır.[84] Yukarıda sözünü ettiğimiz İslâmî nikâh hükümleriyle pek bağdaşmayan geleneklere en iyi örnekler 16. yüzyıl Orta Anadolu bölgesinden seçilmiştir. Bu devre ait Ankara mahkeme-i şer'iyye sicillerinde, nâmzedlik denen bir evlenme geleneğinin geniş ölçüde uygulandığına dair kayıtlara rastlanmaktadır.[85] Kız çocuk daha küçük yaşlarda babası tarafından birine vaat edilmekte ve karşılığında para veya mal alınmaktadır. Bu para baba tarafından kullanılır ve kız, yaşı erince nâmzed olduğu gence verilir. Sicillerde eşlerin ayrı yaşaması veya ortak yaşamlarının bitişi için zindegâne olmama tabiri kullanılıyor. Ortodoks uygulamanın tersine, bazı yerlerde kadın kocasının evini terk edince dönmesi istenmezdi.[86] Bu durumlarda belirtildiği üzere bazen zevce mehr-i muaccel ve nafaka hakkından vazgeçerdi. Zevci tarafından boş olduğu söylenen kadının yeniden evlenmek için şer'î hukuka uygun olarak iki ay beklemesi genel bir uygulama gibi görülüyor.[87] Nafaka, sırf boşanma halinde değil, eşin evi terk etmesi veya masrafları karşılamaması halinde, zevcenin mahkemeye müracaatı üzerine bağlanmaktaydı.[88]

Bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda da evlilik dışı ilişkiler, nesebi gayrisahih çocuk doğurmak gibi olaylar tepki ile karşılanıyordu. Namus sözünün Yunanca nomos'dan geldiğini hatırlamak, toplumların bu konudaki ortak tutumunu görmek için yeterlidir. Ancak, bu konuda 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun eski Doğu toplumlarının katı ceza uygulamasını terk ettiğini söylemek gerekir. İslâm

hukukuna göre, zina yaptığı sabit olan kadın, eski İbranî hukukundakine benzer bir hükümle, taşlanırdı. Buna recm deniliyor. Ancak, daha ilk dönemde bu cezanın uygulanmasını adeta imkânsız hale getiren hükümler göze çarpıyor. Zinanın subutu için dört erkek şahit gerekiyordu. Kocasının zina isnadına rağmen kadın, yemin ve inkâr yoluna saparsa kurtulabilirdi.[89] Bu hüküm Osmanlı hukukunda kabul edilmiş, kadılar genellikle "zinanın subut ettiği" hükmüne varmamışlardır. Mahalleli uygunsuz ilişki kuran insanların evine baskın yapıp onları teşhir ve alayla mahkemeye getirdiklerinde, verilen hüküm "zina isnadı" şeklindedir ve kürek ve hapis cezaları verilmiştir.[90] Recm cezası Osmanlı tarihinde, taassup hüküm sürdüğü bir dönemde, bir kere verilmiş ve uygulanmış, ancak hiç hoş karşılanmadığı için bir daha tekrarlanmamıştır. Miladî 1680 yılında, İstanbul'da Aksaray'da kocası seferde olan bir kadının, ipekçilikle geçinen bir zımmî gençle zina halinde yakalandığı iddia edildi. Mahkeme kadının recm edilmesine, delikanlının da idamına hükmetti. Rumeli Kazaskeri hükmü istemeyerek tasdik etmiş, bu hüküm ve olay ulemâ arasında nefretle karşılanmıştı.[91] Bir daha da böyle ceza verilmedi.

Babasız çocuk doğuran veya nikâhsız yaşayan kadınlar toplumca hoş karşılanmamış, şehrin asayiş amirinin gözetimine bırakılmışlardı. Örneğin, 16. yüzyıl sonlarında taşrada da bu gibi kadınların derhal subaşına teslim edildiklerini görüyoruz.[92]

Osmanlı şehirlerinde konut bölgesinde bekâr nüfusun bulundurulmamasına gayret edilirdi. Büyük şehir İstanbul'da bile, çalışmak için gelen bekâr erkek nüfus, merkezî iş bölgesindeki bekâr hanlarında barındırılır ve bir tür gözetim altında tutulurdu.

Aile Yapısında Dönüşüm

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı reformlar dönemidir. Bu reformların temel amacı, çokça belirtildiği gibi ordunun modernleştirilmesi olabilir ama 19. yüzyılın devlet adamı malî, adlî ve idarî alanda da bir bütün olarak modernleşmenin gereğini anlamıştı. 19. yüzyılın reformcuları Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliği içinde, kanun ve nizam egemenliği altında yaşamasını istiyorlardı. Bir toplumda değişme başladığında bu değişim, öngörülen alanlar kadar, öngörülmeyen alanlara da sıçrar. Bu nedenle Avrupa uygarlığı orduda, maliyede, yönetimde olduğu gibi kültürde, edebiyatta, günlük yaşamda da Osmanlı toplumu için model oldu. Tanzimat dönemi, Osmanlı toplumunda yeni bir insan tipinin ortaya çıktığı

devirdir. Kuşkusuz 19. yüzyılda Osmanlı toplumu köklü büyük bir değişim geçirmiyordu, ama her alanda bir modernleşmenin başladığı tartışılmazdı.

Bursa'da bir ipek atölyesinde çalışan kadınlar, Fotoğraf: Sébah & Joaillier, 1890.

Tanzimat döneminde Osmanlı kadını için de kayda değer gelişmeler başlamaktadır. Osmanlı kadınının hayatı ayrı bir renge bürünmüştür. Bu renk değişikliğini sadece modadan, günlük yaşamdan, tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan, yabancı dil öğrenmek veya piyano çalmak gibi yeni zevklerden ibaret görmemek gerekir. 19. yüzyılda Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal değişmeler ve bütün dünyanın yaşadığı haberleşme ve teknolojideki devrimin Osmanlı topraklarına da yansıması, klasik aile yapısını büyük şehir kadar, kırsal alanda da yavaş yavaş değişim geçirmeye zorlayacaktır. Nihayet Ortadoğu ülkelerinde kadının özgürleşmesi sorunu bu dönemin modernleşme ideolojilerinde önemli yer tutar. İslâmcı modernleşmeci akımdan, liberal düşünceye kadar bütün Ortadoğu düşünürleri klasik ailenin yapısı, kadının toplumsal yeri üzerinde duruyor ve değişiklik öneriyorlardı. 19. yüzyılda Rumeli eyâletlerinde Batı Avrupa pazarına yönelik tarım üretimi ve yarı mamul madde ihracına yönelik manifaktür gelişmekteydi. Bu bölgedeki demografik hareketler üzerine yapılan tarih araştırmaları, sözünü ettiğimiz değişimin başladığını göstermektedir.[93] Şehirlerde küçümsenmeyecek bir büyüme dolayısıyla aile yapısında da modernleşmenin başlaması

kaçınılmazdı. Anadolu kıtasında da, Türkiye'nin sosyal tarihi içinde önemli bir değişme başlamaktaydı. Çukurova, Amik, Maraş yörelerinde aşiretlerin iskânı dolayısıyla göçebe nüfus yeni bir hayata geçmekteydi. Nihayet yüzyılın ortasında Ege bölgesi, ardından Çukurova'da başlayan monokültürel tarımın yarattığı toprak işçiliği kırsal kesimdeki ailenin geçimini ve yapısını etkilemeye başlayan gelişmelerdi. Kırsal kesimde bu dönüşümü başlatan faktörlerden biri de 1858/1274 tarihli Arazi Kanunnâmesi'dir. Arazi Kanunnâmesi, çoktan beri dağılan klasik arazi rejimini yeni bir gözle hukukî yönden düzenlemek, tarımda özel girişim ruhunu teşvik etmek için çıkarılmıştır. Gerçi Kanunnâme'nin çok çabuk ve etkin bir biçimde özel mülkiyet düzenini gerçekleştirdiğini, hele küçük ve orta sınıf çiftçiliği güçlendiren etkileri olduğunu söylemek güçtür; fakat tarım topraklarının mülkiyeti ve miras konularında yenilikler getirmediği de söylenemez. Arazi Kanunnâmesi'ni burada ayrıntılarıyla ele alacak değiliz. Ancak işlenen toprakların tapulandırılması ve miras yoluyla intikali ister istemez kırsal kesimdeki büyük aileyi parçalayacak bir süreci başlattı. Bundan başka, arazinin miras yoluyla intikalinde kız evlât da erkeklerle eşit pay alacaktı ki, bu hukukî yönden önemli bir gelişmedir. Modern tarım yapılan ve pazara açılan bölgelerde yeni arazi rejiminin süratle etkisini gösterdiğine kuşku yoktur. 19. yüzyılda tarımsal alanda gördüğümüz bu gelişmeleri nicel olarak, 1920'lerin, hele 1940'ların Türkiye'sindeki büyük yapısal değişiklikle kıyaslayacak ve eş tutacak değiliz, ancak niteliksel bir değişimin başladığı açıktır. 19. yüzyılda kırsal bölgelerden ülkenin İstanbul, Beyrut, Selanik gibi büyük şehirlerine yapılan göçte de niteliksel bir değişim gözlenmektedir. Daha önce büyük şehre bekâr nüfus göç eder ve kısmen mevsimlik olarak kalırken, artık çeşitli nedenlerle aile göçlerinin başladığı görülüyor. İstanbul'un surlara yakın kesiminde, Haliç civarında ilk gecekondulaşma başlamaktaydı. Bu olguları şehirleşme ve çekirdek aileye geçişin başlangıcı olarak nitelemek, abartma sayılmamalıdır.

Tanzimat döneminin getirdiği sosyo-kültürel değişim, hiç değilse üst ve orta tabaka kadının toplumsal hayata girişini hazırlayan altın bir dönem olmuştur. Modern İslâmcı düşünürler çokkarılı evliliğin kalkmasına ya da sınırlandırılmasına yönelik yeni yorumlar getirirken, gerek Osmanlı ülkesinde gerek diğer Ortadoğu ülkelerinde ve Rusya periferisindeki düşünür ve yazarlar geleneksel aile yapısı ve evlenmelerin aleyhinde kampanya açmışlardı. İbrahim Şinasi Bey, modern tiyatromuzun ilk eseri sayılan Şair Evlenmesi'nde biraz naif bir üslûbla eski evlilik geleneklerini

Fatma Aliye Hanım.

yererken, Azerî dramaturjisinin kurucusu Mirza Fethali Ahundov ve izleyicileri tiyatro yapıtlarında İslâm kadınının kapalı hayatını, pederşahî aile düzenini, kız çocuklarının cahil bırakılmasını en etkin biçimde yeriyorlardı. 1880’lerde Rusya Müslümanlarından bir grup kadın, Âlem-i Nisvân adlı bir kadın gazetesi çıkararak, feminist hareketi yaygınlaştırmak çabasındaydılar. Tanzimat maârifinin en önemli girişimlerinden biri, ortaöğretim alanında inâs rüşdiyeleri açarak kız çocuklarının eğitim olanağını geliştirmek olmuştur. Kız okullarının sayılarının artması ve 19. yüzyıl sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesi ise, yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışını sağladı: Muallime hanımlar... Kadının özgür çalışma hayatına girişi, Türkiye tarihinde sanayiden önce eğitim alanında olmuştur ki, bu gelişme günümüz Türkiye’sinde kadının bürokrasideki güçlü durumunun bir nedenidir.[94]

Tanzimat dönemindeki kültürel açılımla ortaya çıkan yeni aydın grubunun üyeleri arasında üst sınıftan kadınlara da rastlanmaktadır. Cevdet Paşa’nın kızı Fatma Aliye Hanım bu tip aydınların prototipidir. Büyük kentlerde kadın evin dışına çıkmıştır. Boğaziçi’ndeki mehtap gezilerinden, Beyoğlu’ndaki alışverişlere kadar birçok yerde kadının toplumsal hayata girişini, Tanzimat’ın devlet adamlarından Cevdet Paşa, zenperestliğin ve muâşakanın artması olarak nitelendirir.[95] Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının 19. yüzyıldan beri ılımlı bir özgürleşme sürecine girdiği görülüyor. Sanayileşen Avrupa’da kadın özgürlüğün bedelini çok pahalı ödemiş, toplumsal hayatta yeni güçlüklerle karşılaşmıştır. Benzer bir gelişme ülkemiz kadını için henüz başlamaktadır; ama koşulların farklılığından dolayı Türkiye’de kadının özgürlük için ödediği bedelin Avrupalı kadınınki kadar ağır olduğu söylenemez. Bu farklı koşullar, yakın tarihimizdeki reformların, sanayileşmeden önce özgürlük için uygun bir zemin hazırlamasından ileri gelmektedir.

Tanzimat döneminin devlet adamları mevcut aile hukuku ve evlenme âdetlerinin sorunlar yarattığının farkındaydılar. Bu konudaki yasama programları Sadrazam Mehmed Emin Alî Paşa'nın Fransız Medeni Kanunu'nu kabul etme girişimine kadar varmaktadır, ama toplumsal yapı buna müsait olmadığından, geleneksel evliliği düzenlemek için bazı ferman ve tenbihler çıkarmakla yetinmişlerdir. Prof. Şerafettin Turan'ın incelediği bu ferman ve tenbihler, esas olarak, evlenme sırasında başlık ödemeyi yasaklamakta, ağır masrafların yapılmasını önlemek istemekteydi.[96] Ferman, Cemaziyelâhir 1260 /Haziran-Temmuz 1844 tarihli olup,

1) Reşit kız evlâdın kendi arzusuyla evlenebilmesini, ebeveynin müdahale etmemesini,

2) Başlık gibi ağırlıkların (tekâlif denmekte) kaldırılmasını ve ebeveyne bu gibi ödemelerin yapılmamasını emrediyor.

On sekiz yıl sonra 23 Rebiülevvel 1279 /18 Eylül 1862 tarihinde, sözü geçen fermanın uygulanmasıyla ilgili hükümet tenbihleri neşredildi. Bu tenbihler on maddeden ibaret olup, düğünlerde israfı yasaklıyor, başlık kaldırıldığı gibi, mehr-i muaccel ve mehr-i müecceli fakir, orta, zengin sınıflar için yüz kuruş, beş yüz kuruş ve bin kuruş olmak üzere üç kategoride tesbit ediyordu. Çok fakirler hiçbir şey vermeyecekti. Böylelikle evliliğin kolaylaştırılması istenmekteydi. Tenbihler bunun dışında damadın düğünden sonra karısının akrabalarına hediye vermesi usulünü kaldırmaktadır.[97] Bundan başka düğünler de; birinci, ikinci, üçüncü sınıf olarak üç kategoriye ayrılmakta, her biri için ne kadar masraf yapılacağı ayrıntılarıyla belirtilmektedir. Bu tenbihlerin Kurtuluş Savaşı sırasında T.B.M.M. hükümetinin çıkardığı 1336/1920 tarihli ve 55 sayılı Düğünlerde Men-i İsrafat Kanunu'nu andırdığı görülmektedir. Kuşkusuz ferman ve tenbihlerin yaşayan gelenekleri ortadan kaldırdığı söylenemez, ama daha ziyade bunların var olan belli bir gelişmeyi, bir eğilimi yansıttığı da açıktır.

19. yüzyılda ülkemiz açısından önemli bir hukuk yapıtı olan Mecelle, bilindiği gibi aile hukukuna dair hükümleri içermemektedir. Ancak, yukarıda değindiğimiz ferman ve tenbihler, aile ve evlilik kurumunu modernleştirme eğilimlerinin güçlendiğini göstermektedir. Bu dönemde, hiç değilse şehir nüfusu arasında ekonomik ve sosyal zorunluluklarla eski geleneklerin ve çokkarılı evliliğin epey azaldığı ve hoş karşılanmadığı bilinmektedir.

İkinci Meşrutiyet döneminde modernleşmeci fikir akımları ve siyasal girişimler aile ve evlilik kurumuna da eğilmekte, yöneticiler hukukçular ve

düşünürler arasında tartışmalar olmakta ve devrin romancılığı Türk kadınının sorunlarını retorik ve didaktik bir üslûbla ele almaktaydı. İttihad ve Terakki çevrelerinin üstad düşünürü Ziya Gökalp, daha ilk gençlik yazılarında bu konuya değinmiş ve geleneksel evlilik düzenini yeren "İbiş Dayı" adlı bir hikâye yazmıştı.[98] Bu ortamda Jön Türkler iktidarının aile hukuku alanında bazı yenilik hareketlerine girişmesi beklenmeliydi. Nitekim Türk Ocakları'nın o tarihte özellikle feminist hareketlere kaynaklık ettiğini görüyoruz. Ne var ki, gerek Balkan Savaşı'ndan sonraki diktatoryal dönemde gerekse Birinci Büyük Savaş içinde İttihad ve Terakki hükümeti bu konuda radikal girişimlerde bulunamadı. Özellikle hükümet çevreleri ve Enver Paşa, savaş yıllarının yenilgi ve sefalet ortamında artan memnuniyetsizliği tutucu çevrelere taviz vererek bastırmaya çalışıyordu. Örneğin, kadınların çarşaf uzunlukları ve peçe standartlarını saptamak için bir komisyon bile kurulmuştu.[99] Bu nedenlerle 1333/1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi (kanun kuvvetinde kararnamedir) köklü yenilikler getiren bir metin değildir. Ancak kararname hangi dinden olursa olsun bütün Osmanlılar için düzenleyici ve emredici nitelikte olup, İslâm ülkelerinde bu konuda hazırlanan ilk standart hukukî metin sayılmaktadır. Kararnamede kadınlara boşanma ve polygamie'ye karşı bazı haklar tanınmakta, evlenmelerde her dinden tebaa için devletin kontrolü şart koşulmaktadır. Burada Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin içeriği üzerinde durmak konumuz dışındadır. Her dinden Osmanlı tebaasının evlilik ve aile hukukunu düzenlemek amacındaki bu kararnamenin bölüm bölüm bazı hükümlerinde gayrimüslimler istisna tutulmaktadır.[100] Şu kadarını belirtmekte yarar vardır ki, doğru dürüst uygulanamayan bu kanun kuvvetindeki kararnamenin ömrü çok kısa olmuş ve 1919 yılı Haziran'ında yürürlükten kaldırılmıştır. Böyle bir kararname sadece mutaassıp Müslümanların değil, cemaatleri üzerindeki yargı yetkisini tamamen kaybetmekten korkan gayrimüslim din adamlarının da hoşuna gitmemiş olmalıdır.[101]

Osmanlı toplumunda muhtelif toplumsal tabaka ve bölgelerdeki aile tiplerinin günlük yaşayışı, sosyo-kültürel davranış kalıpları, tüketim ve kazançları henüz ciddi araştırma konusu olmamıştır. Özellikle sosyal değişimin hızlandığı 19. yüzyıl için bu araştırmaların sınırlı sayıdaki hatırat, her yerde pek düzenli olmayan nüfus kayıtları, seyahatnâmeler ve kuşkusuz romanların ve hikâyelerin taranarak yapılması gerekmektedir. Hüseyin Rahmi Gürpınar veya Ahmet Rasim'in eserleri, 19. yüzyıl halk hayatını anlamamıza yarayacak meddah hikâyeleri küçümsenmeyecek kaynaklardır.

Türkiye bütün Ortadoğu'da son yüzyılda ekonomik yönden en hızlı değişim geçiren ülkedir. Bu değişimde sadece ziraî-sınaî gelişme değil, önemli ölçüde hukuk reformları, sosyo-kültürel reformlar da etkin olmuştur. Modernleşen Türkiye'de ailenin geçirdiği yapısal değişimi bilmek bu nedenle evrensel bir anlam taşır.

Bugünkü Ortadoğu-İslâm toplumları yeryüzünde tarım devriminin en erken doğduğu, yani en eski şehir toplumlarının bulunduğu bölgededirler. Bununla beraber, halen sanayi devrimini tamamlayamamış ve metropoliten şehir hayatına girememişlerdir. Oysa Avrupa ve Kuzey Amerikalıların sanayi öncesi toplum olarak yaşadıkları tarihleri çok kısadır. Şu halde Ortadoğu-İslâm toplumlarında birçok kurum gibi, aileyi araştırırken de İslâm toplumu-modern toplum gibi kutuplaşmalardan (dichotomy) değil, az gelişmiş metropoliten toplum ve metropoliten toplum kutuplaşmasından hareket etmek gerekir. Ortadoğu ailesinin farklı görünen yapısal özelliklerinin uzun süren bir endüstri öncesi toplum tarihinin kalıntılarından ileri geldiği kanısındayız.

II

OSMANLI ŞEHİRLERİ VE ULAŞIM SİSTEMİ

Süleymaniye Camii. Fotoğraf: Sébah & Joaillier, 1900.

VII

Eski Türk Şehirlerinde Yapı İşlerinin

Fonksiyonel Düzenlenişi ve Yapı Örgütü[(*22)]

Geleneksel topluma özgü şehir sisteminde, yapı işlerinin niteliği ve örgütlenişi; bugünkü anlamından farklı olduğu kadar, çok kimsenin sanılarının tersine, gerek fonksiyonları gerekse örgütleniş biçimi ve yetkileri bakımından basit bir meslek örgütlenişi olmaktan da uzaktır. Bunun nedenlerini başlıca şu ögelere bağlayabiliriz.

a) Üretici ve kontrolcü grupların ve ilişkilerinin şehir düzeyinde biçimlendirdiği mekân dağılımı ve sosyo-ekonomik yapı;

b) Kent teknolojisinin altyapı tesislerinde, ulaşımda, konut yapısındaki biçimlenişi;

c) Azınlık halkın oturduğu bölgeler üzerindeki sınırlama ve denetim.

Bunlardan başka, askerî yollar ve devletçe organize edilen pazar merkezlerini bağlayan ticaret yollarının tesis ve bakımı da yapı işlerini ve örgütünü düzenleyen önemli öğelerdir. Bu nedenlerle, yapı işlerini yürüten meslek üyeleri, sadece üretici gruplardan lonca örgütüne giren zenaatçılar değil, aynı zamanda devletin merkez ve eyâlet örgütü içinde yer alan bürokratlardır. Birincilerin ücret, emek arzı ve meslekî yeteneklerinin denetimi, ikinci grubun temel fonksiyonudur. Bunun için, 16. yüzyıldan bu yana, yapı işlerinin yürütülmesi için meydana gelen örgütü ve evrimi kısaca gözden geçirmekte fayda vardır. Bu takdirde yapı faaliyeti ve denetim mekanizmasını daha açık görebiliriz.

Her meslek dalında olduğu gibi, devlet bu alanda çalışan loncaları da kendi iç işleyişleriyle baş başa bırakmayıp, kendi örgütüyle de alanlarına el atar. Ancak, kendi normal kadrosu yapı işçilerini denetleyemeyeceğinden, bünyesine aldığı imar kadrolarıyla bu görevini tamamlar. Diğer dallar için böyle bir nitelik pek söz konusu değildir. Örneğin saraç esnafını, debbağları, ciltçi ve hattatları denetlemek için devletin bürokratik kadrolarında mirî saraç, debbağ, mirî hattat veya ciltçi her zaman her yerde böyle bir görev yapmaz, yapamaz. En azından sarayda üretim yapan güzel sanatlarda çalışan zenaatkârın bu tür denetim görevleri olmadığını biliyoruz. Mimarlığın aynı zamanda resmî bir memuriyet olması hali, sırf ülkemizin geçmişteki kurumlaşmasına özgü değildir. Bu örnekleri her ülkenin tarihinde görürüz. Demek ki, mimar mirî binanın yapımı kadar, bayındırlık işlerini de, beledî yapı denetimini de yürüten kişiydi.

Osmanlı İmparatorluğu’nun resmî mimarlık örgütünün başı “Ser Mimârân-ı Hâssâ” olup, diğer memurlara da “Hâssâ Mimârı” denirdi. Unvanlarındaki “Hâssâ” kelimesinin tersine, sadece sarayın yapı işlerini değil, saray dışında merkezde ve eyâletlerdeki yapı işlerini yöneten, denetleyen bu örgüt, esas olarak Yeniçeri Ocağı’nın bir parçasıdır.[102] Mimar Sinan, Davut Ağa gibi klasik Osmanlı mimarîsinin birçok ünlü ustası bu ocaktan yetişmiştir.

Bu aslında şaşılacak bir durum değildir. Hassa Mimar Ocağı, bir mimarlık mektebidir. Uzun seferler, gezilen yabancı ülkeler; yol, köprü, han, hamam, kule gibi tesislerin onarım ve yapımı, bir bakıma mesleğin o sistem içinde en iyi ve en çok üretime yönelik rasyonel bir öğretimi sağlamaktadır. Sanılanın tersine, geleneksel toplumun mimarı, sanatını dar bir kontrolcü sınıfın gösterişçi tüketim değerlerine göre değil, bütün bir sistemin her çeşit yapı gereksinmesine yönelik bir uygulama ile öğrenmektedir.

Hassa mimarlarının en göze batan görevi, hükümdarın ve hanedan üyelerinin binalarının yapım ve onarımını yürütmek, mirî binaların plan ve proje işlerini yönetmektir. Bu nedenle hassa başmimarının mekânı da Topkapı Sarayı’ndaki Sepetçiler Köşkü idi. Hamam, imâret gibi vakıf binalarının, suyolu, bent, köprü, konaklama yerleri gibi beledî ve bölgesel ulaşım tesislerinin yapım ve onarımını yürütmek dahi onların görevidir.[103] Hassa başmimarının kontrolcü fonksiyonunu da göz önüne aldığımızda, bütün bu görevleri imparatorluk çapında tek başına yürütmesine imkân yoktur. Kendisine, emrindeki hassa mimarları gerek merkezde gerek eyâletlerde temsilcisi olarak yardım etmektedirler. Prof. Ş. Turan bunların sayısının 1526-1665 tarihleri arasında 18’den 40’a kadar çıktığını tesbit etmektedir.[104]

Mirî binaların yapımını ayrıntılarıyla açıklayan yol gösterici bir monografik çalışma son zamanlarda Ö. L. Barkan tarafından yayımlandı. Süleymaniye Camii’nin yapımı; işçi, usta temini, muhasebesi vb. gibi konuları kapsayan bu geniş çalışma, bize mimarbaşlarının ve mirî inşaat örgütünün ayrıntıları hakkında da bilgi vermektedir.[105] Bu gibi inşaatlarda çalıştırılacak taşçı, dülger, marangoz, sıvacı ve özellikle kale inşaatında hizmet gören lağımcı ustaları İstanbul’dan temin edilir, ihtiyaç halinde taşradan getirilirdi. Hassa Mimar Ocağı’nda İstanbul ve eyâletlerdeki mimar, kalfa ve sair ustaların defterleri tutulurdu. Gerektiğinde mimar

başının teklifiyle divândan hüküm yazılır ve bunların celbi yoluna gidilirdi.[106]

Gerçekten de Ö. L. Barkan, Süleymaniye inşaatında, sermimar Sinan'ın verilen bir fermana dayanarak icabında tezkire gönderip Rumeli eyâletlerindeki kadılar ve sancak beylerinden bazı ustaların bulunup gönderilmesi talebinde bulunduğunu söylüyor.

> İmparatorluk dahilinde mevcut bütün inşaat ustalarının en büyük amiri ve reisi olan mimarbaşıların benzeri fermanlarla kendilerine tâbi usta ve esnafın isim ve ihtisaslarının kayıtlı bulunduğu defterden veyahut daha evvel başka bir yapıda çalıştırılarak, ehliyetleri tesbit edilmiş usta gruplarının adres ve hüviyetlerini tesbit etmiş olan listelerden faydalanarak, lüzum hasıl oldukça muayyen sayı ve vasıftaki işçiyi, çok defa isim zikretmek suretiyle istemesi dikkat çekmektedir.[107]

Gene diğer inşaatlarda da bu usul kullanılırdı. Nitekim Büyük Çekmece Köprüsü için duvarcı gerektiğinde aynı usule başvurulmuştur (Aralık 1565'te).[108] Mirî binaların yapımında askerî teşkilâttan da yararlanılırdı. İnşaat süresince ulûfeli olarak kaydedilen acemi oğlanları, yapıda çalıştıkları gibi civar[109] mahalden taş ve sair malzemeyi taşımakta da kullanılırdı.

Hassa başmimarı sadece yapıların ve onarımların teknik yönlerinden sorumludur. Hesap işleri, ücret ödemeleri, malzemenin alım ve temini, kısacası muhasebe ve mubayaa işleri için "şehremini" denen ayrı bir memur sorumluydu. Şehremini unvanı, Tanzimat'tan sonra İstanbul belediye reisleri için kullanılmışsa da, terimi karıştırmamak gerekir. Klasik dönemde bu fonksiyonu yerine getiren şehreminleri her eyâlette vardı. II. Mahmud reformlar çabası içinde bu iki memuriyeti de birleştirecek ve "Ebniye-i Hassa Müdüriyeti"ni kuracaktır ki, üzerinde duracağız.[110]

Eyâletlerde, hassa başmimarının görevini onun tayin ettirdiği hassa mimarları görmektedir. Başmimarın inhasıyla tayin edilen bu memurların[111] görevlerinin sınırı ve eyâlet sistemi içindeki yeri halen iyi anlaşılmamıştır. Bunların başmimarın merkezdeki görevini gördüklerine kuşku yoktur. Kendisine bu konuda müracaat ettiğim C. Orhonlu, bu görevin bazen ocaktan yetişmeyen, fakat liyakatiyle sivrilen mahallî ustalara da bırakıldığını, aralarında gayrimüslim ustaların da bulunduğunu söyledi. Eyâletlerde bu sistem Tanzimat'tan sonra da devam etmiştir.

Modernleşen vilâyet teşkilâtında meclis-i belediyelerde mühendis, vilâyet ve liva meclislerinde tarîk ve ebniye mühendisleri yer alırken, aynen klasik devirde olduğu gibi bu uzmanların bulunmaması halinde kalfaların dahi belediye meclisinde müşavir azâ olduğu görülüyor.[112]

Hassa mimarlarının ikinci önemli görevinin de, vakıflara ait bina ve tesislerin onarımını talep üzerine bizzat yönetmek, fakat ön planda bu onarımı teknik bakımdan denetlemek olduğunu söylemiştik. Onarımı denetlemek ilk ve son keşif işlerini yapmak, vakıf mütevellisinin suiistimalini önlemek gayesini güdüyor ki[113] , bu aynı zamanda vakıfları denetleme göreviyle yükümlü olan “kadı”nın, bu önemli fonksiyonunun bir parçasını teşkil etmektedir, inşaat ve tamiratın gereğini keşif ile anlamak ve tasdik etmek bu yönde gerekliydi. Kentlerin suyolu, lağım gibi altyapı tesisleri çoğun vakıflara aitti ve bir vakıf görevlisi olan “su nazırı”nın fonksiyonuydu. Buna rağmen bu tesislerin bakımıyla görevli olan personel, yani “suyolcular ocağı”, hassa başmimarlığı makamına ve Hassa Mimar Ocağı’na bağlı olduğundan, suyolunun bakım ve korunması, inşa ve onarımından yapılacak keşif, yönetim ve denetim, su yolu üzerine usulsüz yapılan binaların yıktırılmasına karar vermek; hassa mimarlarının görev ve yetkilerindendi.[114] Bu gibi konularda kadılar daima hassa mimarlarının oyuna ve beyanına başvurur ve ona göre inşaatı önler ve hatta yıktırırlardı.

Demek ki, kentin genel altyapısal tesislerinin bakım, yapım ve onarımına nezaret, hassa mimarlarınca yerine getirilmektedir. Hiç kuşkusuz kentlerin imar düzenini kadı ve yardımcılarıyla birlikte sağlamak hassa mimarlarının en önemli görevlerindendir. Yangın, pislik, geçit ve suyollarının kaplanmasını önleyecek tedbirler alınır, yani mevcut yapı nizamına uymayan binalara izin verilmez, yapılmışsa yıktırılırdı. Mimarbaşı, maiyyetinde çavuşları olduğu halde atla şehri teftiş ederdi.[115] Örneğin; yapıların şahnişinlerinin geniş olmaması, sokakların kapanmaması, sokakları daraltacak şekilde binaların genişletilmemesi, sur diplerine bina yapılmaması, debbağhane ve çömlekçilerin konut bölgesinde bulunmamaları, dikkat edilecek konulardı. Prof. Ş. Turan, bu nizamın uygulanmasına dair ilginç bir örnek vererek, 1540/946 yılında İstanbul’da surların beşer ziradan daha yakınına yaptırılan binaların (ev-dükkân) yıktırıldığı, ayrıca Mimarbaşı Sinan Ağa ve kadı hükmüyle yanan binaların yerine kârgir bina yapılmasının istendiğini belirtiyor.

Esasen yanan ahşap bina yerine kârgir bina yapılması için sık sık hükümler çıkartıldığı halde buna uyulmamıştır.[116] Şüphesiz ki, bu tür

emirlere uyulamamasının başlıca nedenleri arasında, bu tür inşaatta kullanılan malzemenin pahalılığı, kentsel ve bölgesel ulaşımın ilkelliği başta gelmektedir. 16. yüzyıldan beri, ülkemize gelen seyyahlar Türk evlerini tenkit edegelmişlerdir. Mimarlık, sanat olarak kendini ancak, artı ürünün kanalize edildiği mabet, hamam, imâret gibi kamusal binalarda gösterebilmiştir. Geleneksel toplumda merkantil toplumun tersine özel mimarîden çok kamusal binalara para harcanmaktadır. Nitekim 16. yüzyıl sonlarında ülkemize gelen Protestan Alman papazı Salomon Schweigger'in bu konudaki yargısı çok anlamlıdır:

> Bütün sahte dindarların eski devirlerden bugüne kadar yapageldiği gibi, Türkler de Allah'ı aldatmak için gösterişli pahalı binalar, mabetler yaparlar. Kendi evlerine özen göstermezler. Oysa biz hakiki inanç sahipleri bu gibi masraflardan kaçınırız. Parayı kendi yararımıza şeylere harcamak daha iyidir.[117]

Bu kendi yararına şeylerden (!) hususi evler, antrepo ve yol, liman tesisleri kasdedildiğine şüphe yoktur.

Buna karşın ileride göreceğimiz gibi, gerek imar nizamı gerekse usta ücreti ve malzemenin fiyat ve kalitesinin tesbiti bakımından, özel konut yapımı tümüyle hassa mimarlarının kontrolündedir. Geleneksel şehrin mekân dağılımında konut bölgelerindeki farklılaşmayı tayin eden faktör, sınıfsal farktan çok etnik farklardır. Bütün benzeri Akdeniz-Ortadoğu şehirlerinde olduğu gibi, geleneksel Türk şehrinde de konut bölgesi renkli bir görünüme sahiptir. Geleneksel mahalle; bir paşa konağının yanında bir suyolcunun hanesinin, ilmiyyeden mahreç pâyeli bir efendinin kâşanesi yanında, basit bir evkaf kâtibinin aşı boyalı mütevazı evinin bulundukları bir mekândır. Bu durum 19. yüzyılın yavaş değişen şehir yapısı içinde de devam etmiştir. T. Gautier şöyle der:

> Türkiye'de yırtık pırtık giysili herhangi bir serseri, kahvehanede en şatafatlı biçimde giyinmiş birinin yanında oturabilir ve o, altın işlemeli yenini yanındakinin giysilerine değmemesi için çekmez.[118]

Gerçekten bütün yaşantısıyla geleneksel Türk mahallesi Karagöz perdesini, yani "Şeyh Küşteri meydanı"nı andırır. Azınlık mahallelerinin de böyle bir kompozisyonu olacaktır. Genellikle şehrin periferisinde yer alan bu bölgenin kendine özgü sorunları yanında, yapı denetimi ve nizamı da

hassa mimarlarının görev bütününün ilginç bir yönünü meydana getirmektedir.

Geleneksel şehirde azınlık nüfusun artması, artan nüfusun gereksinimine cevap verecek umumî bina ve konut bölgesinin büyümesi arzu edilmez. Bu nedenle yeniden kilise, mektep gibi umumî binalar yapılmasına müsaade edilmez. Mevcutların da genişletilmemesi için onarımın denetlenmesi gerekmektedir.[119] İskân bölgesinin darlığı ve sınırlarının sabit tutulması, azınlık cemaatlerin oturduğu bölgelerde her şeyden önce arsa fiyatlarını artırmaktadır. Bu nedenle dar sokaklar, yüksek yapılar ve yer kazanmak için uzatılan balkon ve sundurmalar bu kesimin temizliğini, suyolu ve lağım gibi tesislerini de tehlikeye sokmaktaydı. Örneğin, fakir aileler yüksek binalar içinde yaşarlardı. Özellikle eski İstanbul'da "Yahudhane" denen yüksek binalar bizdeki ilk sefalet apartmanlarıdır. Bunları bugün tipik "slum" yapıları olarak Balat semtinde görmek mümkündür. Azınlıkların İslâm mahallelerinde oturması Tanzimat'tan sonra bile yasaktı. Nitekim Mihaliç kazasında İslâm mahallesinde ev alan bir Hıristiyan, bu haneyi bir Müslümana satmaya zorlanmıştır (BOA Cevdet, Dahiliye no: 1797 26 Safer 1263/13 Şubat 1847 tarihli bir belge sayısız örneklerden biridir).

Bu durumda azınlıkların umumî binalarının tamiri için özel müsaade almaları ve tamiratın keşif ve denetiminin hassa başmimarınca yapılması gereklidir. Buna göre azınlık cemaatinin vakıf mütevellileri ve muteberânı, nerede olurlarsa olsun, mektep, kilise vs. bir binanın tamiri için Bâbıâlî'ye müracaat ederler. Merkezde mimarbaşı, eyâletlerde hassa mimarları gereken keşfi yapıp tamirin lüzumuna kanaat getirirlerse, bu husus şehrin belediye reisi ve mülkî amiri derecesindeki kadı önünde beyan edilir, kadı bu beyanı kaydedip tamir iznini verir, bu ilk keşiften sonra tamirata başlanırdı. Yalnız tamirattan sonra, yapıya ilâve yapılıp yapılmadığını tesbit için, son keşfin yapılması gerekirdi. Nizama aykırı bir ilâve ve genişletme varsa yıktırılırdı. Bu önemli işin özellikle başkentte ser mimârân-ı hassa başkanlığında diğer hassa mimarlarının katıldığı bir heyetçe yapıldığını görüyoruz.[120]

Burada önemli bir konuya değinmemiz gerekiyor. Genellikle bazı tarihçiler, Islâhat Fermanı (1856) hükümlerine bakarak, Tanzimat'tan sonra hele Islâhat döneminde, gayrimüslimlerin kilise ve umumî bina yapımı konusunda serbest bırakıldıklarını ileri sürmektedirler. Bu, her şeye rağmen Osmanlı idaresinin ve Osmanlı memleketlerinin bünyesel özellikleri ile de çelişkili bir durum yaratırdı. Şöyle ki; Rum-Ortodoks kilisesinden ayrılmak

isteyen Bulgarların her yerde Eksarhlık kiliseleri kurmaları, Katolik kilisesine geçen bazı Bulgarların bu tür faaliyeti ve gene Protestan kilisesine geçen reâyânın her yerde kilise ve okul inşaatına başlaması, önce diğer cemaatlerin hasetini, kinini ve reaksiyonunu kışkırtırdı. Bu tür çatışmalara Osmanlı idarecilerinin tahammülü yoktu. Bundan başka, ne hükümet mekanizması ne de azınlık cemaatler bu konuda eski alışkanlıklarından kolayca vazgeçebilmişlerdir. Bizim Başbakanlık Arşivi, Şer'î Siciller ve Takvîm-i Vekâyî koleksiyonlarında rastladığımız belge ve kayıtlar da bu yargımıza tanıktır. Örneğin; 25 Cemaziyelâhir 1272/3 Mart 1856 tarihli bir hatt-ı hümâyûn, inşaat hakkında gereken ruhsatın, cemaat metropolitleri ve hahambaşılar aracılığıyla Bâbıâlî'den alınmasını bildirmektedir.[121] Gene 12 Şaban 1289/15 Ekim 1872 tarihli bir arzuhal, Yedikule Mirahur mahallesi Rumlarının bir kıraathane binasını mektebe çevirmek için acele müsaade istediklerini, müsaade çıkana kadar tavan örtülmemek şartıyla duvarların yapılması için müsamaha edilmesini rica ettiklerini gösteriyor. Belge, bu bürokratik işlemin uzunluğunu ve safahatını göstermek bakımından da ilginçtir.[122] (Bkz. Belge 1.)

Osmanlı hükümet teşkilâtının, ıslâhattan sonra da gayrimüslim cemaatlerin tamir veya yeniden inşa ettirdikleri eserlerin istatistiğini titizlikle tuttuğunu gösteren bir pusulayı aynen vermekte fayda vardır.[123] (Bkz. Belge 2.)

Anlaşılacağı üzere Islâhat Fermanı'ndan sonra bu konudaki eski katı denetim hafiflemişse bile, imparatorluğun 19. yüzyıldaki etnik nedenli karışıklıkları, muhtelif cemaatlerin ortaya çıkıp hak talebinde bulunmaları, gerçekte dolaylı olsa da eskisi kadar sıkı bir denetimi gerektiriyordu. Taşrada da eski usulün devam ettiği görülmektedir. Nitekim, 5 Rebiülâhir 1290/2 Haziran 1873 tarihli bir tahrirat; Balçık kazası Kafovinos köyü Bulgarlarının bir küçük kilise inşası için başvurduklarını[124] gene; 7 Zilkade 1282/24 Mart 1866 tarihli bir mukteza da "Kesriye kasabası Rum ahalisinin harap olan sıbyan mektebini münasip mahalle nakil ile yeniden tamiri"[125] için başvurduklarını gösterir.

Gerek kilise tamiri, gerek yeniden okul inşa veya tamiri gibi konularda hayli müracaat vardır. Nitekim merkezî hükümet bu konuyu teferruatıyla düzenleme ihtiyacını duymuş ve mahallî idarecilere bu konudaki talimatı içeren fermanlar göndermiştir. Şüphesiz ki, mahallî yöneticilerin en teferruatlı konular için bile, müracaatlara merci olmaktan çekinmeleri ve en ufak tamirat konusunda dahi Bâbıâlî'ye sayısız müracaatın yapılması bunda

rol oynamış olmalıdır. Nitekim Anteb Şer'iyye Sicilleri'nde rastlanan ve Anteb kazası yöneticilerine gönderilen bir fermanda, kiliselerin esaslı onarımları veya yıktırılarak yeniden yaptırılması isteklerinde, mimar tarafından yerinde yapılacak keşifle düzenlenecek evrakın, bir dilekçeyle Bâbıâlî'ye bildirilmesi, kiremit aktarma, sıva gibi işlerde buna lüzum olmadığı bildiriliyor.[126] En ufak tamirat bile kırtasiye ve merkezî izin bahanesiyle savsaklanmış olmalıdır. Esasen, önemli yapısal değişiklikler olmadıkça, dış baskıyla getirilen yeni statü ve vaatler, radikal bir değişiklik yaratamazdı. Şehirlerin bu kesiminde geleneksel imar düzeninin devamını bunda aramak gerekir.

Bu bahisten sonra asıl konuya dönelim. Hassa mimarlarının kontrolcü fonksiyonu başka konuları da içerir. Askeriye silki içindeki yerlerine uygun olarak savaşa katılırlar, gerekli kaldırım, köprü inşa usta ve amelelerini temin ederlerdi. Hassa başmimarı ordunun hareketinden evvel maiyyetiyle yola çıkar ve güzergâhtaki tesisleri onarırdı. Bu aslî bir görevdir.[127] IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden önce, kısa zamanda taş yol döşendiğini biliyoruz. Ancak bütün yatırım ve inşaatlar ulaşım sistemini meydana getiren normal kervan yolları için söz konusu olmayıp, askerî amaçlıdır.

Geleneksel toplumda, üretici sınıf içinde yer alanlar kuşkusuz, tarımcılar ve kentlerdeki zenaatçı esnaf gruplarıdır. Zenaatçıların içinde, inşaat işleriyle uğraşan loncaların üzerindeki kontrol da, ihtisas sahibi bürokrat bir grup tarafından yapılmalıdır. Bu önemli fonksiyonun hassa mimarlarınca yerine getirildiğini yazının başında belirtmiştik. Bir denetim görevi tüm imparatorluk düzeyinde hassa başmimarı ve maiyyetince yerine getirilmekte ve başlıca:

a) İşçi ve usta sayısı,

b) Ücretler,

c) Yapı malzemesinin kalite ve fiyatı üzerinde uygulanmaktadır.

Bilindiği üzere geleneksel toplumda, işçi ve usta sayısı bütün zenaat dalları için kesindir ve "gedik" adını alır. Her daldaki sayı, etnik dinî farklılıklara göre değil, işgücü arzında fazlayı önleme prensibine göre ayarlanır.[128] Fakat bu sayının usta ve düz işçi için dondurulması, özellikle büyük yangınlar ve benzeri olaylardan sonra inşaat alanında doğan işgücü sıkıntısı dolayısıyla çok zaman uygulanamamıştır. Gene ücretler de buna bağlı olarak resmen tesbit edilen miktarın çok üzerine yükselmiştir. Özellikle başkente böyle zamanlarda taşradan gelen "bekâr tâifesi" inşaatlarda çalışmaya başlamış, ne ücretlerde ne de çalışanların miktarında

kontrol kurulabilmiştir. Çıkan hükümler fazla ücret ödeyenleri de menetmek istemektedir.

İstanbul'da ve eyâletlerde, yapılarda, yol ve kaldırım işlerinde çalışacak usta ve kalfalar, hassa başmimarından ve hassa mimarlarından icra-i zenaat için bir "ehliyet belgesi" almak zorundaydılar. Böyle bir belgesi olmayan faaliyet gösteremezdi. Gene usta ve işçi ücretleri de inşaat ve para değerine göre tesbit edilirdi.

Ücretler Rûz-ı Hızır (6 Mayıs-18 Aralık) ve Rûz-ı Kasım (15 Aralık-5 Mayıs) devreleri için yılda iki döneme göre tesbit edilirdi. Prof. Ş. Turan 1742 yılı için tesbit ettiği fiyatları şu şekilde sıralıyor[129] :

	Hızır Günleri 6 Mayıs-18 Aralık		Kasım Günleri 15 Aralık-5 Mayıs15	
Kalfa	60	akçe	55	akçe
Kârhaneci	50	akçe	45	akçe
Usta	45	akçe	40	akçe
Şakird	30	akçe	25	akçe
Duvarcı	40	akçe	35	akçe
Lağımcı[130]	40	akçe	35	akçe
Sırık hamalı	30	akçe	24	akçe
Rençber	24	akçe	20	akçe

Bu ücretlerin, yukarıda belirttiğimiz nedenler dolayısıyla oldukça sert biçimde tatbikine dikkat edildiğini bilmeliyiz. Diğer zenaatçı esnaf için de tesbit edilen narhı ve ücreti uygulamak söz konusudur. Ancak alıcı ve satıcı ilişkilerinin yaygınlığı, geleneksel şehir üretiminin kontrolünü de daha etkin kılmaktadır. Oysa yapı işlerinde bilhassa işgücü arzının kıtlığı, yüksek ücretlerin müşterilerle anlaşarak daha kolay ve kontrolden uzak bir biçimde yüksek miktarda teşekkülünü kolaylaştırmaktadır. Hassa başmimarı, yapı malzemesinin kalite ve fiyatını da tesbitte mühim rol oynar. Diğer zenaatçı için narh tesbitinde kadı ve muhtesib, kontrolcü bürokratik grubun temsilcileri olduğu halde, inşaat işlerinde narh ve ücret tesbitinde hassa mimarı da onların yanında yer alır. Bundan başka yapı işleri zenaatçıların ve malzeme satan esnafın lonca temsilcileri de narh tesbitine katılır. Mimarın beyanı ve oyu her zaman için önemlidir.

Daha önce söylediğimiz gibi II. Mahmud, 1831'de, Şehreminliği ve Mimarbaşılığı, Ebniye-i Hassa Müdüriyeti adı altında bir merkezî organda birleştirdi. Bu makam sonraki dönemde Nâfıa Nezareti ve Şehremaneti arasında gidip geldi. Esasta fonksiyonların aynen devam ettiği söylenebilir.

Gayrimüslim mahallelerinde inşa faaliyeti, işçi ücreti, malzeme fiyatları, eyâletlerdeki imar faaliyetleri ve bölgesel yol ve tesisler üzerindeki denetim ve yönetimi, esasta aynen kalmıştır. Nitekim Takvîm-i Vekâyî'den aldığımız bir tebliğ, bu örgütün işçi ve usta ücretleri üzerindeki kontrolünü göstermektedir. Bu tebliğde, inşaat işçi ve usta yevmiyelerinin sınırlandırılarak, müsait eyâletlerden külliyetli miktarda amele ve ustanın İstanbul'a celbedildiği, ücretin ise bütün esnaf kethüdaları ve inşaat kalfaları hazır bulunduğu halde Nâfıa Meclisi'nde kararlaştırıldığı, bu nedenle fazla ücret talebi halinde Nâfıa Meclisi'ne şikâyet edilmesi gerektiği beyan ediliyor ve tesbit edilen günlük ücretler de şöyle ilân ediliyordu:[131]

Neccar[132] ve silicitd	20	kuruş
Neccar çırağı	12	kuruş
Hamamcı ve duvarcı	16	kuruş
Taşçı	18	kuruş
Nakkaş ve sıvacı	18	kuruş
Lağımcı ve hırvat	13	kuruş
Hammal	12	kuruş
Rençber	10	kuruş
Tekneci	8	kuruş
Kaldırımcı	15	kuruş
Suyolcu	15	kuruş

Esasta yapı işlerini yürüten grupların, üretici ve kontrolcü fonksiyonlarını yerine getiriş biçiminde büyük farklılaşmalar olmadığını görüyoruz. Ne var ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra liman şehirlerinin geçirdiği yapısal değişikliği göz önüne almak zorundayız. Kuşkusuz Selanik, İzmir, İstanbul gibi limanlarda geleneksel mekân organizasyonu değişikliklere uğradı. Bu konut alanının kontrolünde, yol ve altyapı hizmetlerinde bazı değişiklikleri de getirdi. Bununla beraber bu şehirlerde bile bir endüstrileşme olmayışı, değişikliği dar alanlara has bir olgu haline getirir. Örneğin, İstanbul'da, Galata-Beyoğlu kesimi dışında önemli değişiklik görülmez. Gene, taşra şehirlerinde kentsel yapı yavaş değişmekteydi. Bu nedenle geleneksel mekanizma geniş ölçüde devam etmiştir.

Şehirsel yapının bu özelliği, belediyelerin güçlenip gelişmesini önlemiş, imar işlerinin düzenlenmesi ve kontrolü bu nedenle daima devlet

teşkilâtının elinde kalmıştır.

Belge 1

Azınlıkların genel binalarının yapım ve onarımı için Bâbıâlî'den özel izin almaları gerekirdi. Tanzimat'tan ve Islâhat'tan sonra da bu durum devam etmiştir. 1289/1872 tarihli Yedikule Mirahur mahallesi Rumlarının bir kıraathane binasını okula çevirmek için izin istediklerini gösterir bir belge.

Saâdetlu efendim hazretleri,

Mîrâhûr mahallesinde etfâle mahsûs, inşâsı tasavvur olunan mekteb ebniyesinde bundan akdem kilisamıza akar olmak üzere kırâathâne inşâ itmek içün lâzım gelen tuğla ve kireç ve horasan ve eşyâ-ı sâiresi tedârik olunarak mübâşeret olunmak üzere iken, ahâlîmiz muteberânı tarafından kırâathâneden sarf-ı nazarla mekteb inşâ olunmasına karâr virilerek Bâb-ı âlî cânib-i sâmiyyesine bir kıt'a takrîr bi't-takdîm, emânet penâhîlerine havâlesiyle mahallinde mazhûrdan sâlim olduğu halde, keşf ve muâyenesi bi'l icrâ badehu irâde-i aliyye-i cenâb-ı pâdişâhî sûdûruna değin tevfîz-i nizâm kâidesinden bulunduğu ve bu ise taraf-ı bendegânelerine küllî zarâr ve ziyân vireceğinden Merâhim-i Aliyye-i emânet penâhîlerinden mercûdur ki, irâde-i şâhânesi sûdûruna değin ebniye-i mezkûrun yalnız temel ve etrâf-ı erbaa dîvârları inşâ ve ikmâl olunmuş ve derûnuna giriş ve döşeme ve sakf (tavan) yapılmamak üzere sâye-i irâde-i şâhâneleri sûdûr itmez ise, mekteb inşâsından sarf-ı nazarla kırâathâne veyâhûd hâne şekline konmak üzere ahâlîce bir kıt'a sened takdîm idecek olduğumuz ve sâir bir mahalden dahi davâcı zuhûr ider ise paydos ideceğimize cümlemiz tarafından taahhüd olunacağından ber mûcib-i muharrer ebniye-i mezkûreye müsâade-i seniyyelerinin erzân buyurulması (müsâade edilmesi) niyâzımız bâbında emr-u fermân hazret-i men leh'ul emrindir.

fi 12 Şa'ban sene (12) 89

bendeleri

bi'l-cümle mîrâhûr mahallesi Rûm milleti ehâlisi kulları

Belge 2

Osmanlı hükümet teşkilâtının Islâhat'tan sonra da gayrimüslim cemaatlerin tamir ve yeniden inşa ettirdikleri binaların istatistiğini titizlikle tutmaya devam ettiklerini gösterir bir pusula.[(*23)]

Kaynak: BOA; Cevdet Dahiliye, no: 11726, pusula.

Piskoposhane, Papashane,

Hastahane, Hahamhane

Cemaat	İnşaası için emr-i âlî	Yeniden tamir için emir	Mektep inşaası için emir	Mektep tamiri için emir	Yeniden kilise inşaası ve tamiri için emr-i âlî
Rum	3	15	24	804	725
Ermeni	1	8	11	31	44
Katolik(*24)	1	1	2	6	35
Yahudi	1	-	2	8	8
Bulgar	-	-	1	1	24
Kazak	-	-	-	4	5
Protestan	-	-	2	2	11
Latin	1	-	1	13	18
Keldanî					
Süryanî Yakubî	-	-	1	1	8
Frenk	-	-	6	-	4
Ulah, Moldavan ve Livon	-	-	-	-	4
Yekûn	7	24	50	870	886

"Bâ irâde-i seniyye, Islâhat emr-i âlîsi tarîhi olan ikiyüz yetmiş iki senesi evâil-i Cemaziyelâhir'den işbu seksen üç senesi şehr-i Z gurresinden değin milel-i muhtelife taraflarından Memâlik-i Mahrûsa-ı Şâhânede müceddeden ve tevsîân binâ ve inşâ olunan kilisa ve mekteb ve piskoposhane mikdârını mütebeyyindir."

Belge 3

İnşaat işçi ve ustaları arasında sayılan doğramacıların, devletçe organize edilerek yangınlarda bina yıkma için kullanıldıklarını gösteren bir belge.

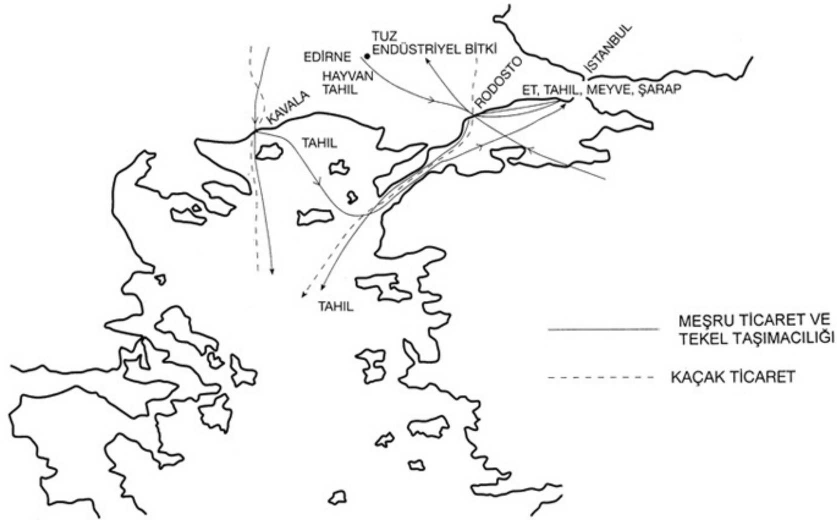
Kaynak: Başbakanlık Arşivi, Cevdet Dahiliye, sayı 5336

Buyruldu

Hazine-i âmire defterdârı saâdetlü efendi hazretleri; mûcibince tanzîmine himmet ideler. Fi 17 Ramazân 1255.

Dâr-ül-hilâfet-ül Âliyye ve havâlîsinde vukû bulan harîklere memûr neccâr amelesinin istimâl eyledikleri marangoz baltalarının birazı zâyi ve birazı dahi muhtâc-ı ta'mîr olmak ve amele-i mersûmeden harîk mahallerinde baltası şiken olanlara virilmek üzere müceddeden mübâyaası lâzım gelen elli aded baltanın ma'e kabza beheri yirmi sekiz guruşa ve mevcud ve müsta'mel bulunan yüz aded baltanın beherinin ta'mîri ellişer paya kat'ı pazar olunmuş olduğundan bahisle icâbının icrâsı mütevakkıf-ı

irâde-i aliyyeleri idügini ebniye-i hassa müdîri efendi kulları Bâbıâlî'ye bi't takdîm fermân-ı sâmileri su'dûriyle savb-ı çâkeriye havâle buyurulan bir kıt'a takrîrinde inhâ itmiş ve müdîr-i mûmâileyh marifetiyle ikiyüz kırk sekiz târîhinde mubâyaa ve tanzîm olunmuş olan ma'e kabza yüz aded gülenkli harîk baltasının beheri ondörder guruşdan îcâb iden behâsı hazîne-i âmireden virilmiş olduğu emsâlinden idügi mâliye muhâsebesi derkenârında gösterilmiş ve müdîr-i mûmâileyhin takrîrinde muharrer mubâyaa olunacak elli aded baltanın ma'e kabza beheri yirmi sekizer guruşdan ve ta'mîr olunacakların beheri ellişer paradan hesâb itdirildiği vechile cem'an îcâb eden behâsı bin beşyüz yirmibeş guruşa resîde olmuş olmağla bu suretde zikr olunan baltaların ber minvâl-i muharrer mubâyaa ve ta'mîri muvâfık-ı irâde-i aliyyeleri buyurulduğu halde muhâsebe-i merkûmeye kayd ile meblağ-ı mezbûrun hazîne-i âmireden itası içün sûretinin tahririyle tanzîmine ibtidâr kılınacağı ma'lûm-u devletleri buyuruldukda, emr-u fermân hazret-i men leh'ul emrindir.

Tekirdağ (Rodosçuk) ve çevresi ticaret yolları.

VIII

16. Yüzyılda Rodosçuk

(Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)(*25)

16. yüzyılda Rodosto (daha sonra Tekirdağ, Tekfurdağ; Osmanlı deyişiyle Rodosçuk) Marmara limanlarındandır ve şüphesiz Durazzo'dan (Draç veya Dures) başlayıp Selanik'e uzanan klasik Via Aegnetia'nın bir uzantısıdır. Rodosçuk iktisadî ve sosyal bakımdan 16. yüzyılda ve imparatorluğun Rumeli kısmı elden çıkana kadar, sonraki zamanlarda da gelişmiş ve aktif bir merkezdir. 16. yüzyıl Rodosto'suna literatürde Suraiya Faroqhi bir nebze değinmiştir.[133] Bu çalışmada Rodosçuk kenti, kadı sicilleri ve mühimme defterlerindeki bazı hükümlere dayanarak ele alınacaktır. Ankara Millî Kütüphane'de bulunan Rodosçuk Kadı Sicilleri (no: 1510-no: 1754 arası) 953-956/1546-1549 yıllarından 1188-1190/1774-1776 yıllarına kadar iki asırlık bir süreyi kapsayan 205 cilttir. İçlerindeki kayıtlar herhangi bir kadı sicilinde görülmeyecek kadar ilginçtir. Zengin ve farklı bir sosyal kültürel çevre göze çarpar. Köyler dahi başka yerde nadir görülecek kadar, adlî mekanizmanın içine girmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu limanın faaliyetleri legal bir ticarî trafik kadar, illegal bir tahıl trafiğine de istinat etmektedir. Rodosto, Balkanlar'ın İstanbul ve hatta Marmara üzerinden dış dünya ile temasında önemli bir fonksiyon yüklenmiştir. Kara taşımacılığının pahalı olduğu dönemde Rodosçuk artülkesi (hinterland) ile İstanbul arasında da bağıntı kuruyordu.

Bu fonksiyonu aşağı yukarı Berlin Antlaşması'na (yani Bulgaristan'ın özerkliği ve Güney Bulgaristan'ın iktisadî kontrol alanı dışına çıkmasına) kadar devam etti. 1875'te Britanya'nın Rodosçuk'taki konsuler ajanı Dussi şöyle yazıyor:[134]

> 1873'ten önce transit ticaret doruk noktadaydı. İpek böceği kozası, yün, deri, pösteki Edirne ve Filibe'den Rodosçuk'a sevk ediliyor ve buradan gemilerle ihraç ediliyordu. Tahıl (buğday ve çavdar) ise, Meriç ve Enes nehirleri üzerinden sevk edilerek gemilere yüklenirdi. Gene ithal mallar buradan (Rodosto) Edirne ve Filibe'ye sevk edilirdi. 19. yüzyılda, demiryolu bu sevkıyata büyük ölçüde darbe indirdi. Dedeağaç daha da önem kazandı.

Buna rağmen Dussi: "Rodosto deniz kıyısındaki konumundan ve uygun ikliminden dolayı Dedeağaç'tan daha müsait bir limandır. Demiryoluna bağlanırsa yolları ve başkente yakınlığı dolayısıyla kazançlı çıkar"

demektedir. Nitekim, 1874 yılı raporunda 1.200.000 İstanbul kilesini bulan tahıl ihracatından söz ediyor.

Malûmdur: Via Aegnetia'nın tarihteki rolü Adriyatik ile Kuzey Ege arasını bağlamaktır. Böylece Balkanlar ya İtalya'ya veya Ege'ye (Thessalonik) ve daha ötede Asya metropolü Ephesos'a bağlanacaktı. Oysa Osmanlı devrinde Via Aegnetia'nın klasik fonksiyonu değişir. Asıl mesele Balkanlar'ın önemi artan Makedonya ve Bulgaristan bölgesini Ege'ye (Selanik) ve Marmara'ya bağlamaktır. Bu nedenle yeni uzantılar önem kazanmış ve Via Aegnetia bir hat değil, bir bölgesel yol ağı oluşturmuştur. Modern zamanların Via Aegnetia'sı da böyle olacaktır. Artık Osmanlı devrindeki gibi Durazzo-Venedik ile Selanik, Marmara ve Doğu Ege kıyıları (İzmir) arasında bağlantı kurulacaktır. Gelecekteki iktisadî düzen için Osmanlı Via Aegnetia'sını iyi incelememiz gerekiyor. Rodosçuk da (Tekirdağ) bu bakımdan eski önemini kazanmasa da, işlek bir liman olacaktır ve geleceğin Rodosçuk'unu planlamak için 16. yüzyıl Rodosçuk tarihini de bilmek gerekiyor.

Balkanlar ve İstanbul hattı kadar Marmara güneyindeki ünlü merkez Bursa ve onun iskeleleri ile Balkanlar'ın bağlantısını da Rodosçuk sağlıyordu. Çünkü Balkanlar, birtakım hammadde kadar, bazı tarım maddeleri ve tuzu da Marmara'nın güneyinden sağlıyordu ve Rodosçuk bu nedenle güneyde Bandırma-Mudanya gibi limanlarla Balkanlar'ın bağlantısını temin ediyordu. Hahn'ın bilinen makalesi "Die VerpfIegung Kostantinopel's durch staatliche Zwangswirtschaft"ta[135] belirtildiği üzere Rodosto, İstanbul yolu üzerinde bir bağlantı merkezi durumundadır. Bu nedenle "Zwangswirtschaft" dışında, illegal ticaret ağında da Avrupa istikametinde aynı rolü oynuyordu.

Bizans döneminden beri Rodosto (Tekfurdağ) İstanbul'un beslenmesi bâbında önemli bir tahıl iskelesiydi. Balkanlar'dan, çevreden gelen tahıl, sebze ve meyve burada depolanır (özellikle 11. asırda) ve İstanbul'a kontrol altında sevk edilirdi. Literatürde F. L. Bratianu, "La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane", Byzantion, V, 1930, s. 83-107 ve A. Andreades, "Byzance-Paradis du monopole et privilège", Byzantion, IX, 1934 s, 171-181 gibi makalelerde bu durum açıkça izah edilmiştir.

Klasik Osmanlı döneminde de metropol İstanbul'un beslenmesi, bir taşıma ve ticaret tekeli ve bu gibi yönlendirilmiş mekanizmalar sayesinde mümkündü. Bu taşıma mekanizmasında Rodosçuk önemli bir toplama

merkezi, bir buluşma noktasıydı. Bu nedenle de elimizdeki en eski kadı sicillerinde; bu civarın kadılarına (illegal) ticaretin önlenmesi için devamlı fermanlar yollandığı görülür. Bunlardan biri Evâil-i Cemaziyülâhir 958/Haziran-Temmuz 1551 tarihli fermandır:

> Mefâhir'ul-kudat ve'l-hükkâm, maden'ul-fezaîl ve'l-kelâm, mahrusa-yı İstanbul'dan Boğazhisarı'na varınca yol üzerinde vakî olan kadılar dâme fazluhum.

İstanbul'dan Gelibolu'ya kadar iskelelerin kadılarına evvelce bildirildiği gibi denizdeki yabancı gemilere gizlice tahıl verilmesini (deryaya küffâr-ı haksar caniblerine tereke verilmesun deyu) önlemeleri emrediliyor. Hans Dernschwam, Gerlach gibi seyyahlar Avrupa'dan kara üzerinden geldiklerinden, Rodosto'ya uğramamışlardı. Fakat etrafta bulunan tasvir ettikleri Cisr-i Mustafa Paşa gibi şehirlerin hiçbir zaman Rodosçuk gibi gelişemediği anlaşılıyor.[136]

Bununla birlikte Rodosçuk'un doğrudan Avrupa karayolu üzerinde olmamasının şehrin halkı için avantajlı bir yönü vardır. Gelen kalabalık elçilik (Özellikle Alman-Avusturya İmparatorluğu) heyetlerini ağırlamak gibi ağır giderlerden kurtulmaktadırlar. Nitekim, Edirne mizân mukaatasından önemlice bir bölümün bu işe ayrıldığı ve birçok merkezde bu gibi masrafların ek salmalarla ahaliden toplandığı hatırlanırsa, Rodosto ahalisinin şanslı olduğu anlaşılır.

16. yüzyıl Rodosçuk'unun nüfusu için Suraiya Faroqhi, 643 erkek vergi mükellefinden hareketle 2000 civarı bir nüfus veriyor.[137] Şehirde Vezîr-i âzam Maktul İbrahim Paşa'nın yaptırdığı 80 dükkân ve mahzen varmış. Ancak dükkânların sayısı bununla kalmıyor; o takdirde ticarî altyapı 2000'in üstünde bir nüfusla nasıl beslenecek? Muhtemelen iskeleye uğrayanlar, fakat daha çok yakın kalabalık ve pazara açık köylerden gelenler bu yapıyı besleyebilir; ama gene de nüfus miktarı üzerinde durmak gerekir. Nitekim, civar köylerin herhangi bir Osmanlı kasabasında görüldüğünden daha çok şehirle hukukî, idarî, malî ilişkiler kurduğu görülüyor. Kasaba civarında ve içinde verimli bir ziraî faaliyet vardı, İstanbul'daki cami ve medreselere ait vakıf arazi ve bostanların bulunduğu kadı sicillerinden anlaşılıyor. Nitekim, İstanbul Fatih Sultan Mehmed Camii vakıflarına ait olup, kiraya verilen bağ ve bostanların icâresi ödenmiyor diye şikâyetler vardır.[138]

Bölge Çingenelerinin nüfusu belli değil; ancak bunların bir kısmı Hıristiyan olmalı ki, kendilerinden ispençe alınıyor. Nitekim, Gelibolu ve Malkara kadılarına yazılan 8 Şevval 966/14 Temmuz 1559 tarihli bir hüküm; "Çingene tâifesinin ispençelerini toplamaya memur olan Koçi Çavuşun suîhali dolayısıyla derzincir edilib (zincire vurulup) gönderilmesini" emrediyor.[139] Civarda Naldöken yörükleri, Tanrıdağı Kocacık yörükleri ve Tatarlar da vardı.[140]

Kentin nüfusunun hayli kozmopolit olduğu görülüyor. 16. yüzyıl için kesin rakamlara sahip değiliz. Ancak Rodosto bir Musevi cemaatine de sahiptir. Gerçekte 12. asrın ünlü Yahudi gezgini Benjamin de Tudela (1160'ta buradan geçmiş olmalı) Rodosto'ya uğramıştı ve burada 400 Yahudi olduğundan söz ediyor.[141] (Bunlar Yunanca konuşuyor). Gerçi Osmanlı döneminde Rodosçuk Sefarad (Sephardim) Yahudilerin yaşadığı ve Balkan Savaşı'ndan sonra Rumeli'den göçen Yahudilerle cemaat nüfusunun arttığı bir yerdir. Kuşkusuz kentte ve etraf köylerde sicillerde de görüldüğü gibi aktif bir Rum nüfusu vardı: Gene 16. yüzyıla ait çeşitli sicil kayıtlarında, buraya Kırım'dan göçen bir grup olduğu da anlaşılıyor. Kentte geleneksel bir cemiyette görülmeyecek nispette nüfus kaymaları ve göç olduğu da anlaşılıyor. İcâre (kira) davalarının çokluğu bile, hareketli ve geçici bir nüfus miktarının varlığına delildir.

Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri'nde kasabanın dışa açık ticarî hayatı ve sosyal hayatı üzerinde önemli bilgiler vardır. Bu arada şehrin ticaretinde Faroqhi'nin saydığı meyve-sebze, hayvan, bal, peynir, yağ, aba-keçe gibi maddeler arasında, onun belirtmediği tuz ticaretine (daha doğrusu nakliyatına) dair kayıtlar bu maddenin önemini gösteriyor. 16. yüzyıl Osmanlı limanlarında illegal ticaret kadar, istifçilik ve karaborsacılığın da yaygın olduğunu ve Rodosto'nun da bundan pay aldığını belirtelim. Özellikle, yağ ve süt ürünleri, her yerde bir karaborsa konusuydu. Nitekim, 3 Za 967/26 Temmuz 1560 tarihli Kefe sancakbeyine ve kadısına yazılan bir hüküm, yağların mahzenlerde saklanıp sahtekârlar (madrabaz) tarafından pahalıya sevk edildiğini belirtiyor.[142] Demek ki, Batı Akdeniz dünyasının ticarî talepleri bütün Levant'da böyle bir illegal mekanizma yaratmıştı. Nitekim Rodosçuk iskelesi de, İstanbul'a göndermesi gereken zahire ve meyveyi, dış ülkelere göndermeyi tercih ediyor ki; bu kaçakçılığı yasaklayan emirler sıkça gönderiliyordu. 13 M 967/15 Ekim 1559 tarihli bir Dîvân-ı Hümâyûn kararı ve sultan fermanı Silivri, Çorlu ve Rodosçuk kadılarına, İstanbul için gemilere yüklenecek zahireye dikkat etmelerini

tembih ediyor.[143] Komşu iskeleler de bu yaygın kaçakçılığa iştirak ediyor olmalı ki; Aralık 1564'te Kavala kaptanına (liman reisi) daha önce bu konudaki tembihlere rağmen deryaya (yabancı gemiler liman dışında) tereke (tahıl) verildiği, önlenmesi için Kavala iskelesine gelen gemilerin dümenleri alınıp, İstanbul zahiresi yüklendikten sonra iadesi emrediliyor. [144]

Şehir civarındaki ahalinin de devlete karşı vergi ve mükellefiyetlerinden birçok yolla kaçındığı görülüyor. Balkanlar ve Anadolu'nun mütevazı kasabalarının aksine, halk arasında da para ekonomisi ve ticarete açılmanın yarattığı suiistimallere rastlanıyor. Ahalinin koyun emirlerinin adamlarına rüşvet yedirip, koyun sayısını deftere az kaydettirip veya koyunu başka yerde saklayıp (resm-i ağnam) az vermek (...) memurların bazı yolsuzlukla halkı soyduğu, buna karşılık halktan bazılarının vergilerini kalp akça ile ödedikleri, 12 Rebiülâhir 957/30 Nisan 1550 tarihli bir fermandan anlaşılıyor.[145] Bu ferman koyun resmi (resm-i ağnam) tarh ve toplanışı ve kalp para ile vergi verme mekanizmalarını etraflıca tasvir etmektedir.

Pazara üretim yapmanın getirdiği kolektif yolsuzluklar bu şehirde başka örneklerle de görülür: Edirne kadısına yazılan 7 Rebiülevvel 973/2 Ekim 1565 tarihli bir emirde: Bostan sahiplerinin Arda-Meriç nehirlerinin yataklarını daraltıp bozduğu ve sel taşkınına sebep oldukları, bu işlemin önlenmesi emrediliyor. Bu açgözlü tarım üretiminin hedefi Rodosto'dan yapılan ihracattı.[146] Gene 1551 Temmuz ortalarında (958 Evâsıt-ı Cemaziyelâhir) yazılan ferman, İstanbul'daki Mehmed Han vakıf mütevellisi Ali'nin, Rodosçuk'taki cami vakfına ait bostan ve bağları işleyen köylülerin resimlerini ödemediklerine dair şikâyetinden söz ediyor. [147]

Rodosto Gümrüğü. Tuz ve Bazı Tarım Ürünlerinin Nakli

Akdeniz ve Ortadoğu bölgesinde karada ve denizde birkaç yüz mil ve kilometre boyunca tuz, şarap, kereste gibi maddelerin; dokumacılıkta kullanılan bazı boya maddesi ve bitkilerin taşınması tarih boyu olağandır. Bu, tabii 16. asırda da böyleydi. Gene Bizans döneminden beri büyük şehir Konstantinopolis'in tahıl, et, yağ ve bal ve sebze ve meyvesi de uzak bölgelerden organize bir şekilde taşınırdı. Rodosçuk bu trafiğin ortasında ilginç olaylar yaşayan hareketli bir sahil şehriydi. Bulgaristan'ın güneyine tuzun Güney Marmara bölgesinden deniz yoluyla taşındığı ve Rodosçuk iskelesinde ambarlarda saklandığı ve yük hayvanı ve arabalarla kuzeye taşındığı görülüyor. Rodosçuk'a kuzeyden yük taşıyan ve Rodosçuk

iskelesinden kuzeye mal sevk eden, araba ve yük hayvancılığı kentte örgütlenmişti.

Genelde kuzeye sevk edilen tuz pahalı olmasın diye Rodosçuk'ta bundan gümrük alınmadığı (mirî tuz ise) anlaşılıyor. İstanbul ve Galata gümrüğü nazırı olan Ali'nin şikâyetinden, Rodosçuk, Erikli (Herakleia) ve Silivri'ye gemilerle gelen tuzdan gümrük talep edildiğinden şikâyet ediliyor.[148] (4 Muharrem 958/12 Ocak 1551) Burada, 957/1550 yılına ait bir şikâyet daha var: Bu, İvrane nâm bir gayrimüslim mültezim tarafından, Rodosto iskele eminlerinin kanun hilâfı gümrük istediklerine dair şikâyetdir.[149] Meselâ muhzırbaşı da kanundur diye sekiz kile tuz almış (usulsüz olarak). Demek ki, bu maddenin yanında, Bursa tarafından Güney Bulgaristan'a muhtemelen endüstriyel ihtiyaç için kestane de taşınıyor ve bu maddelerden az bir gümrük resmi alınıyor veya muafiyet uygulanıyor ki, Yahudi İbrahim isimli bir iskele kâtibi, gemi kaptanı Receb'i gemiden gümrük vermeden kestane boşaltıyor diye şikâyet ediyor.[150] Gümrük eminlerinin fazla gümrük almalarından Dubrovnik tacirleri de şikâyet etmişler (16 Temmuz 1550).[151] Dubrovnik (Knez) beylerinin elçileri Marakabuz ve Nikola beyler, ihraç için Filibe'den ve civarından getirilen aba ve yün Rodosçuk'ta mahzenlerde saklanıp sevk ediliyordu. Meselâ, Anadolulu Ahmed adlı birinin ölümünde mahzeninde 6 denk (otuz altı kıt'a-6 balya) abası çıkmıştı.[152] Bütün bu toplayıcı ve dağıtıcı merkez özellikleri yanında, Rodosçuk İstanbul'daki elçilik heyetlerinin tahıl, et (domuz), sebze ve şarap (hamr) aldıkları yerdi. 18. yüzyıldan itibaren diplomatik personelin bu alımda resim ödemediği, muafiyeti olduğu biliniyor.

İç bölgelerden (hinterland) gelen tahılı bazen berâtlı (izinli) yabancı tüccar da satın alıyor ve Rodosçuk'tan harice sevk ediyordu. 22 Safer 958/1 Mart 1551 tarihli Tekfurdağı (Rodosto) kadısına yazılan bir hüküm, Galata'da sakin Anton Bedpal (?) nâm tacirin saraydan izin alıp Edirne civarındaki has'lardan kilesi on akçeye (asper) sekiz bin kilo tahıl aldığını ve bunu kira arabaları ile Rodosçuk iskelesine indireceğini; bunlar Rodosçuk'a gelince kadının gözetimi altında gemiye yükletilmesini tembih ediyor.[153] Bu gibi yabancı tüccarın yerli halktan vekilleri de vardı. Evâhir-i Ramazan 956/Ekim 1549 tarihli bir sicil kaydına göre Dominik Poşi nâm bir Venedik taciri, yerli Rumlardan kalafatçı Tomazo veled-i Pavl nâm birini Edirne ve İstanbul'daki işleri için vekil tayin ediyor (Venedik bazergânlarından Dominika Poşi nâm reis meclis-i şer'e ikrar idüb, didiki:

Edirne ve İslâmbol’da ve saîr yerlerde olan tacirler ve bazergânların üzerinde olan akçam ve hakkımın kabzı ve bana îsali içün işbu sahib-i sicil barçe kalafatçısı olan Tomazo veled-i Pavlo nâm kimesneyi kendi canibimden vekil ve naîb nasb eyledim). Rodosto’dan dış dünyaya bu gibi legal ticaret kadar, bütün Marmara, Ege limanlarında kaçak bir ticaret de devam ediyordu. Bizzat Yanya’da Narda (Arta) kadısı 1551 Mayıs’ında saraya arz ettiği şikâyette: “Bu yılkı gibi deryaya tereke (tahıl) satılmak hiçbir zamanda olmamıştı” diyor.[154] Selanik, Arta, Kavala, Rodosçuk (deryaya tereke vermek denen) kaçak ihracat merkezleriydi.

Kentin Sosyal Hayatı ve Para Ekonomisi

Şüphesiz birçok bölgeye göre tarım faaliyetinde bile aynî vergilerden çok nakdî ödeme yapıldığı, bahçe kiralama ve iltizam sistemi görülüyor. Ayrıca köylülerin bile borç, alım-satım akdi gibi işlemleri kadı sicillerine kaydettirdiği görülüyor. Yani kadılar noter işlemlerini bir hayli görüyorlardı.

Tarımda vakıf arazileri, adeta kiracı olarak işleyenler yanında; tımarlarda, padişah haslarında (manor) faaliyet gösteren köylüler vardı. Şehir civarı bağ ve bahçeleri işleyen veya sahip olan köylüler, yasakçı denen askerlere bir ücret ödüyordu. Bu bir kontrat (akid) biçiminde oluyordu. 14 Cemaziyelâhir 957/30 Haziran 1550 tarihli bir kontrat (akid) sicile kayıtlıdır. Yeniçeri ağası saraydan (dergâh-ı muallâ yayabaşılarından) İskender subaşıyı yasakçı tayin etmiş. O ve altı nefer yasakçıya, ahali (bostan sahipleri) günde 20 akçe ödeyecektir.[155] Kadı sicillerinde, sınırları tarif edilen tarlalar gayrimüslim ve Müslümanlar arasında alınıp satılmaktadır. Bunlar civar köylerdendir (Örnek RŞS., no: 1511, s. 33 r). Ev satış muamelelerine çok rastlanıyor (RŞS., no: 1511, s. 66r Muharrem 955/ Şubat 1548). 1 yılda 40’tan fazla ev ve tarla satışı kayıtlıdır (RŞS., no: 1510 ve 1511). Gene tereke (miras) taksimi de çoktur. Ancak bunlar her yerdeki kayıtlar gibi eksik mal bildirimine dayandığından, gerçek serveti aksettirdiği şüphelidir. Gene bağlardan üzüm ve incir gibi meyve satışı çoktur: Bu nedenle borç işlemi kadı sicillerine kaydediliyor. İbrahim bin Mustafa ve Hüseyin bin Beylerhan arasındaki 900 akçelik borç kaydı bir örnektir. (RŞS., no: 1511, s. 24 r, Evâil-i Rebiülâhir 957/Nisan 1550). Köylüler arasında dahi 142 akçe miktarında bir borç için mahkemeye müracaat görülüyor: Mudurnu kasabasına dahil Köse İlya köyünden Sadi Ali bin Hacı ile Hoca Mirza arasında kaftan satışından doğan niza gibi... (RŞS., no: 1510, s. 7 v). Bu gibi nizalarda 1000 akçeyi aşan miktardakiler

hiç de az değildir: Diğer yandan bazen alım satım işlemlerinde vekâlet verilenler ve verenler gayrimüslimlerdir. Erikli metropoliti Kiryanos veled-i Manol, Duka veled-i Manol için vekâleten bir satış işlemini sicile kaydettirir (Evâil-i Ramazan 956/Eylül 1549, RŞS., no: 1510, s. 163 v). Özellikle kasabadaki nüfus hareketi dolayısıyla ev kiracılığının yaygın olması, kira davalarının nedenidir. Kiraların pahalı olduğunu da belirtelim. 1549 yılı Haziran ayında 2 bab (kapılı) kerpiç bir ev 4000 akçeye iki taksitle satılıyor (RŞS., no: 1511, s. 28 r, 1 Cemaziyelevvel 957/18 Mayıs 1550 tarihli). Molla Kırımî vakfında bir küçük dükkân için (bir bab dükkân) mal sahibi Çora bin Abdullah, kiracı Seferşah’dan ayda 25 akçe alıyormuş. Kiracının itirazı üzerine ehl-i hibra 15 akçe kıymet biçmiş. (RŞS., no: 1511, s. 27 r, Evâil-i Cemaziyelevvel 957/Mayıs 1550)

Bütün bu gibi vakaların gösterdiği bir şey var: Via Aegnatia’nın 16. asırdaki uzantısı olan Rodosçuk (Tekfurdağ), imparatorluğun her yerleşmesinde görülmeyecek kadar pazar ekonomisine, canlı nüfus hareketine ve nakdî ekonomi sistemine girmiş görünmektedir. Bu yapının aşağıda göreceğimiz üzere sosyal kurum ve âdetlere, aile hayatına yansıması da kaçınılmazdır.

Aile hukukuna ilişkin davalar da ilginçtir. Sicilde cariye alım satım kayıtları çokça görülüyor.[156] Cariye alım satımı böyle bir kasaba için çok miktardadır. Hatta gayrimüslimlere yasaklandığına göre, bunların da cariye almak eğiliminde oldukları anlaşılıyor. Bunun yanında boşanma ve nafaka davaları da hayli ilginçtir.

Gördüğümüz kadarıyla ailenin barınağı olan evler hiç de sefaleti yansıtmıyor. Satışlarda (RŞS., no: 1511, s. 66 r, 955/1548 yılı örneği gibi) fevkanî evler hiç az değildir. Bunlar bazen, bahçe ve arı kovanlarıyla satılıyor. Bundan çıkan anlam, bir avlu etrafında birkaç nesil bir arada yaşayan geniş aileler olduğudur. Tabii küçük aileler ve yalnız yaşayanlar da görülüyor. Bu ailelerde kadının belirgin bir mal varlığı ve özgürlüğü Rodosçuk’a özgü bir durumdur. Meselâ, kocası sarhoş olduğu için boşanma talep eden kadınlar görülüyor. Teslime bint-i Yusuf (Evâil-i Rebiülevvel 953/Mayıs 1546 tarihinde) mahkemede: “Kocam evlenince eğer bundan sonra içersem şart olsun benden boş ol dedi. Bir hafta sonra gene şarab (hamr) eyledi (yani içti)” diyor ve boşanma talebi kabul ediliyor.[157] Bir başka dava babalık tesbiti (affiliation) ile ilgilidir. Nefise bint-i Turbali ile kocası İlyas bin İsmail çocuğun nesebi konusunda münazaalıdır. Kocası, kadının nikâhtan sonra dört ay içinde sağlam bir oğlan çocuk doğurduğunu

ileri sürüyor. Kadın ise benim nikâhım 954 Safer ayında oldu (Mart-Nisan 1547). Receb ayı başlarında doğurdum (va'z hal eyledim) diyor. Yani, nikâhtan itibaren altı ay geçtiğini iddia ediyor. 6 ay hukukî açıdan daha kabul edilebilir bir mucizedir. Dava için bir bilirkişi (ehl-i hibra) görevlendiriliyor.

Bilhassa bir vaka kentin iktisadî, ahlâkî durumu ve dış dünyayla olan bağlantısı açısından çok aydınlatıcıdır. 1551 yılı Ocak başlarında Sağır Hoca adlı birinin vekili olan Kâtib Sinan mahkemeye müracaat ediyor.[158] (Böylece bu gibi yerlerde bir tür hukukî vekâlet uygulandığı da görülüyor.) Sağır Hoca'nın kızı Fatma'yı bazı kadınlar kandırmış ve Subhan adlı delikanlı ile evlendirip, güya İstanbul'a gidecek bir gemiyle kaçmasını sağlayacaklarını söylemişler. Kız ise ifadesinde: "İstanbul'da hemşireme gidecektik" demiş. Anlaşılan Rodosçuklu bir genç kızın İstanbul özlemi de vardır. Kız baba evinden on yedi bin akçe, on mıskal altın, bir altın kuşak ve bir frengi kaftan, bir altın zincir ve altın levha alıp kaçmış. Bu miktar eşya ve para, tereke (miras) taksimlerinde bile az görülen bir zenginliktir ve bu gibi yerlerde kayıt dışı servetlerin varlığına bir örnektir. Kriminal tarih bazen sosyal iktisadî yaşam için umulmadık malzeme veriyor. Tek başına bu vaka bile bu küçük liman şehrinde, imparatorluğun birçok şehrinde görülmeyen zenginlik, sosyal ilişkiler, bireysel özlemler ve özgün bir moral ve gelenek olduğunu göstermeye kâfidir. Kasaba insanı ticaretten dolayı zengindir, gözü ve hayali ise şehrin dışına taşmaktadır.

IX

Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi

Üzerine Bir Deneme(*26)

Sanayi öncesi toplum, tarımsal üretimin ekonominin temelini teşkil ettiği ve bütün üretim faaliyetlerinin; tarımda öküz ve saban; zenaatta tezgâh, el emeği gibi organik enerjiye dayandığı bir toplum sistemidir. Geleneksel toplumda, tarımsal teknoloji değişiklik geçirememiştir. Bütün mülkiyet şekilleri, yönetimdeki kurumlaşmalar, ulaşım örgütü, şehirsel yapı bu faktörün etrafında şekillenmektedir. Bizim ele alacağımız konu, bu toplumun genel bir betimlemesi değildir. Üretim ve tüketim merkezlerinin bağıntısını, kısacası üretimin dağıtımını sağlayan bir faaliyetin; ulaştırma sorununun üzerinde durmak istiyoruz.

Sanayi öncesi toplumda ulaştırma sorunları:

1) Yollar ve konaklama tesisleri,

2) Ulaşımı sağlayan araçlar

olmak üzere, iki odak noktasında mütalaa edilebilir.

Genellikle tüccar gruplarının organizasyonu ve ticarî mal akışının düzeni bu iki odağa göre biçimlenmektedir. Yolların dağılımı ve devenin niçin ulaşımda temel araç olduğu sorunu, aslında geleneksel sistemlerin sınaî yapısından çok, ziraî teknolojiyle ve buna bağlı olarak yerleşme düzeniyle ilgilidir. Bu nedenle, araştırmaların bu sorunları aydınlığa çıkartması gerekmektedir. Burada yol ve konaklama meselelerini içeren birinci noktadan çok, ulaştırma araçlarının niteliği ve bundan dolayı taşıma maliyetinin ne şekilde teşekkül ettiği üzerinde durulacaktır. Bununla beraber, konuya girmek için ticaretin organizasyonu üzerinde literatürde bilinen gerçekleri kısaca tekrarlamakta fayda vardır.

Tarihçiler bugüne kadar, mevcut yolları, konaklama kurumlarını tesbite çalışmışlardır. Tüccar grupları ve bunların kendi aralarındaki ihtisas ve sermaye kontrolüne dayanan farklılaşma (occupational and functional differentiation) ilgiyi çekmiş ve önemli açıklamalar getirilmiştir.[159]

Bununla ilgili olarak, şehirlerin yapısı, mekân dağılımı üzerinde bu kurum ve mekanizmanın yaptığı etkiler, şehirciler ve sosyologların da ilgisini çekmeye başlamıştır.[160] Geleneksel sistemlerin ulaşım sorunları; dönemle ilgili seyahatnâmeler, mahkeme kayıtları, loncalarla ilgili dava ve tescil vesikaları, günlük narh defterleri gibi arşiv malzemesinin incelenmesiyle daha geniş ölçüde aydınlanacaktır. Burada belirtilmesi

gereken bir özellik vardır: Organik enerjiyle üretim yapılan toplumda, güçlü küçük yerleşme merkezleri yoktur. Kıtalararası ticaretin organizasyonu ve emniyeti, daima imparatorluk çapında bir örgütü gerektirir. Bu nedenle eski ve ortaçağlarda yol şebekesi, özellikle Ortadoğu ülkelerinde önemli bir ölçüde bürokratik ve organizasyonel bir dehanın eseri olarak görülmüştür. Genellikle ortaçağların yol sistemleri, yani deve kervanlarının geçeceği yollar, Roma sisteminden devralınmıştır. Ancak eski çağların köleci sistemlerinde, devenin bir ulaşım vasıtası olmayıp, bu fonksiyonun katır kervanlarınca yerine getirildiği biliniyor.[161] Deve kervanları geleneksel ekonomilerde, Doğulu sistemlerin ortaçağlarda geliştirdiği bir ulaştırma organizasyonudur. İrem Acaroğlu, Roma çağına kadarki klasik Anadolu şehir yapısını ele alan eserinde kervan yollarının, Antik Roma taş döşeli yollarını izlediğini birçok yerde görmüştür.[162] (Örneğin Efes civarındaki yol, gene Antakya-Cilvegözü arasındaki yol). Ortadoğu'da özellikle konaklama bakımından, Osmanlıların Abbasî-Selçuklu geleneğini devam ettirdikleri de üzerinde durulan bir tezdir. Bugün literatürde Ortadoğu toplumlarının geliştirdiği konaklama sistemlerine dair önemli makale ve monografik çalışmalar vardır.[163] Bu konu üzerinde fazla durmayı gerekli bulmadığımızdan, açıklamalarımızda kullanacağımız birkaç noktayı belirtmek istiyoruz.

1) Yol emniyeti ve konaklama imkânları tüccar kervanı tarafından değil, merkezî otoritece yükümlenilmiş ve organize edilmiştir. Özellikle geleneksel sistemin bünyesel özellikleri, uzun mesafe ticaretinde, mahallî organların veya tüccar gruplarının bu tür fonksiyonları yerine getirmesini imkânsızlaştırmaktır. Bu nedenledir ki sorunu, merkezî otoritenin bürokratik ve organizasyonel tedbirlerle başarılı bir şekilde çözümlediği görülmektedir. Ünlü Slav tarihçisi Jirecek'in Osmanlı İmparatorluğu'nu –modern zamanlara kadar tüm tarihte– Roma'dan sonra yol sistemini en iyi çözümleyen sistem olarak nitelemesi bundan dolayıdır.

2) Kervansaray gibi konaklama tesisleri ticarî organizasyon kadar, mekân organizasyonunun da oluşumunda önemli rol oynar. Kervansaray, kervanlar için konaklama yeri fonksiyonu kadar, civarın ekonomik aktivitesi, nüfus toplama ve emniyeti üzerinde de etkin rol oynar.

Bu kurum katı kurallar ve yönetim altındadır. Giriş ve çıkış belirli saatler dahilinde mümkündür. Kervansaraydaki hırsızlık ve soygun olaylarından devlet adına, kervansaray amiri sorumludur (Geleneksel ticarette sigorta yerine, tazminat ödemenin söz konusu olduğu görülüyor).

[164] Kervansaray, müstahkem bir kale, adeta bir Eski Roma oppidum'udur. Müessese gerek ticarî, gerek güvenlik ve kontrol bakımından onun gelişmiş bir devamı gibidir.(*27) Keza, kervanların kuruluşu ve hareket zamanı da muayyen kaidelere bağlıdır. İstendiği zaman yola çıkılması, yeni teşebbüsle yeni kervan teşkili olağan değildir. Yolların tamir ve emniyeti, muayyen gruplara, derbentçi ve kaldırımcılara bırakılır ve devletçe vergi muafiyeti gibi teşvik tedbirleri sağlanır.[165]

Geleneksel sistemde, ticaret ve ticarî kapital seçkin bir yere sahip olamamıştır. Tüccarlar merkantilist ekonomilerdeki gibi aktif, gittikçe zenginleşen bir grup değildir. Geleneksel sistemin zengin insanları toprak beyleridir. Bu sistemde tüccar, henüz üretici bir fonksiyon sahibi olarak görülmez, küçümsenir. Bu, tarımsal teknolojide değişme olmaması, üretimin artıp yeni ihtiyaçların, yeni üretim dallarının ve pazarlamanın gelişmemesinden ileri gelmektedir. Gerçekte, bütün Doğu kaynaklarında, Tevrat'tan beri ticarete ve tüccara karşı kuşkulu bir tutumun varlığı görülmektedir. Bunun nedenleri arasında, bu toplumlarda zarurî maddelerin uzak mesafe ticaretine girmemesini, ticaretin daha çok dar bir elitin lüks emtia ihtiyacını tatmine yönelmesini sayabiliriz. Bununla beraber, kervan ticaretinin yoğunlaştığı 8. ve 9. yüzyıl İslâm dünyasında toplumsal sınıf tasniflerinde değişiklik görülmektedir.

> Ticaret yolu ile servet yapmanın bir Müslüman için iftihar vesilesi olduğunu, Hanefî fukahasından Muhammedü'ş-Şeybanî söylemiştir. Fakat hirfet ahlâkının katılığı içinde kalan bazı ulemâ, meselâ Gazalî bu görüşte değildir.[166]

Bu toplumun en zengin tabakasının tüccar olmadığı keyfiyeti, önemli bir noktadır. Meselâ, Osmanlı'da özellikle 15. asırda zenginleşen tüccar çoktu. Ne var ki, en zengin tüccar bile toprağın kontrolünü elde tutan yönetici sınıfla mukayese edilememektedir. 1500'lerde bir sancak beyinin yıllık geliri 4.000-12.000 Ducat altını iken, Bursa'nın en zengin sarraf ve tüccarı, nadiren 4.000 Ducat altınına sahiptir.[167] Nitekim, bu sistem ve bu tür düşünce Osmanlılarda büyük değişiklik göstermemiştir.[168] Osmanlı Devleti'nin ve diğer Doğu devlet sistemlerinin geleneksel ticareti teşvik ve himayesinde; lüks emtia naklinin devamı ve posta-habercilik gibi fonksiyonların yerine getirilmesi daha önemli bir faktör olmuştur.[169] Bu sistemlerde lonca nizamını bozacak bir ticarî organizasyon ve faaliyet düşünülemezdi.

Şimdi de, bir kervanın organizasyonu ve tüccar grupları arasındaki ihtisaslaşmanın bazı noktalarını gözden geçirelim. Bu konuda Prof. İnalcık'ın açıklamalarını temel alarak, ilgili yönleri belirleyebiliriz.

> Hellenistik devre kadar giden bir geleneğe göre, Ortadoğu kültürü üç çeşit tacir tanır:
>
> 1) Stok yapan ve zamanı gelince satan tüccar. Bunlara *Hazin* denir.
>
> 2) Bölgelerarası kervan veya deniz ticaretini bizzat yöneten, *Saffar* denen tüccar tipi. Bunlar tam nakliyeci tüccardır.
>
> 3) Mücehhiz denen; sermaye ve donatım masraflarını karşılayarak ticarete katılanlar... Bunlar genellikle zengin irat sahipleri, yöneticilerdir. Bu usule Mudaraba (*Commanda*) denir ki, asıl şirket faaliyetlerinden sayılmaktadır.[170]

Gerek Osmanlı ülkesinde gerek İspanyol ve İtalyan şehirlerinde Commanda yolu ile kazanç sağlayan tüccar çok görülmekteydi.

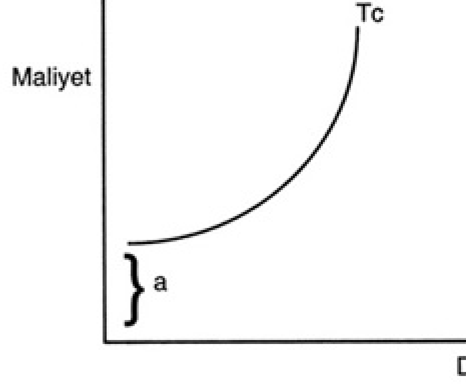
Geleneksel ekonomi sisteminde, büyük şehirlerin iaşe ve ibatesi piyasa mekanizması ile değil, cebrî inhisarlarla sağlanmakta idi. Örneğin, İstanbul için zarurî ihtiyaç maddeleri karadan kervan yoluyla değil, deniz yoluyla sağlanırdı. 17. yüzyıl ortalarında Karadeniz'de 2.000, Akdeniz'de 3.000 kaptan İstanbul'un zahire alım ve taşıma işini yerine getiriyordu. Bu spekülatörler, sonraları Avrupa gemilerine gayrikanunî bir şekilde kaçak zahire devretmeye başladılar.[171]

Kervan mübrem gıda maddeleri ve benzeri tüketim maddelerini taşımadığı gibi, geniş ölçüde yolcu nakli gibi bir ihtiyacı da yerine getiremez. Bu uzun ve zahmetli yolculuğa herkes katlanamaz. Bundan başka, kervana katılmak, kervan emininin iznine bağlıdır. Kervan hamulesi fırsat bulunan yerlerde gemilere yüklenir. Meselâ, Balkanlar'da Köstence-Tuna yolu, Ege'de İzmir körfezi, Mezopotamya'da Dicle nehri uygun güzergâhlardandır. Keza, Fatımîler devrinde Mısır-Lübnan ticareti önemli bir ölçüde deniz ulaşımına dayanıyordu. Goitein, Nil ve Akdeniz'de bu dönemde işleyen 150 kadar gemi tesbit edebilmiştir.[172] Son olarak belirtilecek husus, kervanın iki merkez arasında sabit kalem ve hacimdeki mallarla gidip gelemeyeceğidir. Uğradığı her merkezde mal alıp, mal satar. Bu özellikleri kısaca gözden geçirdikten sonra, deve ulaşımındaki taşıma maliyeti üzerinde durabiliriz.

Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi

Kervan ticaretinin gerektirdiği yol sistemi ve yol emniyetini, tüccar gruplarının yapısını gözden geçirdikten sonra, taşınan malın niteliğini, yükleme, boşaltma masraflarını; kısacası, taşıma maliyetinin teşekkülünü ve bundan doğacak neticeleri tartışabiliriz. Bu konular yazıda teorik olarak ele alınacak, ne gibi hesaplamalar yapılması gerektiği belirtilecektir. Bu yazı gerekli belgesel tesbitler için bir tasarımdır.

Öncelikle bilinmesi gereken bir özellik, deve ile ulaşımın uzun mesafe ve uzun zamana yönelik bir ticaret tipi yarattığıdır. Kısa mesafe ticareti, daha çok ilkçağın köleci üretime dayanan sistemlerinde görülür ve ulaşım hayvanı katırlardır. Osmanlıların ve Selçukluların ilk devirden Anadolu için yeni bir deve melezini geliştirdiklerine ve bu işi örgütlediklerine hocamız Halil İnalcık işaret etmiştir. İklim, Arabistan develeri için müsait değildir. Bu nedenle dayanıklı Baktria develeri ile yerli ve diğer cinslerin melezi elde edilmiştir. Gerek savaş ve gerek ticaret için Boğurcu'nun (bir cins deve), Arapların ilk zamanlarından beri istihdam edildiği anlaşılıyor. Gene belirli noktalarda deve parkları (bir tür istasyon) ve deve pazarları teşekkül[173] ettiği, bu konuda devlet kontrol ve yönetimi görülmektedir. Anadolu'da uzun ve kısa mesafede bu hayvan geniş ölçüde kullanılmıştır. Kısa mesafede mübrem mal taşındığı görülür. Uzun mesafeye yönelen deve ticaretinde ise, modern ulaştırmanın tersine, kervanın iki merkez arasındaki uzun mesafeyi aynı yük ve mal çeşidi ile aşması beklenemez. Muayyen bir noktadan, örneğin, on kalem malla hareket eden kervan bunu uğradığı yerlerde satmak, yerine yenilerini almak suretiyle öbür hedefe, değişik bir emtia kompozisyonuyla ulaşacaktır. Katar sayısının azalıp artması, erzakın yenilenmesi, bazen vakıf kervansaraylarda konaklama, yem ve yemeğin bedava olması gibi azaltıcı etkenlerden dolayı devamlı surette artan veya azalan bir maliyet elde edemeyiz. Eğer değişmeyen şartlar altında sabit bir mal miktarı ile belirli bir mesafe aşılsa idi, şöyle bir maliyet eğrisi ve denklemi elde ederdik. (Şekil 1)

Şekil 1

Burada:

Tc: Toplam maliyet

D: Mesafe

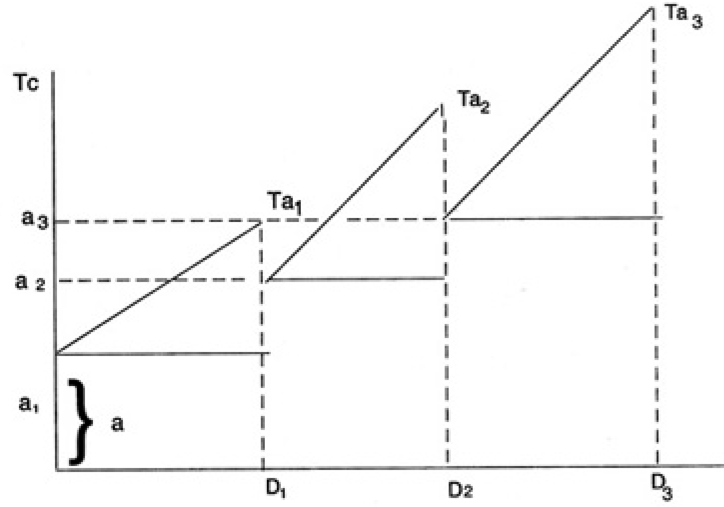
a: Başlangıç, yükleme maliyeti

k: Birim malın, birim mesafede taşıma sabitesi olduğuna göre;

toplam maliyet Tc = a + (D.k) denklemi ile ifade edilecektir. Ne var ki, kervanın taşıma masraflarının, kısa mesafelerde konaklama, alışveriş dolayısıyla devamlı bir azalış ve bu azalışı izleyen bir artış göstermesi; lineer bir maliyet eğrisi ile durumu ifade etmemize manidir.

Bilindiği gibi, A şehrinden on kalem malla kalkan kervan, bundan sonra gelen B şehrinde bir kısım malı satar. Kervan ilk anda buraya kadar yaptığı masrafları tamamen veya kısmen karşılayacak bir hasıla elde etmiştir. Müteakiben tekrar yeni mallar satın alır ve C şehrine hareket eder. Bu sefer aynı olay tekrarlanır. Ne var ki, bu sefer maliyet hiçbir zaman başlangıç noktasında değil, daha yüksek bir seviyede teşekkül eder. Üstelik yeniden harekette tekrar ani bir yükseliş (yükleme ve satın almalardan dolayı) görülecektir. Yani, süreci açık bir şekilde ifade ettiğimizde, her iki nokta arasındaki mesafede yeniden yapılan yükleme masraflarını hesaba katmaktayız. Bu durumda:

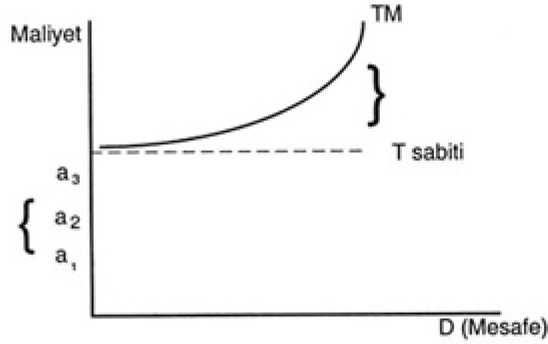
Tc [a1 + (Da . ka)] + [a2 + (Db . kb)] + ... [an + (Dn . kn)] denklemi ile maliyeti hesaplarız. Burada a = devenin bakım, besleme masrafları + kervan sürücü masrafları + yükleme kapasitesi ile değişen yük miktarı arasındaki farktır. Bu yeni durumu bir diagram üzerinde gösterelim. (Şekil 2a)

Şekil 2a

Bu durumda toplam taşıma maliyeti denklemi ve denklemi ifade eden eğri şu şekilde teşekkül eder. (Şekil 2b)

Tc = Ânai + Ân Di ki
i=1 i=1
i= 1 .... n

Şekil 2b

Görüldüğü üzere, kervanın anlattığımız şekilde organizasyonu ve izlediği ticarî usul, taşıma masraflarının hızla artmasını önlemektedir. Böylece, yol üstü merkezlerde fiyatlar son ulaşım noktasına nazaran daha ucuz olmakta, bu nedenle de ticaret kervanları bütün bir ülkenin imalâtını merkezler arasında dağıtabilmektedirler. Hesaplamalarımızdaki sürücü, hamal, erzak, konaklama masraflarını somut belgelerden elde ettikçe, daha

ikna edici sonuçlar sağlanması mümkündür. Sigorta masraflarının maliyete etkisi olmayacağını biliyoruz. Zira, geleneksel ticarette bu tür masraf olmayıp zararın devletçe tazmini söz konusudur. Geleneksel ticarette emtianın maliyetini belirleyen en önemli unsur mesafedir. Yani, geleneksel ticaret sistemi mekân farkından yararlanan bir sistemdir. Bu yüzden, birinci ve ikinci dereceden önemli ihtiyaç malları değil, daha çok lüks emtianın uzak mesafe ticaretine konu olduğu görülmektedir.

Çünkü, mübrem ihtiyaç maddeleri bu tür bir ulaşımla çok pahalıya mal olmaktadır. Burada, geleneksel ekonominin serbest piyasa ekonomilerine göre en mühim farkı ortaya çıkmaktadır. Yani, arz ve talep hiçbir zaman birbirleriyle kesişemez. Mevcut ticarî organizasyon, depolama ve nakliyatta da böyle bir gaye göz önüne alınamaz. Mesafe uzaklığı her türlü kâr ve inhisarın nedenidir. Muayyen merkezlere, muayyen zamanlarda nakliyat, konaklama ve seyahat şartlarından ileri gelir ve pazar şartları da buna göre şekillenir. İktisat biliminde Cobweb teoremi (örümcek ağı) olarak bilinen ve ziraî üretim için söz konusu olan; arz ve talebin kesişememesi hali, geleneksel sistemde bütün ticarî emtia için söz konusu olmaktadır. Saffar (nakliyeci) ve hazin (stokçu) bir yılın taleplerine bakarak, ertesi yıl için yeterli bir tahmin ve ayarlamada bulunamazlar. Dolayısıyla arz ve fiyatın kontrolü ellerinde değildir. Zaten yönetim sisteminin uyguladığı narh mekanizması da böyle bir ticarî sisteme uygun düşmektedir. Bu nedenlerden ötürü, nispeten talep elastisitesi yüksek, lüks emtia ticaretin konusu olmaktadır.

Geleneksel ticaretin bu yapısı, yeni çağların değişiklikleriyle uyuşamamıştır. Mübrem maddelerin nakliyatı zorunluluğu, özellikle altın karşısında gümüş değerinin yerel farklılıklar göstermesi, lüks emtianın uzun mesafe nakliyatını güçleştirmektedir. Manifaktür mamulâtı olan ucuz eşya ile tezgâh imalâtı olan lüks emtia rekabet edememektedir. Şehirlerde artan talebi bu ticaret karşılayacak kapasitede değildir. Bu nedenle Avrupa kıtasının 14. ve 15. yüzyıllarda değişmeye başlayan ticarî organizasyonuna, daha doğrusu ulaştırma teknolojisine değinerek konuyu bitirmek istiyoruz.

Ziraî teknolojinin geçirdiği değişiklik, Avrupa kıtasında at ve ağır saban sayesinde ziraî üretimi, dolayısıyla mal talebinin hacmini büyütmüş; şehirlerde büyüme ve imalâtta manifaktüre yöneliş görülmüştür. Bu durumda ticarî nakliyat da at ve araba ile yapılmaktadır. Bir devenin 3-5 kantar yük (70-130 kg.) taşıyabileceği gerçeğini göz önüne alırsak, at ve arabanın behemehal daha çok yük taşıdığını, bu nedenle daha mübrem

ihtiyaç maddelerinin nakledilebileceğini görürüz. En büyük kervanlar, örneğin yılda bir kere Hicaz-Suriye'den gelen kervandır; binlerce kişi taşır. Şam-Mekke arası 61 gün çekmektedir.[174] Oysa, at ve araba ile yapılan ulaşımda süre bundan daha kısa olduğu gibi, ulaştırma kapasitesi de yüksek olacaktır. Ne var ki, at ve araba ticaretinin gerektirdiği şartlar ve sistem çok daha başkadır. At ve araba ulaşımının temeldeki pahalılığını zaman ve mal miktarındaki kompozisyon azaltır. Bir başka deyişle, kârı biçimlendiren faktör mesafe değil, üretimin kendisidir. Yüksek üretim kadar, bunun çabuk nakli mühimdir. Bu, üretim teknolojisindeki değişme ve buna bağlı olarak yapısal değişikliklerle mümkün olmuştur. Ziraî üretimdeki artış hem şehirde hem de kırsal alanda talebi artırır. Fazla nüfusun doldurduğu şehirler, lonca üretiminin yıkılışını yaşar. Artık bol miktarda mübrem maddenin seri bir ulaşımla yeni pazar alanlarına sevki gerekmektedir. Sanayi ve ticarette ihtisaslaşma artar. Yol üstü konaklama tesisleri gelişir. At ve araba yolculuğunun gerektirdiği onarım tesisleri doğar. At ve araba, ziraî fazlası sadece öküz ve sabanla yaratılan toplumun besleyebileceği bir ulaşım aracı değildir. Saniyen at ve arabanın ulaşıma girmesi; araba, nal, koşum vs. donatımı temin eden yeni iş dallarını gerektirir. Ziraî teknolojinin değişmediği bir sistemde, ulaşım fazla ihtisas ve organizasyon gerektirmeyen araçlara dayanmaktadır.

Bir atlı arabanın 3-4 deve yükünü daha çabuk nakledebileceğini belirtmiştik. Ancak, gereken yol, konaklama, bakım merkezleri, şehir merkezlerinin rasyonel dağılımı ve asıl önemlisi, emtiayı tüketecek alıcı çevrelerin bulunması şarttır. Bu tür kara ticareti, kervanların aksine, kıtalar arasında cereyan etmez. Bu görev gelişen gemiciliğe aittir. Ziraî teknoloji değişip, şehirler büyüyüp, merkezlerin bağlantısı mükemmelleşmediği takdirde; at, lüks bir binek hayvanıdır. Nal ve koşumu bile pahalıya mal olmaktadır. Veteriner Dr. Carnat, ilginç bir çalışmasında, eski çağlarda nalın kullanılmadığını veya çivili nal bilinmediğinden çok pahalı bir donatım aracı olduğunu söylemektedir. Gene bu dönemde at, eşya ulaşımı için elverişli değildir ve buna göre ıslâh edilmiş cinsleri de yoktur.[175] Carnat'nın bildirdiğine göre, çivisiz nalla yapılan bir deney, bu nalın [176] günden fazla dayanmadığım göstermiştir. Üstelik, yeni zamanlara kadar nal dökümünün çok pahalı bir ameliye olduğunu da göz önüne almak gerekir.

15. yüzyıldan sonra, giderek demirhanelerin büyüdüğü, ucuz ve bol nal döküldüğü, araba imalâtının geliştiği görülüyor. Buna paralel olarak veterinerlik, yol yapımı, paralı konaklama tesisleri gibi dallarda görülen

gelişmeler, atlı araba ulaşımını yaygınlaştırdı. Bununla beraber katır, ulaşım ağını tamamlayan ikincil bir araç olarak kullanılmakta devam etmiştir.

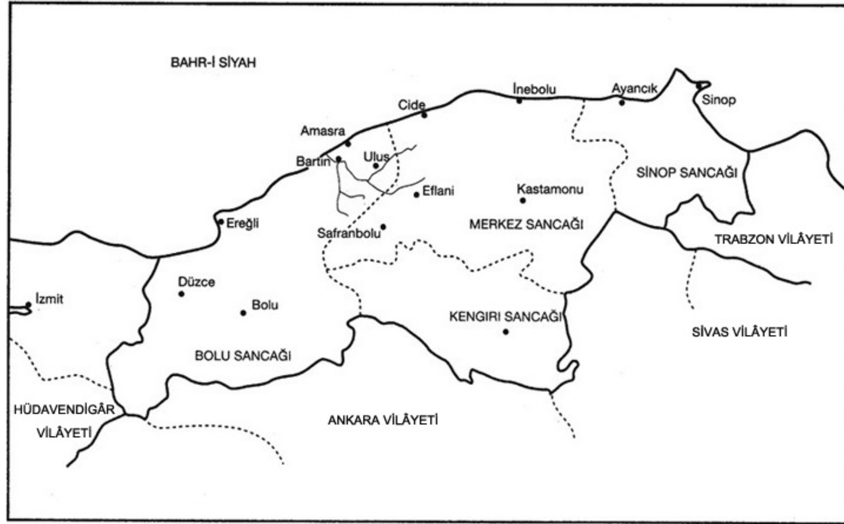
Gene 19. yüzyılda, demiryollarının kurulmaya başladığı ülkemizde, deve kervanları demiryollarıyla bütünleşmiş; ikincil yolların demiryoluna bağlanmasında vazgeçilmez ulaşım araçları olmuşlardır.18 Ancak deve, burada artık, kısa mesafe ulaşım aracıdır. Gerçekten deve kervanlarının uzun mesafe ulaşım aracı olmaları keyfiyeti, otarşik tarımsal bünyeli sistemlerde görülür. Uzak ticaret burada lüks emtiaya dayanır. Deve ile mübrem madde nakli ancak 19. yüzyılda görüldüğü gibi, kısa mesafelerde mümkün olabilmektedir.

X

19. Yüzyılda Kastamonu Vilâyetindeki

Yapısal Değişim Üzerine[(*28)]

19. yüzyılda Türkiye limanlarının bazıları önemli değişimlere uğradı. Bu değişim daha çok, bu limanların hinterlandındaki (art-ülke) tarımsal faaliyetlerin ve zenaat üretiminin Avrupa endüstri bölgesinin ihtiyaçlarına yönelen bir yapısal değişmeye girmesinden ileri geliyordu. Tarımsal faaliyetin konusu olan ürün çeşitleri ve bunun yanı başında kentlerdeki geleneksel el zenaatı, bu dış ticaretin taleplerine cevap verecek bir çeşitliliğe ve üretim yapısına geçmekteydi. Bu limanların başında Selanik, İzmir, Beyrut gibi, özellikle ön planda Batı pazarlarıyla bütünleşen liman şehirleri ve onların hinterlandını saymak mümkündür. Bu bölgelerdeki değişmeler çok daha çarpıcı nitelikteydi ve bölgenin toplayıcı merkezi olan liman şehirleri de giderek yarı-metropoliten özelliklere sahip olmaktaydı. 19. yüzyılda İzmir bu tip bir metropol olarak önemli bir örnektir. Sözü geçen örnek son yıllarda Prof. Mübeccel Kıray tarafından bu gelişmeyi yorumlayan çalışma ile ele alınmıştır.[177]

19. Yüzyılda Kastamonu Vilâyeti

Ele aldığımız Kastamonu vilâyeti ise, 19. yüzyılda gerek limanlarının faaliyet hacmi gerekse hinterlanddaki tarımsal ve tarım dışı faaliyetlerin yapısı bakımından benzer bir değişiklik gösteriyordu. Ancak 19. yüzyılda Kastamonu vilâyetindeki bu yapısal değişmeler, yukarıda saydığımız bölgelerinkine kıyasla ikincil bir öneme sahiptir. Buna rağmen, bölgenin

toplayıcı ve dış dünyayla bağıntı rolüne sahip merkezlerinde bir değişme meydana gelmiş ve bazı limanların (daha doğrusu iskele) önemini kaybetmesine karşın, diğerlerinin başat rolünde bir artış görülmüştür. Örneğin, Sinop limanı bu çağda, biraz da coğrafî yapısı nedeniyle vilâyetin merkez limanı olma niteliğini sürdürürken, Safranbolu-Bartın-Amasra ekseni de bölgede gittikçe önem kazanan bir toplayıcı bölge haline gelmiştir.

Safranbolu-Bartın-Amasra ekseninin ticarî öneminin artışı, her şeyden önce bölgenin artık salt İstanbul ile değil, Karadeniz kuzeyindeki Çarlık Rusyası'nın liman merkezleriyle de ilişkilerinin artmasına bağlıdır. Böylece, bölgenin ürünleri dış pazarlara yönelmeye başlamıştır. Nitekim, daha 19. yüzyıl başlarında bile Sinop ve İnebolu iskeleleri, donanma için gerekli kerestenin ve İstanbul'un ihtiyacı olan bazı ürünlerin sevk edildiği merkezlerdi. Yüzyılın başına ait Fransız ticaret raporları, bölgedeki kerestenin tamamen Osmanlı donanmasına tahsis edildiğini bildiriyordu. Dönem boyunca Sinop ve İnebolu, Karadeniz'deki beynelmilel ticaret yönünden önemi olan merkezler değildi.[178]

19. yüzyılda, bölgede gerek zenaatlarda (lonca ekonomisi) gerekse tarımsal faaliyetlerde gözlenen yapısal değişmeler belirli merkezlerde bir servet birikimine de sebep oldu. Bugün hayranlığımızı çeken Safranbolu kasabasının konutları veya 100 yıldır vilâyet merkezinden bile daha zengin bir hayata sahip olan Bartın kasabası bu değişimin kanıtıdır. Bu nedenle, bu değişimin meydana geldiği Safranbolu-Bartın-Amasra ekseni incelenmeye değerdir. Bu inceleme için Kastamonu vilâyetinin 19. yüzyıldaki idarî taksimatını ve bölgesel organizasyonunu kısaca gözden geçirelim.

Kastamonu vilâyeti, 19. yüzyılın ikinci yarısında şu sancaklardan meydana geliyordu: Kastamonu (merkez liva), Sinop sancağı, Bolu sancağı, Kengırı (Çankırı) sancağı... Buna göre bizim inceleyeceğimiz ve bugün Zonguldak vilâyetine dahil olan Safranbolu (Zağferanbolu) Kastamonu sancağına, Bartın ise Bolu sancağına bağlı iki kazaydı; Amasra ise, Bartın'a bağlı bir nahiye idi.

Üretim yapısında yeni değişmeler görülen Bartın ve Safranbolu kazalarının idarî durumu ise şöyleydi: Safranbolu'ya Ulus, Eflani ve Aktaş nahiyeleri bağlı idi; Bartın'a ise, Çarşamba ve Amasra nahiyeleri bağlıydı. Kaza dahilindeki idarî organ ve kurumlar şunlardı:

Safranbolu'da 1286/1869 yılında kaymakamın başkanlığında 3 müslim ve 1 gayrimüslim olmak üzere dört üyeden kurulu bir "Meclis-i İdare"

vardır. Belediye meclisi henüz teşekkül etmemişti.[179] Bu yıllarda Kastamonu sancağına bağlı İnebolu ve Araç gibi diğer iki kaza, idarî organlar bakımından daha mükemmel bir idarî yapıya sahiptir. 1293/1877 yılında ise Safranbolu kazasındaki gelişmenin sonucu, idarî yapıda da bir mükemmelleşme göze çarpmaktadır. Kazanın ekonomik gelişmesi sonucu, "Menâfi-i Umûmiye Sandığı"nın sermayesi de 82.875 kuruşa ulaşmıştır. Aynı yıl içerisinde, kazanın 3 nahiye ve 82 köy ve 10 mahalleden müteşekkil olduğunu öğreniyoruz. 1877 yılı istatistiklerine göre[180] , kaza içinde 15 talebesi ve 3 muallimi bulunan bir rüşdiye, telgrafhane, civarda zührevi hastalık yaygın olduğundan, Frengi ve Gureba Hastahanesi gibi modernleşmenin getirdiği bazı tesisler bulunmaktadır. Gene kazada, Tanzimat'tan ve Islâhat Fermanı'ndan sonra birçok yerlerde görüldüğü gibi, gayrimüslim cemaatler kendilerine ait üç okul kurmuşlardır. Kazanın bütün nüfusu 1293/1877'de 1 Ermeni, 335 Rum ve 6825 İslâm hanesi olarak veriliyor. Bu kabaca 25.200 civarında bir nüfusa eşittir.[181] 1901'de ise, aynı hesapla bu nüfus 3.300'ü Hıristiyan, 22.700'ü İslâm olmak üzere 26.000'e ulaşmıştır. 19. yüzyıl sonunda kazada mevcut olan 12 hangâh ve 11 han, 10 hamam ve 911 dükkân; Safranbolu'nun, civarı için bir toplayıcı ticaret merkezi rolünü yüklendiğini göstermektedir. Gene tahıl üretimi ve dericiliğin geliştiği kazada 261 değirmen ve 84 debbağhane bulunmaktadır.

Safranbolu'da, bu dönemde çeltik ve tahıl ziraatı ve bağcılık yapılmaktadır. Bu ürünlerle pazar için üretime geçildiği görülüyor. Aşâr iltizamı ile yaşayan, mahallî ölçüler içinde varlıklı bir sınıf türemiştir. Safranbolu, 16.-17. yüzyıllardaki gibi elan Anadolu'nun önemli bir ticarî karayolu üzerinde idi. 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'dan Adapazarı'na kadar uzanan demiryolu ile bu yörelerin bazı ürünlerinin İstanbul'a sevki daha da kolaylaşmıştı. Diğer yandan Kastamonu vilâyeti, önemli hayvancılık merkezlerinden idi. Özellikle Eflani, bugünkü gibi önemli bir hayvan pazarı idi. Bunun Safranbolu'daki dericilik zenaatini besleyen önemli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Osmanlı ülkesinde gerekse Batı Avrupa pazarlarında, Safranbolu'da üretilen ham deri, işlenişindeki elverişlilik, kalite ve ucuzluğu dolayısıyla ihtiyaç duyulan ve aranan bir madde idi. Safranbolu merkezindeki imalâthaneler, ağır endüstriye geçen ülkelerdeki el emeğinin pahalılığı vs. nedenlerle, karşılanamayacak bir ihtiyaca cevap veriyorlardı.

Safranbolu'nun, kara yolu ile doğrudan İstanbul ve deniz yolundan da (Bartın vasıtasıyla) Karadeniz limanlarıyla gerçekleşen bağlantısı; bunun

yanında monokültürel tarıma geçiş ve dericiliğin geniş pazarlara yönelmesi, şehirde önceki devirlere göre varlıklı bir hayatın başlamasına neden olmuştur. 19. yüzyılın birçok şehir ve kasabasında kolay rastlanamayan bu nisbî refahı, Safranbolu'nun Türk konut mimarîsinin çarpıcı özellikteki sayısız örneğine sahip olması da göstermektedir. Safranbolu'nun dönem içindeki mekân dağılımı, faaliyetlerin durumu ve nihayet şehrin günümüz yapısal şartları içindeki değişimi çarpıcı bir durumu göstermektedir. Bu konuda Tansı Şenyapılı ve Sevgi Aktüre'nin araştırması ilginç ve etraflı bir çalışmadır.[182]

Eksenin merkezini meydana getiren Bartın ise, o devrin araçlarıyla Karadeniz'e Bartın çayı üzerinden iki saat mesafededir.[183] Vilâyet içerisinde en işlek çarşılardan birine sahip olup, mavna ve sandallar Karadeniz'le ulaşımı sağlardı. Senede 4-5 yüz kantar halat imal ediliyor, kereste ticaret ve nakliyatı yapılıyordu.[184] Kazada 38 Rum, 17 Ermeni ve 19.107 İslâm nüfus vardı. Bartın'ın vergi gelirlerine baktığımızda, ekonomik durumun Kastamonu vilâyeti içinde olağanüstü bir seviyede olduğu anlaşılıyor. 1869 yılında kazanın ağnam rüsûmatı 46.800 kuruş, aşâr geliri 515.148 kuruş ve askeriye bedelatı 938 kuruşa çıkmıştır. Bu vergilerin toplamı 821.908 kuruş olup, aynı miktar tüm Sinop sancağında 233.182 kuruş; Kastamonu sancağında ise 236.462 kuruştur.[185] Dolayısıyla Bartın tek başına bölgenin en zengin merkezidir.

Kazanın idarî organları da teşekkül ve ihtisaslaşma bakımından göreli olarak daha mükemmel bir seviyededir. 1877 yılında kazada Ziraat Meclisi, Maârif Meclisi gibi ihtisas kuruluşları vardı. Amasra nahiyesinde de karantina memuru, maâdin-i hümâyûn komiseri gibi görevliler vardı. Bartın'ın 1877 yılında Menâfi-i Umûmiye Sandığı sermayesi 207.356 kuruşa ulaşmıştı. Bu miktar, Kastamonu'da 181.735 kuruş, Bolu'da ise sadece 64.316 kuruştur.[186] Şehirde 2 hocalı ve 40 talebeli bir rüşdiye ve Müderris İsmail Efendi'nin yönettiği 70 öğrencili bir medrese vardı.[187] Şehir, bölgenin kültürel merkezlerinden biriydi.

Bartın'ın nüfus hareketleri de ilginç bir durum göstermektedir ki, bu sosyo-ekonomik değişmenin bir sonucudur. 1877 yılında 9 mahalle ve 112 köyü bulunan Bartın'da 45 Ermeni, 85 Rum, 30 Kıbtî, 32.500 Müslüman nüfus vardı. Kaza nüfusu kısa zamanda iki misli artmıştır. 1901 yılında bu nüfusun iki misline ulaşması, ekonomik aktivite hacminin büyümesi dolayısıyla bir iç göç olayının varlığını doğrular niteliktedir.

Bartın’ın altyapısal tesisleri kadar kültür hayatını da etkileyen bu gelişmeler; a) şehrin doğrudan doğruya hinterlandı ile Karadeniz ulaşımı arasındaki, b) İstanbul’la ve hatta Çarlık Rusyası limanları ile olan ulaşımdaki, bağlantı rolüyle yakından ilgilidir. Dönem içinde Amasra’nın iktisadî durumu Necdet Sakaoğlu’nun, Bartın’ınki ise, Kemal Samancıoğlu’nun araştırmalarında diğer yönleriyle görülebilir.[188] Bu yazıda daha çok bu merkezlerin kendi içlerinde ve hinterlandlarıyla aralarında olan mekânsal bütünleşmeye değinilmek istenmiştir. 20. yüzyıldaki gerileme de, gene Karadeniz ticaretindeki rollerini kaybetmelerine ve Anadolu kıtasındaki demiryolu ve sonraları karayolu ulaşım ağının bu merkezlerin dışına kaymalarından ileri geliyor. Böylece sözü edilen iktisadî eksen eski önemini kaybetmiştir.

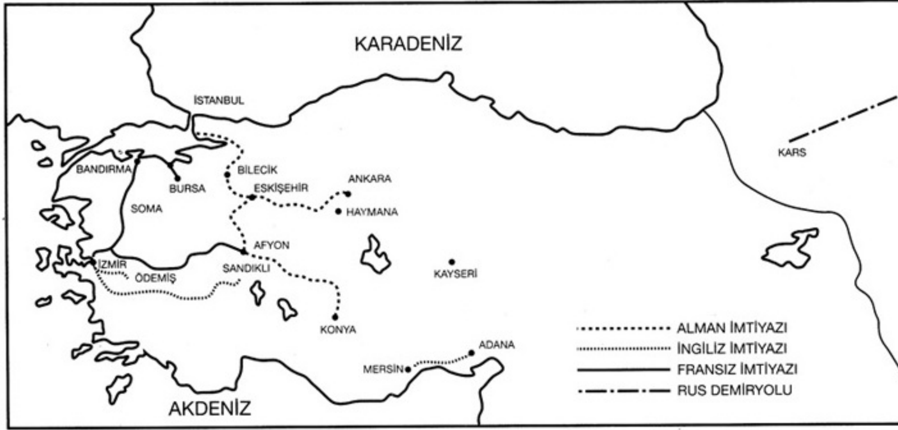
XI

19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun

Gelişi ve Bölgedeki Üretim Eylemlerinin Değişimi(*29)

Demiryolunun Ankara ve Hinterlandındaki Etkileri Üzerine

20 Ekim 1885/1303 tarihli Ankara vilâyet gazetesinde, Ankara halkının Dahiliye Nezareti'ne ve padişaha sunduğu bir dilekçe yer alıyordu.[189] Vilâyetin muteberânından seçilen bir heyet vasıtasıyla takdim edilen dilekçede, "Medeniyetin nimetlerinden yararlanmanın, servet ve umrânın artmasının ancak demiryoluyla mümkün olacağı" belirtiliyor, daha evvelki teşebbüsün Bulgar hadisesi (1877 Savaşı) dolayısıyla sonuçsuz kaldığı ekleniyordu. Anadolu halkı uzun bir zamandır demiryoluna kavuşmak için istekliydi. Dilekçede alışılmış bir formül kullanılmıştı:

20. yüzyıl başında Anadolu demiryolu sistemi.

> Bu defa padişahımız sayesinde ahâlîde terakki isteği uyanmıştır. Ezcümle Anadolu'nun orta kolunda vakî olan Ankara vilâyeti ki; vusat-ı arazice âdeta bir mülke muadil ve ziraat ve hayvancılığa müsaittir.

Bu gayretli ve iyi niyetli ahali demiryolunu memleket hayatının kaderini hızla değiştirecek bir unsur addettikleri için, "Anadolu şimendiferinin vilâyet dahilinden mürûr edecek kısmının ameliyât-ı turabiyesini (bundan sonraki toprak kazı işlemlerini) icra etmek gibi bir hidmet ve muavenetin ifâsına tarifi nâkabil bir şevk ve haheş-i fevkalâde ile hazırlanmışlardır" deniyor ve "Yol düzgün ovadan geçeceği için tünellere ihtiyaç olmayacağı, travers için gerekli ağacın etrafta bulunduğu ve yarısının ahali tarafından verileceği" ekleniyordu. Deve ile mal taşındıkça, ziraat ve ticaretin

gelişemeyeceği, boş arazi ve köylerin işlenmesi için demiryolunun gerekli olduğu, vilâyette 163.811 adet nüfus-ı mükellefe (angarya ile yükümlü) bulunup, bunların hizmete âmade olduğu belirtiliyordu. Gazetede, Anadolu kıtasında şimendifer tesisinin otuz seneden beri arzu olunan mevadd-ı nâfıadan olduğu, bir mukavele imzalanırsa demiryolunun dört yılda Ankara'ya ve sekiz yılda Diyarbakır'a, on iki yılda da Bağdat'a ulaşacağı konusundaki umut tekrarlanıyordu.

Üç yıl sonra, 25 Eylül 1888'de demiryolunu İzmit'ten Ankara'ya uzatmak için Alfred Kaulla'ya bir imtiyaz verildi. 28 Kasım 1892'de, yani dilekçenin verildiği tarihten yedi yıl sona 485 km.lik bir hatla Ankara'ya ulaşıldı. Demiryolu 16 tünel, birçok köprü ve 180 km.ye ulaşan tepelerin yarılmasıyla açılan güzergâhtan hedefine ulaşmıştı. Alman sermaye ve tekniğinin bu başarısı herkesi büyülemişti. Padişah kumpanyanın isteği üzerine Şubat 1893'te Eskişehir-Konya hattı için diğer bir imtiyazı tereddüt etmeden verdi. 1896'da Konya'ya da ulaşıldı. Ancak ikinci hattın inşası ile de Ankara ve hinterlandının demiryolundan göreceği yarar bu kadarla kaldı. Yolun Konya'ya kaydırılması, Alfred Kaulla'nın 1891'deki gözlemine göre olmuştu. Ona göre, bu yol kesinlikle Kayseri'den öteye uzatılmamalıydı. Masrafı karşılayamazdı. Oysa demiryolu Bilecik'e ulaştığında Konya'dan develerle tahıl taşındığını görmüştü. Demiryolunun Konya üzerinden Mezopotamya'ya uzatılması, hem zengin tahıl merkezlerinin kontrolünü sağlayacak hem de inşaat daha ucuza mal olacaktı. Sonraları hattın Çukurova ile bağlantısının kurulmasına da İngilizler karşı çıktılar. Kısacası, Osmanlı ulaşım sistemi ülkenin coğrafyasına ve idarî gereklerine göre değil de, yabancı kumpanyaların tarımsal ürün merkezlerini ele geçirme savaşına göre biçimleniyordu. Burada otokratik modernleşmenin iki tipik temsilcisi olan I. Nikola ile II. Abdülhamid, yani St. Petersburg-Moskova demiryolunun güzergâhını, hızlı ulaşımı düşünerek dümdüz bastonla çizen Çar'la, imtiyaz avcılarının eline bakan padişah arasındaki trajik fark ortaya çıkmaktadır. Birinci yol halen iki büyük Rus metropolünü süratle bağlarken; yabancı kumpanyanın hem ucuz inşaatı sağlamak hem de tahıl toplama merkezlerine uğramak endişesi ile uzattığı Türkiye'nin iki büyük şehri arasındaki yol, işlevini tamamen yitirmek üzeredir.

Osmanlı başkentinden müstakbel Türkiye'nin başkentine uzatılan yol, yeni bir hayatla birlikte, problemler de getirmişti. Demiryolu Ankara'da bitiyordu; bu Ankara'nın hinterlandı ve doğusundaki Anadolu toprakları üzerinde kontrolcü bir merkez olma şansını yitirmesine yol açtı. İleride de

göreceğimiz gibi Ankara vilâyetinin Kayseri, Kırşehir gibi sancakları bile merkezle eski usul deve taşımacılığı yoluyla bağlantı kuruyordu. Üstelik Bağdat hattının Çukurova ve kuzeyde Samsun'la (burada liman veya rıhtım tesisleri yoktu) bağlantısı olmaması, Ankara'nın önemli bir merkez olmaktan çok bir toplama istasyonu olarak kalmasına neden olacaktır. Bu durumuyla Ankara, İlhan Tekeli'nin bu dönem Osmanlı demiryolu sistemi için yaptığı bir nitelemeye, "Ağaç Modeli" deyimine tipik bir örnektir.[190] Bu demiryolu vantuzunun ucunda bulunan Ankara'da, demiryolu dolayısıyla yeni iş dallarının kurulmasından, sınaî dalların doğuş ve inkişafından çok, ihraç edilen tek tip hammadde miktarında bir artış beklenebilirdi ve nitekim de öyle olmuştur. Bu durumda uygulanan demiryolu teknolojisinin de payı vardır. Gerçi Anadolu demiryolunun inşasında daha önce İngilizlerin ve Fransızların Osmanlı ülkesinde yaptıkları demiryolu inşasına göre üstün ve etkin bir teknik, bir sürat ve başarı görülüyordu ama, bunun 19. asrın en modern teknolojisi ve en yüksek ehliyetteki demiryolu sistemini getirdiği söylenemez. Yol, ana hatta bağlanacak ikincil hatların inşası için uygun değildi. Örneğin, bu dönemde Macaristan demiryolu bakanı G. Baros'un adıyla anılan sistemde; şehir içi tramvay hatları ile demiryolunun bütünleştiği (ki bu kentin mekân organizasyonu liman ve depolama tesislerinin yer seçimi bakımından bir esneklik sağlıyordu) ve ülke içinde ana hat ile kolayca bütünleşebilecek yan hatların inşasını mümkün kılacak bir yapı gözleniyordu. Anadolu demiryollarında eskimeye başlayan bir teknoloji ve sistemin uygulanması nedeniyle taşıma kapasitesi de sınırlı kalmıştır. Öyle ki, asker ve malzeme nakli ihtiyacının arttığı Birinci Dünya Savaşı ve özellikle Kurtuluş Savaşı arasında bunun sıkıntısı çekilmiştir. Nitekim, Kurtuluş Savaşı sırasında asker taşıyan bir katar, 35 vagondan meydana geldiği için; sorumluların askerin hayatını tehlikeye soktukları gerekçesiyle İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmesi söz konusu olmuştu.[191] Bir bakıma Ankara'ya ulaşan demiryolu, kısa ömürlü hastalıklı bir çocuğun doğumunu andırıyordu.

1890'larda Ankara Vilâyeti (İdarî Yapı, Nüfus, Ekonomik Durum, Şehrin Yapısı)

Demiryolunun geldiği dönemde Ankara vilâyeti, merkez Ankara, Yozgat, Kırşehir, Kayseri ve Çorum sancaklarından meydana gelmekteydi. Bu sınırlar özellikle Tanzimat'tan beri devamlı değişim geçirmektedir. 1890'larda bu dört sancak dahilinde 32 kaza, 15 nahiye ve 2971 köy vardır. Göze çarpan bir diğer nokta da, bu yörede 19. yüzyıldaki huzursuzluklar

nedeniyle doğudaki vilâyetlerden mecburî iskân yoluyla getirilen ve henüz toprağa tam yerleşemeyen aşiretlerin mevcudiyetidir. Demiryolundan sonra yerleşik hale geçecek olan ve tiftikçilikle geçinen bu aşiretler şunlardır: Reşvan, Şeyh Bezenli, Yadıllı, Turkiyanlı, Mikailli, Yambekli, Keybanlı, Sufyanlı...[192] Özellikle göreceğiz ki, demiryolundan sonra hat boyuna büyük miktarda Rumeli muhacirleri de yerleştirilecektir. Bu dönemde Osmanlı nüfus tahrirlerinin halen hane esası üzerine ve hassas kayıt yöntemleri izlenmeden yapıldığını belirterek, Ankara vilâyetinin 1890'lardaki nüfus kompozisyonunu hane[193] hesabıyla şöyle verebiliriz: 256.000 İslâm, 1896 Rum, 1841 Ermeni, 5.609 Ermeni-Katolik, 109 Protestan-Ermeni, 478 Musevi. Bu dönem için kaynakların verdiği toplam nüfus 677.000 ile 700.000 arasında değişmektedir. Vilâyetin yüzölçümü de 70.000 km2 kadardır (bu nüfusun 100.000 hane kadarı İslâm, 900 hane kadarı Rum ve 6.300 hane kadarı Ermeni olmak üzere Ankara sancağı dahilindedir. (Ankara sancağının sınırları bugünkü Sivrihisar ve Mihalıççık'ı da içermekteydi.) Ankara sancağının, klasik Osmanlı idaresinden beri merkez sancak olarak bölge üzerinde belirli bir toplayıcı ve kontrolcü fonksiyonu vardı. Demiryolundan önce Samsun iskelesi aracılığıyla Karadeniz üzerinden ticaret ilişkilerini yürütmekteydi. Sancağın merkez Ankara olmak üzere, Nallıhan, Zîr (Yenikent) ve Sivrihisar kazalarında Ermeni-Katolik nüfus hatırı sayılır bir cemaatti. Esasen Ermeniler arasında Katolisizmin yaygınlığı ve 19. yüzyılda Protestanlığın da ortaya çıkışı bölgenin Batı ile olan ilişkileri hakkında bir fikir vermektedir. Orta Anadolu bölgesinde bu dönem için tipik olan göç olayı Ankara'da da gözleniyordu. Göç olayında verimsiz tarım ve kıtlık başlıca rolü oynamaktadır. Örneğin, 1875 yılındaki kıtlık da, nüfus erozyonuna neden olan bu göçü hızlandırmıştır. Britanya Konsolosluk raporlarına göre, Keskin kazasının 42 köyünde 1873 yılında 16.990 olan nüfus, 1875'te 9.261'e inmiştir.[194] Ankara sancağı bu dönemde 16. fırka (kolordu) merkezidir ve klasik devirdeki gibi tahılla, özellikle tiftikçilikle geçinmektedir. 17. yüzyıldan beri Ankara'nın artık ham tiftik ihraç merkezi fonksiyonunu yüklendiğini biliyoruz. 19. yüzyılda da bu durum değişmeden devam edecektir. Ancak demiryolundan sonra tiftik ve tahıl üretim miktarı arasındaki oranın ulaşım sistemine göre bazı değişmeler geçirdiğini göreceğiz. 1873 yılı Britanya Konsolosluk raporları, Ankara ve civarının 176.000 sterlin tutan yıllık ihracatının 154.000 sterlininin tiftikten sağlandığını bildiriyorlar. 1882 raporlarında da durum aynıdır ve bu yıl

tiftik ihracının 213.321 sterline ulaştığı kaydediliyor. Genellikle Ermeni tüccarlar İngiliz kumpanyaları adına bu işi yürütüyorlardı. Ancak 1891 yılı raporları, Almanların İngiliz tüccarın yerini almaya başladığını ve ticaretin her alanında Alman tüccarın aktif olarak rekabeti yok etmeye başladığını bildiriyordu.[195]

19. yüzyıl sonunda Ankara şehri böyle bir değişim geçirmeye başlayan bir vilâyetin merkezi olup, ilk bakışta Orta Anadolu'nun tipik fakir görünümlü şehirlerinden biri idi. Ancak kozmopolit nüfusu ve Batı ticaretine açıklığı ile diğerlerine göre farklı bazı yönleri de vardı.

Şehrin nüfusu İngiliz raporlarına göre, 1876'da 30.000 civarındadır. On yıl sonra Osmanlı sayım belgeleri bu nüfusu 50.000 civarında gösteriyor. Şehirde 5.900 civarında İslâm hanesi, 3.200 civarında Ermeni hanesi, 900 civarında Rum ve 300 kadar da Musevi hanesi vardı.[196] Bu yıllardaki Britanya konsolosları şehirde zenaat ve sanayinin yok derecesinde olduğunu, loncaların zayıflayıp ortadan kalktığını, hatta şehrin kendi giyeceğini bile üretmeyip, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden, Tokat, Kastamonu, Merzifon ve Halep'ten develerle kumaş getirildiğini ve asıl önemlisi mavi renkli ucuz Manchester kumaşından Ankara ve civarına yılda 70.000 sterlinlik ithalat yapıldığını bildiriyorlar.[197] İngiliz kumaş sanayii, Ankara ve civarındaki tüketimin tahminen %40'ını temin ediyordu.

Britanya viskonsülü Bernham'ın 1882'de yazdığı rapora göre,[198] Müslüman nüfus çoğunlukla tarımla ve geleneksel zenaatlarla meşguldür. Ermeni ve Rum nüfus ise, daha ziyade kâtib (noter), avukat, tabip, gibi serbest mesleklerde, tiftik ticaretinde, iltizam işlerinde veya teknik zenaat dallarında faaldirler. Gayrimüslimler gerek refah ve gerekse modern hayat tarzı bakımından Anadolu'daki diğer dindaşlarına göre daha üstün durumda olmalıdır. Şehirdeki Ermeni ve Rum nüfusun kültürel yönden üstünlüğü eğitim müesseselerinde görülür. Bu dönemde şehirde birkaç ecnebi mektebi vardı. Gayrimüslimler özellikle Ankara vilâyeti dahilinde nüfusları ve iktisadî nüfuzları ölçüsünde Müslümanlarla eşit bir biçimde idareye katılmaktadırlar. Vilâyet ve kaza idarî meclisleri, temyiz dîvânı ve meclis-i belediyelerde, diğer Anadolu vilâyetlerinin tersine gayrimüslimlerin yarı yarıya üyelikler elde ettiği görülmektedir.[199] Müslümanlar içinde önde gelen zümreler ise, gene tarikat postnişinleri, vakıf mütevellileri ve ilmiyye sınıfı mensuplarıdır. Bu bakımdan Ankara'da 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında da Müslüman nüfusun elit tabakasının klasik devirdeki gibi değişmeden kaldığını söyleyebiliriz. Özellikle 17. ve 18. yüzyılda da

Ankara’nın önde gelenlerinin ilmiyye sınıfından olduğunu biliyoruz.[200] Nitekim Rıfat Özdemir de, 1785-1840 yılları arasında Ankara eğitiminden söz ediyor ve bu yıllarda Ankara’da 26 medrese, 11 sibyan mektebi olduğunu söylüyor.[201] Ankara şehrinde dönem içinde kentsel ticarî aktiviteyi geliştirecek ve örgütlendirecek kredi kurumları gelişmemişti. Mal sandıkları her yerde olduğu gibi 1877 Harbi esnasında ve sonra maliyece adeta gasp edilmişti. 19 Şaban 1299/6 Temmuz 1882 tarihli vilâyet gazetesinde mal sandıklarının bakiye meblağını maliyeye devreden bir tebliğ bu durumu göstermektedir. Demiryolu gelince, 1893’te Bank-ı Osmanî bir şube açtı. Ancak, bu bilindiği gibi bir mevduat ve mahallî kredi kurumu olarak çalışmaktan çok, Düyûn-ı Umûmiye’nin alacaklarını toplamak ve bununla ilgili muamelatı düzenlemek gibi işleri ön plana alan bir malî kuruluş olarak çalışmıştır. Ticarî ve sınaî yatırım için kredi verdiği görülmüyordu.

Tanzimat Döneminde Ankara’da Görülen İdarî Reformlar ve Bayındırlık İşleri

Tanzimat döneminin başarılı vali ve mutasarrıfı geldiği kenti kârgir hükümet binalarıyla donatmaya çalışan, bir kışla ve hastane yaptıran, çevre merkezlerle ulaşımı sağlamak için şose yollar inşasına iâne ve angarya yoluyla gayret gösteren bir yönetici tipidir. Sanayii gelişmeyen ve nüfusu kayda değer bir artış göstermeyen bu kentlerde modern Osmanlı yöneticisi, bürokratik manipülasyonla modern bir şehircilik örneği yaratmak ve şehir dışına kışla, hastahane vs. inşa ederek kentleri eski dokusunun dışına kaydırmak çabasındadır. Bu yöneticilerin bazıları başarılı olamamış, bazıları da yönettikleri kentin ve bölgenin tarihine imarcı paşalar olarak geçmişlerdir. Bölgesinin gelişme şartlarını iyi değerlendiren Midhat Paşa, bu tip yöneticilerin en iyi örneği sayılır. Sivas valisi Halil Rıfat Paşa ve Adana ve Ankara valiliklerinde bulunan Abidin Paşa da bu gruba giren başarılı yöneticilerdendir. Abidin Paşa Ankara’ya demiryolu ulaşmadan bazı altyapısal tesisleri ve karayolu ağını tamamlamıştır. 1884-1892 yılları arasında Ankara’da valilik yapan Abidin Paşa, vilâyet gazetesinde örneği görüldüğü üzere, sık sık iâne kampanyası açarak ve halkı angaryaya koşarak vilâyet dahilinde 800 mili aşan bir şose yol ağı kurmuştu. Demiryolunun Ankara’ya ulaşacağı yıl, acele 200 mil yolu daha tamamlattı.[202] Yönetim döneminde, Gureba Hastahanesi, kışlalar, gerekli depolar, rüşdiye ve Ankara Sultanîsi de tamamlanmıştı. Özellikle demiryolu hattının güney kesiminin demiryoluna bağlanmasında bu şose yol sisteminin büyük

yararı olmuştur. Ne var ki, Ankara vilâyetinin gelirler toplamında en büyük pay aşâr vergisi ve ağnam resminden geliyordu. Gider kaleminde de Dahiliye, Zabtiye ve Düyûn-ı Umûmiye'ye tahsis edilen aşâr payı en büyük miktarı teşkil ediyordu.[203] Asıl önemlisi, vilâyetin malî bilançosunda bu miktarlar artsa da, kalemlerin oranının, demiryolunun gelişinden sonra da pek değişmemesidir.

Osmanlı Bankası'nın Ankara şubesi, kartpostal.

Demiryolunun Etkileri

Demiryolu bir Alman iktisadî girişiminin sonucunda Ankara'ya ulaşmıştı. Bu olay, bugün olduğu gibi, o vakit de çeşitli yorumların yapılmasına neden olmuştu. 1891 yılında Britanya konsolosu kaleme aldığı bir raporda, Almanların civarda kolonizatör yerleştirmek için araştırma yaptıklarını bildiriyordu. Ancak konsolos, bu işin imkânsız olduğunu, boş arazilerin daima komşu köylüler tarafından gasp edildiğini ve buraya gelecek kimselerin her türlü huzursuzluğu ve uzun sürecek davaları göze alması gerektiğini belirtiyordu.[204] Kumpanya, demiryolunu bu ülkeye Pancermen Birliği'nin milliyetçi hayallerini gerçekleştirmek için getirmemişti. Zaten Anadolu Demiryolları kozmopolit sermayeli bir şirketti. O kadar ki, bu şirketin sadece sermayesi değil, yöneticileri ve mühendisleri arasında da Almanlar sanıldığının tersine büyük çoğunlukta değildi. Bu nedenle, aşırı milliyetçi Pancermen Birliği'nin üyeleri: "Alman teri ile kurulan şirketin dili bile Fransızca, mühendisler de her milletten. Yakında Almanları tamamen işten atarlarsa şaşmamak gerek..." diye feryat eden broşürler dağıtıyorlardı. Sermayenin milliyeti yoktu ve Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nın Birinci Dünya Savaşı sırasındaki İsviçreli müdürü, Alman

komutanların isteklerini tam yerine getirmediğinden sık sık onlarla çatışmaya düşüyordu.[205]

Demiryolu Anadolu'nun ortasına uzanmaya başladığı anda, Sultan Abdülhamid yönetiminin uzun zamandır tasarladığı bir proje de gerçekleşme safhasına girdi. Elden çıkan Rumeli kıtasından akıp gelen perişan muhacir kitleleri hat boyuna yerleştirilmeye başlandı. Böylece ıssız Anadolu ovaları demiryolunun da getirdiği taşıma ve sulama imkânlarıyla bir hububat ambarı haline gelmeye başladı.

Devlet muhacirlerin hat boyuna yerleşmesini teşvik ediyor, yapılan yardımlar, propaganda ve törenlerle duyuruluyordu (27 Temmuz 1908 tarihli vilâyet gazetesi, Polatlı İstasyonu civarında Tırnaksız mevkiinde 77 hane Dobruca muhacirinin yapılan evlere, vilâyet erkânının da katıldığı bir törenle yerleştirildiğini yazıyordu). Demiryolu hattının geçtiği bölge kıymetlenmişti. Bu yıllarda vilâyet gazeteleri sayısız haciz ilânı ile doludur. Borçlandırılan köylünün toprağı muayyen ellerde toplanmaya başlamıştı. Anadolu Demiryolu Kumpanyası belirli bir kredi mekanizması kurmuştu. Bundan başka, mühendis Hermann gibileri modern tarım teknolojisinin getirilmesinde ve uygulanmasında köylülere yardımcı oluyordu. Buna bir de hat boyuna yerleştirilmelerine devam edilen ve Dobruca, Bulgaristan gibi tarım tekniklerini daha iyi bilen ülkelerden gelen göçmenleri de katarsak, ilk andaki üretim artışını anlayabiliriz.

Rosa Luxembourg: "İlkel tarım teknolojisine sahip bir ülkenin taşıyamayacağı bir yük" demişti demiryolu için...[206] Bu söz Bağdat hattı için genelde doğru bir öngörüş ise de, ilk elde Ankara hattı için tersine bazı umutlar doğmuştu. Nitekim, Ankara vilâyetinin toptan tarımsal üretimine bakıldığında tiftik önde idi ama, hat boyunda, yani Ankara'nın batısında tahıl üretimi öne geçmişti ve ilerleme kaydediyordu.

1894'te demiryolunun gelişinden bir yıl sonra Britanya konsolosu, demiryolunun tarımsal üretimi %50 oranında artırdığını, bunun ürün ve arazi fiyatlarında da aynı ölçüde bir artışa sebep olduğunu yazıyor[207] (1 acre-4 dönüm toprak 5,5 ilâ 11 şilin arasında değişiyor, ama sulama yapılan yerlerde artık 2 pound civarındadır). Aşâr %10 oranında alınıyordu. Kıtlık ve savaş yıllarında bu oran %12 ve fazlasına çıkmıştır. Ancak, 1904 yılında hasat rekoru kırıldığında, demiryolu için ödenmesi gereken kilometre garantisi yükü de artık ortadan kalkmıştı ve işletme rantabl döneme girmişti. Tarımsal üretimde bu yıllarda beklenen artış gerçekleşmiş

sayılabilirdi. 1893 ve 1911 arasında Ankara-Haydarpaşa hattında nakledilen tarımsal ürün miktarında şu artış gözlenmektedir[208] :

Ankara'dan Haydarpaşa'ya

	Hububat	Yumurta	Meyva
1893	51.389 ton	469 ton	2.581 ton
1911	262.145 ton	5.070 ton	5.444 ton

Demiryolu sayesinde Ankara ve civarında özellikle ucuz ve mübrem tüketim maddelerinin kullanımında da bir artış gözlendi. Aynı yıllar itibariyle şeker, petrol ve manifaktür nakliyatındaki artış şu miktara ulaştı:

Haydarpaşa'dan Ankara'ya

	Şeker	Petrol	Manifaktür
1893	775 ton	1.434 ton	1.847 ton
1911	10.987 ton	8.144 ton	5.305 ton

İlk elde bazı toprak sahipleriyle eskiden beri ticareti elde tutan komisyoncu tüccarın servetinin arttığı görülecektir. Bir bakıma demiryolunun geliştirdiği ticaret, yeni müteşebbis gruplar yaratacak bir nitelik ve hacme ulaşamamıştı. Dış ticaretin bağlandığı merkez ise değişmekteydi. 1893'te manifaktürün en az %40 kadarı İngiltere'den geliyordu. Ama Amerika Birleşik Devletleri konsolosunun 1897 yılı ticarî raporuna göre, İngiliz ticareti, Alman ticareti karşısında üçte bir nispetine düşmüştür.[209] Ucuz ve kalitesiz Alman-Avusturya malları Orta Anadolu pazarını istilâ etmişti. Bu dönemde sof endüstrisi çoktan iflâs etmişti. Demiryoluna rağmen Ankara'da endüstri olarak nitelendirilecek tek şey, buharlı bir değirmenle çalışan ve günde 20.000 kilo kadar un üreten fabrika idi. Ankara, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'na sanayi olarak istasyon civarındaki bu küçük fabrika ile giriyordu.

Demiryolu ile derhal 1893'te Osmanlı Bankası'ndan başka (ki banka yatırım için kredi sağlamaktan çok, kısa vadeli krediler veriyordu ve asıl görevi Düyûn-ı Umûmiye'nin alacaklarını tahsil için gerekli işlemleri yerine getirmekten ibaretti) kurulan iki sigorta şirketi şubesi de daha çok demiryolu taşımacılığına konu olan malların sigortasıyla ilgileniyor, ev, eşya ve ticarethanelerin sigortası gibi işlemlerle ilgilenmiyordu.

Buna rağmen dış dünyada, demiryolu gördüğü işlev bakımından, bazı huzursuzluklar yaratmaktan ve hücuma uğramaktan kurutulamadı. Nitekim 1898'de, Haydarpaşa garı ve liman inşaatının imtiyazı Almanlara verilirken, Çarlık Rusyası'nın ünlü şoven gazetesi Novoye Vremya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasında aslan payını Almanların aldığını" ilân ediyordu.[210] Anadolu demiryolu Şark'a doğru ilerledikçe, dış dünyada olumsuz tepkiler yaratıyor ve endişe kaynağı haline geliyordu. Daha önce Ege bölgesindeki İngiliz ve Fransız sermayeli demiryolu şirketlerinin tersine Anadolu demiryolları tarım kredileri vermek, sulama tesisleri kurmak gibi tarımsal teknolojiyi bir ölçüde değiştirecek atılımlara giriştiğinden bu tepkiler doğaldı. Ankara'da bir çoban mektebi ve numune çiftliği kurulmuş, ilk tarım uzmanlarının da yetiştirilmesine başlanmıştı. İstanbul, Anadolu demiryolu sayesinde bir müddetten beri ithal malı buğdayla beslenmekten kurtulmuş, yani Rusya ve Bulgaristan'dan yapılan buğday ithaline son verilmişti. Bu nedenledir ki, Çarlık Rusya matbuatının feryadında salt yayılmacı bir siyasetin değil, ekonomik endişenin rol oynadığı açıktır. İstanbul'daki büyükelçilik başkâtibi Çarikov, Anadolu demiryolları üzerine kaleme aldığı kitapta, Almanya'nın bu yolla, mamulâtını İran ve Afganistan'a sokup, bu bölgelerdeki Rus ticaretini yok edeceğini, Türkiye'nin ise ziraî mahsullerini Avrupa'ya naklederek, Rusya'nın tahıl ticaretine darbe indireceğini ileri sürüyordu. Gerçekten de 1880'lerde Osmanlı ticaretinin %9'u Rusya ile yapılıyordu. İstanbul Rusya'dan yılda 65.000 ton un alıyordu. Daha demiryolu Ankara ve Konya'ya ulaştığı an bu ticaretin tamamen kesildiği görüldü. Çarikov: "Şimdi bütün Avrupa'ya milyonlarca put Mezopotamya buğdayı ve diğer tarım ürünlerinin ulaştığını düşünün, halimiz ne olur?" diye soruyordu.[211]

Demiryolunun Ankara'da kör bir nokta halinde kalması, hat boyunda ve Ankara'nın doğusunda kalan hinterland arasında tarımsal üretimde bir farklılaşma (ihtisaslaşma) meydana getirdi. Hat boyunda hızla tarım üretimi artarken, demiryoluyla bağlantısını, Ankara istasyonuna işleyen deve kervanlarıyla sağlayabilen Ankara'nın doğusu, güneyi ve kuzeyindeki bölgelerde tiftik üretimi artmakta ve önemini korumaktaydı. Hatta bu bölgelerde eskiden olduğunun tersine koyunculuk gerileyip, keçi sayısında artış görülmekteydi. Örneğin, Ayaş kazası dahilinde hayvan sayısında şu değişmeyi görüyoruz:

	1881 yılı	1904 yılı
Keçi	54.778	62.222

Koyun	31.148	22.088

Aynı dönemde Beypazarı'nda keçi sayısında 50.442'den 75.043'e, Nallıhan'da 56.723'ten 69.247'e artış vardır. Hayvancılığın temel uğraş olduğu Haymana'da ise, keçi adedinde aynı dönemde on misli artış görülmektedir (maamafih görünen bu sayısal artışta Düyûn-ı Umûmiye idaresinin etkin bir kayıt-envanter yapmasının rolü de vardır). Gene, Kırşehir sancağı da, Ankara istasyonu aracılığıyla ticarete katılıyordu ve tiftik üretiminde artış vardı. Buna karşılık hat boyu merkezlerde hayvancılıkta bir gerileme ve tarım ürünlerinde bir artış görülmektedir. Nitekim, hat boyundaki iki merkezin, Mihalıççık ve Sivrihisar'ın hayvancılık durumuna aynı yıllar zarfında göz attığımızda, hayvan sayısında gerileme ve tahıl üretiminde artış gözlemlenmektedir.[212]

Demiryolu tarımsal gelirler ve vergi gelirlerini artırdı. Kuşkusuz bunda Düyûn-ı Umûmiye idaresinin kurduğu etkin malî kontrol ve örgütlenmenin de etkisi vardı. Örneğin, 1882 yılında Ankara vilâyetinin toplam ağnam bedeli (koyun vergisi) 4.806.000 Osmanlı kuruşu iken, 1904 yılında bu miktar 11.121.702 kuruşa yükseldi. Bununla birlikte, vilâyetin artan gelirinin; dahiliye ve zabtiye giderlerinin artışı dolayısıyla eğitim ve sağlık hizmetlerine aynı oranda bir yansıması olmadı. Zaten ikinci büyük gelir kalemi olan aşâr resmi olduğu gibi Düyûn-ı Umûmiye tarafından tahsil ediliyordu. Memleketin hayatında, yeni yatırımlar yapılmasını veya bazı hizmetlerin geliştirilmesini sağlayacak bir zenginleşme söz konusu değildi. Fakat demiryolu ilk anda asayişin düzelmesine yardım etti ki, bu bile hükümetin ve halkın umutlarının ötesinde bir gelişme idi. 1882 ve 1904 yıllarının vilâyet bütçelerindeki gelir kalemleri arasında bir karşılaştırma yapmak bu konuda bir fikir verecektir.[213]

	1881 yılı bütçesinde	1904 yılı bütçesinde
	(Kuruş olarak)	(Kuruş olarak)
Aşâr bedeli	16.078.401 22.557.415	22.557.415
Ağnam resmi	8.750.839 11.021.702	11.021.702

Görüldüğü gibi tarım gelirlerinde belirli bir artış gerçekleşmekteydi.

19. yüzyıl boyu Ankara'ya gelen her seyyah, tozlu dar sokaklar ve harap evlerden meydana gelen fakir bir Anadolu şehrinden söz eder. Abidin Paşa gibi birkaç becerikli yöneticinin şehrin periferisinde kurduğu vali konağı, mektep ve hastahane gibi resmî binalar ile tipik görünümü tamamlanan bu Anadolu şehrinde, demiryolu mekân organizasyonunda bir değişiklik yaratmadı. Abidin Paşa döneminde iâne kampanyası ile tamamlanan

Ankara Sultanîsi, Hamidiyye Sanayi Mektebi, Gureba Hastahanesi gibi binalardan başka, şehrin en modern binası Taşhan'ın bir bölümündeki "Hotel Angora", Ankara'ya gelen demiryolunun dış dünyadan getirdiği temel hayat tarzı değişikliğini simgeliyordu.

Ankara istasyonunun hinterlandıyla bağlantısı eskiden olduğu gibi deve kervanlarıyla sağlanıyordu. Demiryolu kumpanyasının Kayseri, Kırşehir, Yozgat gibi merkezlerde ve giderek diğer kasabalardaki ajanları aracılığıyla demiryoluyla sevk edilmek amacıyla buralara getirilip götürülen mallara, demiryolu ulaşımında %22'lik bir tenzilât uyguladığını görüyoruz.[214] Tren, Ankara'dan İstanbul'a, Eskişehir'de geceleyerek iki günde ulaşıyordu. Burada yolcular paralı iseler kumpanya tarafından imtiyazla bir Almana verilen otelde, parasızlarsa civardaki hamamda konaklarlardı. Refik Halid'in deyimiyle, Alman genel direktör, gece işlemeyen trenin yolcularına vagon, restoran ve yataklı vagon gibi şeyleri lâyık görmüyordu.[215]

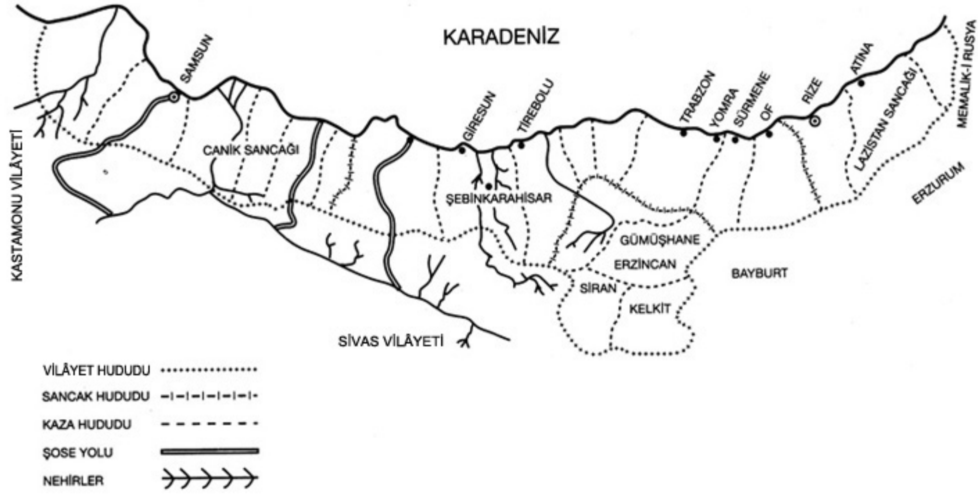
Demiryolunun Ankara'da bitişinin olumsuz bir etkisi Kayseri'deki sınaî potansiyelin gelişememesinde görülür. Demiryolundan önce güherçile, deri, halı gibi mamulâtını Karadeniz üzerinden sevk eden Kayseri tüccarı; demiryolundan sonra Ankara istasyonunu sevkıyat için kullanmaktadır. Ancak deve ulaşımının pahalılığı dericilik ve halıcılık dalındaki küçük endüstrinin daha büyük ve modern boyutlara ulaşmasını engellemektedir. 1908 yılı istatistiklerine göre, Kayseri'de 135.000 tabaka deri debbağhanelerde hazırlanıp, bunun 86.000 adedi ihraç edilmektedir. Gene 3.325 adet halı tezgâhında 3.800 işçi çalışmaktadır.[216] Bunun gibi bir hayli pastırma imalâthanesi ve bir de güherçile fabrikası vardır. Bütün bunlar hepsi küçük ve insan örneğinin yoğun olarak kullanıldığı ilkel tesislerdir. Ankara'da bile önemli bir sanayi gelişememiştir (hepsi, 1 un fabrikası, 9 kiremithane, 7 yağhane). Anadolu demiryolu bütünleşemeyen bir demiryolu sistemi olduğundan, ülkenin her tarafında olduğu gibi, Ankara'da da belirgin bir sınaî atılım yoktu.

Geleneksel bir toplum yapısındaki ilk çatlamalardan belki de birincisi, servet sahibi sınıftaki değişiklikti. Ankara'ya gelen demiryolunun kentin ve bölgenin hayatında köklü değişiklikler yaratmadığının bir göstergesi de, şehrin ve bölgenin eski zengin ve nüfuzlu grubunun değişmeden kalmasıdır. 1914 Ağustosu'nda Birinci Büyük Savaş patlayıp, Osmanlı İmparatorluğu'nda da seferberlik ilân edilince bütün valiler gibi, Ankara valisi de ilk elde vilâyetin en zengin kimselerinden ordu için teberruda

bulunmalarını isteyerek kampanyayı açtı ve teberruda bulunan bu zevatın isimleri ve yaptıkları bağış vilâyet gazetesinde ilân edildi.

Muteberân-ı vilâyet değişmeyen bir kompozisyondaydı. Hacı Bayram-ı Velî dergâhı mütevellisi ve türbedârı listenin başında yer alıyordu ve ilk elde Ankara İttihad ve Terakki Cemiyeti Heyeti'nden çok daha fazla bir miktarda bağış yapmıştı. Arkadan Ankara muteberânından Andon Hevalas Efendi, Konstantinoğlu Konstantin Efendi, Bağdasaroğlu Agob Efendi, Feslioğlu Corci Efendi gibi tiftik ticareti ve iltizamla uğraşan zenginler ve Mihalıççık'ın tahıl ticareti yapan bazı eşrafı en çok para ve yük hayvanı bağışlayan kimseler olarak yer alıyordu.[217] Önemli bir bankacılık ve sermaye hareketinin bu dönem Ankara'sında göze çarpmadığını biliyoruz. Ankara inşaatçılıkla, borsa oyunlarıyla, hatta karaborsa ve ithal malı istifçiliğiyle zengin olanların bulunduğu, banka ve şirket yöneticilerinin itibar gördüğü bir kent değildi. Şehir gene geleneksel yapısı, eski görenekleri ve aynı fakir ve zengin gruplarıyla yaşamaya devam ediyordu. Demiryolunun gelişinden otuz yıl sonra, Ankara yeni Türkiye'nin başkenti olduğunda, eskisi gibi tozlu dar sokakları, harap evleri, kıt iş imkânları ve boğucu atmosferiyle küçük bir Orta Anadolu şehriydi.

Anadolu'nun ortasına uzanan demiryolu bir koldan Konya'ya ve Ereğli'ye, öbür koldan Ankara'ya kadar uzanıp kör nokta halinde kalmıştır. Bu iki noktadan kuzeyde Samsun'a, güneyde ise Mersin limanı aracılığıyla Akdeniz'le bağlantı kuramayan bu hattın, ne daha fazla ziraî üretimi ne de manifaktür ve küçük sanayi üretiminin gelişmesini teşvik edebileceği açıktı. İkincil demiryolu hatlarının kurulamamasından dolayı, bütün Osmanlı ülkelerinde olduğu gibi, deve kervanlarıyla demiryolu vazgeçilemez bir biçimde birbirlerini bütünlemeye devam ettiler. 20. yüzyılın ortalarında işlevini yitirmeye başlayacak bu yolun ilk anda idarî merkeziyetçiliğin güçlenmesi, bürokrasinin kontrolünün büyümesinde etkileri görüldü. 1893 kışının ortasında Ankara'ya ulaşan demiryolunun, bu şehrin ve Türkiye'nin tarihindeki olumlu rolü, demiryolu ulaşımı dolayısıyla Kurtuluş Savaşı'nın ve yeni kurulan Cumhuriyet'in merkezi olarak seçilmesini sağlamış olmasıdır.

Trabzon Vilâyeti haritası.

XII

19. Yüzyılda Trabzon Vilâyeti ve

Giresun Üzerine Gözlemler(*30)

Muhterem hocamız Prof. Münir Aktepe, yazdığı “Tuzcuoğulları İsyanı” adlı makalesiyle Trabzon tarihine kayda değer bir katkıda bulunmuştur.[218] O dönemin Trabzon’u, iktisadî ve idarî veçhesiyle şüphesiz bir değişim içindeydi. Ben bu mütevazı çalışmada 19. yüzyılın ortalarında bu bölgenin ve vilâyet merkezi olan beldenin bünyesi üzerinde durup bir kaba tasvir yapmak niyetindeyim. Bunun için başlıca malzeme Britanya ve Alman devletlerinin konsolosluk raporları olacak; onları yerli kaynaklarla (sâlnâme gibi) karşılaştırarak bazı veriler elde etmek durumundayım.

Elimizdeki Alman konsolosluk raporları Alman Birliği’nin kurulmasından sonra ve Birinci Büyük Savaş’a kadarki dönemi, yani 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başını kapsar. Britanya raporları daha eskiye uzanır ve esasen teferruatlıdır. Ancak, iki kaynağa ait belgeler ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesi durum için Alman konsolosluk raporlarının kısa bir değerlendirmesi yapıldı (bkz. Ek 1). Bunların, şehrin beynelmilel ticareti, fakat sanayiden uzak tüketim kalıplarını anlamak bakımından yararı vardır. Burada bir de Trabzon vilâyeti dahilinde olmasına ve Trabzon’la birlikte bir iktisadî yapı içinde bulunmasına rağmen Giresun’u ayrıca ele aldık.

Trabzon’un Tanzimat sonrası yıllarda, özellikle Kırım Harbi sırasında, bu harbin etkisiyle önemli bir ticarî patlama yaşadığını göreceğiz. Ancak Tuzcuoğulları zamanında da bir ticarî trafik olan bu bölgede, içtimaî ve iktisadî gelişmeyi sadece ticarî verilerle anlamak mümkün olmuyor.

Genellikle Tanzimat dönemi reformları, ulaşım ve haberleşmeyi kolaylaştıran ve asayişin kısmen düzelmesini sağlayan neticeler ve bürokrasinin teşvik edici ve düzenleyici tedbirleriyle ticareti artırdı. Bu hal vilâyetlerin bir kısmında, hayatın değişmesine sebep olmuş, değişen tüketim zevki ve hayat tarzı da hiç değilse memur zümresi ve yerel eşrafın yeni tüketim malları kullanımına ve bu merakın yayılmasına ve ticaretin hacminin artmasına neden olmuştur. Bundan başka, Trabzon vilâyetine dahil bir sancak olan Giresun’un da ayrı olarak incelenmesi, bize Osmanlı döneminin bu geniş vilâyeti hakkında daha tamamlayıcı ve geniş bir görüş kazandırabilecektir.

19. yüzyılın ortalarında Trabzon, telgraf hattı vasıtasıyla başkentle haberleşme ağı içine girdi. Tanzimat sonrasında bürokrasinin yeniden

düzenlenmesi, asayişin eskiye oranla sağlanması ve ulaşım imkânları ticarî kapasiteyi artırmıştır. Trabzon vilâyeti limanları da, bu dönemde özellikle Kırım Savaşı'nın yarattığı imkânlarla ticarî faaliyetlerini artırmışlardır. Nitekim Trabzon'daki Britanya konsolos vekili Stevens'ın 1854 yılı raporu bu tezatlı gelişmeyi naklediyor. Harb edilen memleket Rusya ile ticaret devam etmektedir. Stevens 1854 yılında ticaret hacminin bir evvelki 1853'e göre 1.742.693 sterlinden 2.023.673 sterline yükseldiğini bildiriyor.[219] Harb yıllarında Rusya ile kaçak ticaret, Kafkasya'dan (burada da bir cephe vardı) ve İran üzerinden yapılıyordu. Demir, kenevir, gemi halatı, balmumu, tuzlu balık, buğday, şimşir ağacı bu tarafa geçirilmekte, buna karşılık şeker, kahve, kalay, cam eşya hatta barut gibi maddeler de öbür tarafa nakledilmekteydi (barutun Rusya'dan çok Kafkas kabilelerinin ihtiyacı için ihraç edildiği düşünülmelidir). Bu sonuncu grup mal dolayısıyla İngiltere'den ithalat artmıştır. Köylüler durumdan istifade etmekte ve hatta işçi ücretleri bile artmaktadır. Sulh zamanında 1,6 sterlin olan işçi ücreti (bu haftalık olarak düşünülmeli) 3 sterline kadar çıkmıştır. 1856 yılında ise, Stevens artışın devam ettiğini rapor ediyor. İran üzerinden Kafkasya'ya geçen mallar (İngiliz malları) 53.047 sterlin artış göstermiş (1854'e göre). Kırım'daki müttefik orduların ihtiyacını karşılamak faaliyeti bu limanların önemini artırmış.[220]

Nitekim, 1860 yılı ilk yarısında limana gelen gemiler ve hamuleleri şöyledir:[221]

	sayı	hamulesi
Britanya	1	384
(Buharlı+yelkenli) Avusturya	30	21.047
(Buharlı+yelkenli) Fransız	26	10.410
(Buharlı) Türk	20	15.085
(Yelkenli) Türk	23	
Rus Buharlı	17	17.274
Yelkenli	8	
Yunan Yelkenli	8	2.030
Sardinya Yelkenli	3	1.050
Toscana Yelkenli	2	522
Mecklenburg Yelkenli	1	231

Nüfus

Sâlnâmeler ve konsolosluk raporları mutabakat halindedir. 1860 için İngiliz raporlarının verdiği nüfus, Osmanlı sayımına dayanır.

Nitekim, bu rakamların “nüfus ağası”nın yaptığı sayımdan elde edildiği belirtiliyor.

	Müslüman	Rum	Ermeni	Ermen Katolik	Ermeni Protestan
Trabzon (Merkez)	146.000	19.660	4.750	100	44
Ordu	39.500	8.680	3.000	---	---
Gümüşhane	25.400	15.750	1.280	---	---
Lazistan sancağı	66.150	---	400	1.230	---
Toplam	277.050	44.090	9.430	1330	44

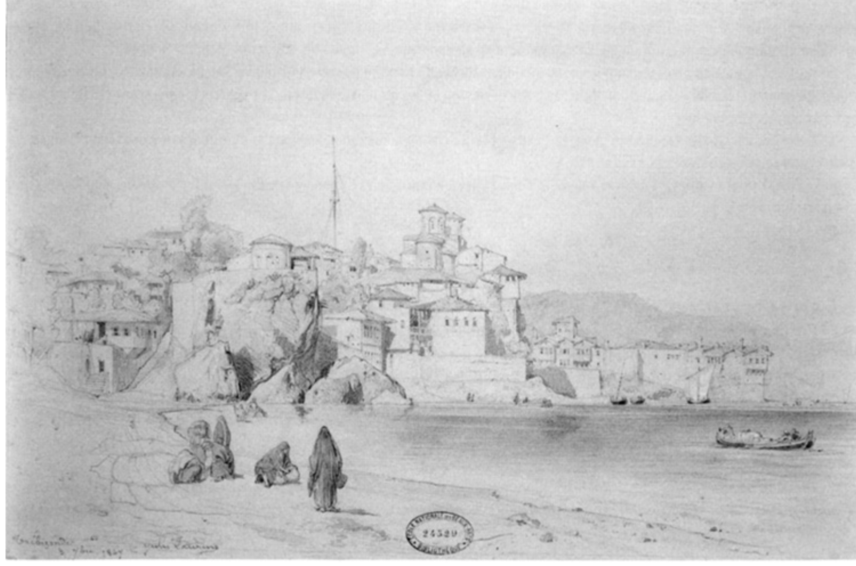
Toplam nüfus: 331.944

Trabzon şehri nüfusu ise:

Müslüman	40.000
Rum	10.000
Avrupa tebaası	1.500
Ermeni	3.000
İranlı	600
Ermeni Katolik	500
Ermeni Protestan	100
Yekûn	55.700

olarak verilmektedir.

Şehirde ilginç bir unsur İranlılardır ve bu İran transit ticaretiyle ilgili bir vakıadır. Sayıları asrın sonuna kadar artmış olmalı ki, İranlı unsur kendi kamusal kurumlarını da meydana getirmiştir. Nitekim 22 Şubat 1326/19 Eylül 1908 tarihine ait bir irade ile Trabzon’da bir İran mektebinin açılması için izin de verilmiştir.[222] Bu mektebin varlığını ve binanın yerini tesbit edemedik.

Trabzon, 3 Eylül 1847 (Jules Laurens).

1860 için Trabzon vilâyet taksimatı

Trabzon merkez sancağına; Yumru, Vakf-ı Kebir, Akçaabad, Tonya, Görele, Kastel, Maçka, Sürmene, Of, Rize kazaları bağlıdır. Ordu sancağının 7 kazası vardı ve Giresun bu sancağa bağlıydı. Asrın ikinci yarısında gelişecek ve bir sancak olacaktır. Bu makalede Giresun bu gelişmeden dolayı müstakil olarak ele alınacaktır. Karahisar 9 ve Lazistan sancağı 10 kaza ihtiva etmektedir. Lazistan sancağına Batum ve Acara bölgeleri de bağlıydı. Gümüşhane 6 kazaya sahiptir. Kaymakamlar Gümüşhane, Giresun, Karahisar ve Batum'da oturur. Diğer kaza bölgelerini bu dönemde (yani 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmeleri öncesi) müdürler yönetir.

1870'lerden itibaren Trabzon

Şehirde 1880'lerde Osmanlı Bankası'nın kredi mekanizmasının işlediği; Ermeni ve Rum ihracatçıların bundan istifade ettiği görülüyor. Bu arada, Kafkasya'dan göçlerle şehirde Laz, Tatar ve Çerkes denen grupların arttığı ve nüfusun katlandığı anlaşılıyor. 1892 için Britanya konsolosu Longworth'un verdiği nüfus miktarı sâlnâmelerle de uyuşuyor;[223] 2911 yerleşmede 188.630 hane vardır. Müslümanlar 820.426, Rumlar 159.599, Ermeniler 44.350 ve ecnebiler 16.315 (yekûn 1.040.690'dır). Demek ki, 1860'a göre, otuz yıl içinde nüfusun büyümesi 3 kat kadardır. 1860'da 55.000 civarında verilen Trabzon şehir nüfusunun ise bu oranda artmadığı açık. Gerçi, 1890'daki kolera salgını, artık alınan hıfzıssıhha tedbirleri dolayısıyla büyük bir yıkım getirmemiş görünüyor. Bu artan nüfus ve

zenginleşmenin bütün Trabzon'da kamusal binalara yatırımı da artırdığı, özel konutların da imparatorluğun nadir şehirlerinde görülen bir düzeye ulaştığı anlaşılıyor.

Dış ticaret

1879 ve 1880 itibariyle Trabzon'un ihracatı ve önemli kalemler şöyledir (£ olarak):[224]

	1879	1880	
Bakliyat	23.379	23.327	
Şimşir ağacı	1.161	51	azalan kalem
Meyve-sebze	26.952	10.146	azalan kalem
Deri	21.616	29.191	artan kalem
Mısır unu	46.225	7.075	azalan kalem
Keten ürünleri	15.720	10.220	azalan kalem
Fındık-ceviz	27.156	47.104	artan kalem
Muhtelif makine	99.136	66.956	azalan kalem
Tiftik	7.950	15.970	artış önemli
Tütün	49.272	57.993	artan kalem
Ceviz ağacı	29.956	11.983	azalan kalem
Toplam ihracı:	348.523	279.971	68.552 £'lik bir azalma vardır.

Ancak fındık ve tiftik ihracatı artışının ve asıl önemlisi bölgede tütün rejisinin hâkimiyetini artıran tütün için aynı durum söz konusudur. Reji idaresi istihdam ettiği gayrimüslimlerle, yerli Müslüman ekiciyi karşı karşıya getiren bir mekanizma meydana getirmiştir. Britanya konsolosu Biliotti 1884 tarihli raporunda[225] (31 Aralık 1884 itibariyle); ithalat ve ihracat, gemi ve şirket acentalığı yapanların listesini veriyor (bkz. Ek II). Acentalar arasında Ballassarian, Dernarsessian, Hedeciyan, Marinian gibi Ermeniler; Triandofilis, Efremides gibi Rumlar; Konstantinof (Rus), Hochstrasser (Alman) ve Hacı Mirza Baba, Hacı Cevad gibi İranlılar var. İhracatçılar da gene aynı etnik gruplardan 33 kişidir. Aralarında Lemlioğlu, Salihoğlu, Hacı Ali Hafız dışında yerli Müslümanlara rastlanmıyor. İthalatçılar listesi daha kalabalıktır. 65 kişi arasında Hamamcızâde, Gundulzâde, Lemlioğlu biraderler, Serdarzâde Salih efendi, Yelkencizâde biraderler dışında yerlilere rastlanmıyor. Bunlar içinde ithalat ve ihracatta sadece tarım ürünlerine kapanmayan, dış dünya ile mamul ürün ithal ve ikame eden tek aile Lemlioğullarıdır. Bölgede ziraatın teknik makine ve yoğun metotlarla yapılmadığı, 1321/1903 tarihli sâlnâmede modern ziraî

tekniklerin anlatılmasından ve bunların tatbik edilmediğinden acı acı dert yanılmasından bellidir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon, sene 1321, s. 146 vd.).

Yabancı temsilcilikler

Şehirde canlı ticaret ve kozmopolit tüccar nüfus dolayısıyla bulunan konsolosluk heyetleri, 1318/1900 yılı itibariyle şöyledir:[226] Avusturya-Macaristan başkonsolosu (Alman ve Felemenk devleti Trabzon konsolosluğunu da yerine getirir). Samsun konsolos vekili ve Giresun konsolosluk memurları ona bağlıdır. İngiltere'nin Trabzon konsolosu (Longworth), ABD konsolosluğunu da ifa eder. Samsun'da konsolos memuru vardır. Trabzon'da, Fransa konsolosu ve Samsun'da da konsolos memuru vardır. Rusya'nın Trabzon'daki konsolosuna, Rize viskonsülü, Samsun viskonsülü ve Giresun viskonsülleri bağlıdır. İtalya'nın Trabzon konsolosuna, Samsun konsolosluk memuru bağlıdır. İsveç ve Norveç'in Samsun'daki konsolos vekâletini de Samsun'daki İtalyan memur yerine getirir. Giresun'da da bir konsolosluk memuru vardır. İran'ın Trabzon'da başşehbenderi (başkonsolos) ve Samsun'da konsolosu (şehbenderi) vardır. Yunanistan'ın da Trabzon'da konsolosu vardır. Belçika'nın Trabzon konsolosu, Danimarka konsolos yardımcılığı görevini de görür ve Samsun'da bir viskonsülü vardır. Gene İspanya'nın Trabzon'da konsolosluğu ve Amerika'nın da Samsun'da konsolos memurluğu vardır. Trabzon'da bu zamanda 6 dava vekili ve 11 diplomalı tabip vardı; gene buna yakın sayıda eczacı faaliyetteydi.

Şehirde gayrimüslimlerin hayatında da farklı sosyal sınıfların tüketimine ve servetine göre bir farklılaşma vardı. Stéphane Yerasimos, 19. yüzyılda dış ticaretle zenginleşen Rumların çocuklarını istediği gibi eğittiğini, dışarı gönderdiğini ama fakirlerin şehirdeki Rum-Ortodoks Patrikhanesi'nin kontrolünde dinî karakterli okulda Hellen lisanı ile eğitim gördüklerini belirtiyor. Trabzon'da Sevastos Kyminitis'in kurduğu okul 1682'den beri faaliyetteydi ve okulların sayıları zamanla arttı. Rumlar, Ermenilerin aksine Müslüman nüfusla da fazla bir ilişki içinde değillermiş.[227] Şüphesiz Orta Anadolu ve hatta Batı Anadolu'ya göre farklı bir atmosfer ve cemaatler arası farklı ilişkiler düzeni olduğu görülüyor.

Trabzon dış dünya ile ticaretin dışında, dış vilâyetlere ve dış ülkelere (Rusya ve diğer Karadeniz'e komşu ülkeler) emek ihraç eden bir vilâyetti. Bu nedenle bu bölgede farklı sosyal kurumlaşmalar ve kültürel etkiler de yer etmiştir. Öyle ki 19. yüzyılın ikinci yarısında (Birinci Dünya Savaşı'na kadar) Trabzon vilâyeti 20. yüzyılın ilk yarısından daha farklı bir ilişkiler

kompozisyonuna sahipti, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Rusya ticaretinin kapanması ve İran transit ticaretinin kısmen başka yönlere kayması, bölgeyi dış dünyadan soyutlamıştır. Dışa açılış son devrin değişen şartları dolayısıyla henüz başlıyor. Bu özelliği bölgede Giresun limanı ve artbölgesi için gözlemek de mümkündür.

19. Yüzyılda Giresun Kasabası

19. yüzyılda Giresun, Trabzon merkez sancağına bağlı kazalardan biriydi. Güneyde Şebin-Karahisar, bugünkünün aksine, bu kazaya bağlı değildi. Ancak Giresun, Anadolu ve Karadeniz coğrafyasında iktisadî bakımdan bugünkünden daha önemli bir konumda görünmektedir. 1895 yılına ait Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi (Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon, sene 1313) Giresun'u şöyle anlatmaktadır:[228]

> Trabzon'un canib-i garbîsinde berren otuzaltı saat mesafede vâki olan Giresun kasabası ki merkez-i kazadır; Trabzon ve Samsun kasabalarından sonra ticaret ve mamuriyetçe; dahil-i vilâyetde bulunan kasabaların heman cümlesine fâik olup, hele letâfet-i âb-ı havaca burası salihen sefabahş-ı kulub olacak bir mevkî-i dilâradır: Kaza-i mezkûr Akköy (bugün Bulancak), Piraziz, Keşab, Kırık namlarında dört nahiyeyi havî ve ma'e mülhakat 11.973 haneyi camîdir.
>
> Giresun ahâlîsi ezmene-i salîfede olduğu gibi şimdiki halde dahi heman umûmen ticarete maîl ve münhemik olduğundan orası ehemmiyetli bir bendergâh-ı ticaret olmak mevkiîni ihraz etmiştir. Giresun kasabası Karadeniz sevahilinin en güzel ve en mâmur şehirlerindendir. Giresun'da tıbkı Samsun gibi bir hayat-ı ticarî ve iktisadî tecelli eder.

Giresun'dan Karahisar'a uzanan ve 19. yüzyıl boyu teknik bakımdan büyük problemler yarattığı halde, ulaşımı sağlayabilen yol sayesinde, bu iskele şehri hayat bulmaktadır ve sâlnâmede de belirtildiği üzere haftada 5-6 vapur Giresun'a uğramaktadır.[229]

1868-69 yılı itibariyle Trabzon'da Britanya konsolosu olan W. Gifford Palgrave, Giresun şehrinin nüfusunu Mart 1868 tarihli raporunda da şöyle vermektedir:[230]

4600 nüfus: 600'ü Rum, kazanın 60 köyünde 18.252 nüfus vardır; 14.427'si Müslüman, 2.631'i Ermeni, 145'i Rumdur. Gene kazanın içindeki ev ve binaların dökümü de şöyle verilmektedir:[231]

4816 hane

1 mekteb-i rüşdiye

137 mescit ve camî-i şerif

62 medrese

16 tekke

53 kilise

1 hükümet dairesi

1 hapishane

1 daire-i askeriye

1 redif deposu

3 fabrika

4 eczahane

24 han

5 hamam

746 dükkân

313 mağaza

195 su değirmeni

73 ekmekçi fırını

12 gazino

5 lokanta

3 hotel

1903/1321 yılı Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi’nde Giresun şehri ve onun kıdemli belediye reisi Kaptan Yorgi Paşa’dan sitayişle bahsedilmektedir.[232] Belediye reisi izzetli Kaptan Yorgi Paşa’nın 18 yıllık belediye riyaseti sırasında şehir çok gelişmiş, caddeler açılmış, kaldırım döşenmiş, bahçeler (parklar), çeşmeler yapılmıştır (Sâlnâme, s. 247). Yarımadanın ortada yükselen kısmına Akropolis deniyor, buraya ağaçlı bir cadde yapılmış ve hükümet konağı bahçesi de tanzim edilmiş. Gerçekten hükümet konağı bu devirde kaza merkezinde rastlananlardan daha abidevî ve mükellefti. Sâlnâme, “Hükümet dairesi iâne ile yapılmış olup, muazzam ve dilnişin bir binadır” diyor. Şehirde kaldırım döşenen ve tanzim edilen caddeler yüz bin metre murabba’ındadır.

Giresun halkı ekserisi fındık ziraatı ve ticaretiyle meşguldür. Marangoz, dülger, taşçı, demirci ve kayıkçı, balıkçı (nitekim Keşab balıkçılıkla geçinen bir nahiyeydi), bakırcı gibi zenaatkâr ve esnaf da vardır. Nitekim 1321/1903 yılı sâlnâmesi de Sürmene ve Ünye’de on beş, yirmi bin kilelik gemiler; Tirebolu ve Giresun’da da pek zarif sandal ve kayıklar yapıldığını bildiriyor (Sâlnâme, s. 118). Bakırcılık zenaatının ihtiyacı için Giresun’a İngiltere ve Rusya’dan bakır ithal edildiğini de görüyoruz:[233] “Ehl-i kur’a, yani köylüler para kazanmak için memâlik-i ecnebiyeye de giderler.” Demek ki, dışa işgücü göndermek, bütün Trabzon vilâyeti gibi Giresun’da da müzmin bir problemdir.

Ahalinin pek azı setre pantolon giyer. Halkın ekserisi ve köylüler çakşır ve zıbka ve mintan giyinir. Müslüman ve gayrimüslimler arasında büyük kıyafet farkı olmadığı, dönemin fotoğraflarından da anlaşılmaktadır. Genellikle yabancı sermaye ve tütün rejisi gibi kuruluşlar, yerli Rumlar ve Müslümanlar arasında istihdam ve serviste ayrılık gözettiğinden, bu hal bir gerilim yaratır. Osmanlı ülkelerinde Protestan misyonerler de yerli Hıristiyanları çok etkilemişlerdir. Hem ticarî faaliyet hem de çevredeki okul, kilise gibi kurumların etkileri Giresun’da da dinî-etnik gruplar arasında gerilimi artırmıştır. Bununla beraber, gerek idarî gerekse sosyal hayatta şehrin Rumları, nüfus miktarlarının çok üstünde bir mevkie sahiptiler. Belediye meclisleri ve çeşitli idarî komisyonlarda bunu görmek mümkündür. Konsolosluk temsilciliği gibi görevleri almaları, onların dış dünya ile ilişkilerinin daha yoğun olduğunu gösteriyordu.

Kazanın ahalisinin ekseriya Çepnî aşireti Türkmenlerinden olduğu bilinmektedir. Giresun eşrafının önde gelenleri, yani meclis-i idareler ve mal sandığı, ziraat komisyonu, mahkemeler gibi karma komisyonlarda çalışıp, madalya ve nişan ile ödüllendirilenlerin isimlerine baktığımızda; bunların ekseriya yeniçeri menşeli ailelerden gelir gibi görünümleri vardır. 1313/1895 sâlnâmesine göre, şehir eşrafının önde gelen isimleri şunlardır: [234]

Dizdarzâde Abdullah Bey
Sarıalemdarzâde Ahmed Efendi
Gedikalizâde Ahmed Ağa
Sarıalemdarzâde Hasan Tahsin Efendi
KapudanYorgi Efendi (belediye reisi), sonra paşa
Karaibrahimzâde Abdullah Efendi
Sarı Mahmudzâde Mustafa Efendi
Tokatlıyan Mateos Ağa
Muhacirinden Yusuf Ağa
Muhacirinden Aziz Ağa
Çolakkadızâdeler (ilmiyyeden, naîb, kadı kökenli)

Bu listeye Beyazıtoğullarını da (Beyazıtzâde) ilâve etmelidir. Bu aileden de birkaç fert yakın zamanlara kadar şehrin belediye reisliğinde bulunmuştur. Bahaeddin Yediyıldız, çevrede müsellem ve nöker oğlanı denen zümrenin kalabalığı ve arazi tasarrufundan söz etmiştir.[235] Nitekim, eşraf ailelerin isimleri de bunu gösteriyor. Bundan başka, Kırım Savaşı'ndan beri bölgeye göç eden Dağıstanlı, Çerkes ve Kırımlıların varlığı, bazılarının ticaret ve zenaatla yükselip muteberân arasına girdiği de görülüyor. 1318/1900 Sâlnâmesi'ne göre, şehirde Avusturya-Macaristan konsolos memuru (Papadopulos), Rusya viskonsülü (Kolaro), İtalya konsolos memuru (Petroçina), İran konsolos vekili gibi ecnebî devlet memurları da vardır.[236] Bunların bazıları, meselâ Tomaçino adlı biri Avrupa vapur kumpanyalarının temsilcisidir. Ticarî kayıtlara ulaşılamadı. Ama şehirde belirli sayıda İtalyan, Alman gibi Avrupalıların yaşadığı, ticaret, zenaat, serbest meslek icra ettiği biliniyor; bunların bugün çocuk kütüphanesi olan Roma Katolik mezhebine bağlı bir küçük kiliseleri de vardı. İşte bu grup, şehrin Rumlarına da Avrupaî bir tarz-ı hayat konusunda etki etmiş olmalı ki, gazino, lokanta gibi Akdeniz limanlarına has bazı sosyal kültürel birimler ortaya çıkmıştır. Ama genelde, şehirde kendine has mimarînin yanında, yeni bir taş işçiliği ve inşaat tarzı ile yeni binalar inşa

edilmiştir. Bu binaları bugün eski albüm ve kartpostallardan görüyoruz. Karadeniz'in bu bölgesinde 19. yüzyılda eski tarz-ı mimarî ile yeni bir kârgir tekniğin bileşimi ortaya çıkmaktadır.

Giresun kazasının içinde, kaba bir sayımla yüz bin hektarı geçen bir ormanlık vardır. Ama ormancılığın bir sanayi haline gelemediği, yeterince kereste fabrikası olmadığı ifade edilmektedir. Aynı şey üzüm bağcılığı için de söylenmekte ve bu yüzden ıslâha muhtaç bu dalın şarapçılığın gelişimini sağlayamadığı ifade edilmektedir.[237]

Giresun'u Şebin-Karahisar'a bağlayan şose yol, hem merkez kaza hem de hinterland (artülke) için hayatî önemi haizdir. 19. yüzyılın sonunda bu yolun ıslâhı için Alman, Fransız imtiyaz avcıları rekabete girmiş, bu arada Sivas-Giresun-Karahisar-Erzurum ağının (2000 mil ediyor) inşası düşünülmüştür. Trabzon-Erzurum karayolu ıslâh edilerek Giresun'un iç tarafla bağlantısını kurmak üzere "Entreprise Générale des Routes de l'Empire Ottoman" adlı bir Fransız şirketi ıslâh ve yapım işini üstlenmiştir.[238] Etkili bir sonuç alınamamıştır, ama Giresun-Karahisar yolu üzerinde önemli bir onarım sağlanmıştır.

Giresun limanının (daha doğrusu iskelesinin) 19. yüzyılın ortalarından itibaren ticaret ve gemicilik alanındaki faaliyetleri konusunda, dönemin Britanya raporları önemli bilgi vermektedir. 1854'te Trabzon'daki Britanya viskonsülü Stevens'ın, savaşa (Kırım Savaşı) ve Kafkasya, Kars, Bayezid'de Rus ordularının varlığına rağmen, Trabzon ticaretinin durmadığını; tahminlerin aksine, 1.742.693 sterline fırladığını ve bu miktarın 1854 yılı itibariyle 2.023.073 sterline çıktığını belirttiğine değinmiştik. Hiç şüphesiz İran transit ticareti cephe gerisinden gene Trabzon limanına ulaşmaktadır. Bu ticarette Giresun limanının payı, Stevens'ın verdiği rakama göre 1858 yılı itibariyle, 220.000 kental fındık ihracatıdır.[239] 1879 yılında konsolos Biliotti (İngiltere), Giresun'un sadece Ruslar tarafından, fındık için ziyaret edildiği ve bunun Taganrog'a sevk edildiğini söylüyor (s. 1449). Giresun'un İngiltere'ye 81.968 sterline ulaşan ihracatının, 66.500 sterlini fındıktan oluşur.[240]

Nitekim Konsolos Longworth'un 1896 yılı raporlarına göre (s. 13), Giresun iskelesinin ihracat ve ithalat kalem ve miktar değerleri şöyledir.[241]

İhracat	
Bakliyat	115 £
Meyve	670 £
Fındık (kabuklu)	65.416 £

Fındık (kabuksuz)	59.960 £
Fındık (hasarlı)	785 £
Deri	4.800 £
Koyun	
Ceviz	7.400 £
Balmumu	1.240 £
Toplam	140.386 £

İthalat	
Kahve, şeker	11.260 £
Pamuklu v.s.	17.660 £
Cam, porselen	1.190 £
Petrol	2.105 £
Tuz	3.120 £
Sabun	2.130 £
Şarap	1.240 £
Tütün	8.960 £
Toplam	47.665 £

Nitekim, 1896 yılı itibariyle Giresun iskelesinin ticarî kapasitesinde Rusya'nın yanında Avusturya-Macaristan ve Fransa gibi ülkelerin de yer aldığı görülüyor. (s. 95) [242] Bunların 1903 yılındaki gemi sayısı ve tonaj değişimi de aynı tabloda izlenebilir:

	1896 yılı gemi sayısı		1903 yılı gemi sayısı	
	Gemi	Tonaj	Gemi	Tonaj
Osmanlı	147	148.505	130	137.605
Fransa	70	102.347	43	65.342
Avusturya	102	112.828	106	128.900
Rus	79	52.421	55	43.356
Yunan	54	40.405	53	48.889
İtalya	23	29.627	12	19.544
Toplam	475	486.133	399	443.636

Burada bir özellik ortaya çıkıyor. Giresun ve artülkesi monokültürel bir tarım, tek ürüne dayanan ihracat ve günlük mübrem malı alıp tüketen

mütevazı bir bölgedir. Ticaretin getirdiği canlılık 19. yüzyıl Giresun'undan bildiğimiz manzaraları; yeni bir konut tipi ve dar bir zümrenin Avrupaî hayatını yaratmıştır; ama bu sınırlıdır. Giresun iskelesi henüz ehven bir liman değildir. Sinop ve Trabzon'un ve Samsun'un korunak imkânları yoktur. Konsolos Biliotti 1879'da (s. 1445) bunu belirtiyor. Fakat Giresun limanı, Karahisar-Sivas ve Erzincan'daki ordu merkezine kadar uzanan bir ulaşımın da başında yer alıyor. Bu nedenle, bölgenin ihtiyacına yönelik bir ithal iskelesidir.

Bir taraftan, civarda doğan bir ev endüstrisi (Verlag yahut putting out system) göze çarpar. Sivas evlerinde Manisa işi bez dokunur. Diğer taraftan da, 1881 yılı itibariyle Giresun'a sadece İngiltere'den 84.000 sterlin miktarında yünlü ve pamuklu dokuma giriyor. Bu iki ürün, 94.830 sterlinlik İngiliz ithalatının büyük kısmıdır. Amasya-Merzifon ve Sivas-Gürün'de de benzer sistem görülüyor. Bir yandan da, Karadeniz'e 20. yüzyıl başında İtalya, Avusturya, Belçika ve hatta İspanyol sermayesi bile giriyor.[243] Yörede Samsun tütünü bu çekimi artırıyor. 1904-1905 Rus ihtilâli sırasında bile İran transit ticareti Rusya ile azalan ticareti telâfi etmiştir. Fındık ürününü tütün izliyor ve Fransız tütün rejisi bölgede yönetici, temsilci ve kaçakçılığa karşı kollukçu olarak yerli Rumları istihdam ettiğinden, bu Müslüman halkla gayrimüslimler arasında bir soğukluk yaratıyor. Maamafih, tütün rejisinin yarattığı ilişkiler çok çeşitli boyutlar arz eder.[244] Osmanlı Bankası'nın Trabzon şubesi 1891'de kurulmuş olup, Giresun'da bunun etkin bir kredi mekanizması yarattığını söylemek zordur. Galiba kredi mekanizmasının işleyişi de bölgede dinî etnik gruplar arasında bir gerilim yaratmıştır.

Tek ürüne dayanan zenginlik ve dış dünya şartlarının değişimi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Trabzon'u ve Giresun'u da bir ticarî kesinti ve yoksulluğa itmiştir (Rusya'nın değişen durumunun başlıca neden olduğuna değinilmişti). Bu bakımdan 19. yüzyıldaki durumu geliştirip yeniden kurmak için Karadeniz ticarî ekonomik bölgesinin canlanması gerekmektedir. Bugün bölgeden göçün önlenmesi için bu ilk şarttır. Diğer yandan yeni zenaat dalları ve orman endüstrisinin geliştirilmesi de gerekir.

Ek 1

Trabzon: Alman Konsolosluk Raporları (das Bundesconsulat in Trapezond: 21 Haziran 1871).

İlk rapor 1868 yılı 19 Ağustos tarihine aittir. Bunlar Nortdeutsche Bund'a aittir (Bundesconsulat in Trapezond). Bunları bilgi bakımından

Britanya konsolosluk raporlarına göre çok yetersiz buluyoruz. Arşivler D.D.R.'den Fedaral Almanya'ya geçen (eski Potsdam, Zentral Archiv D.D.R., yeni Bundesarchiv, Potsdam'dadır). Zaten anılan 1868 yılı raporu 1871'de izleniyor. Muntazam ve bol rapor yazılmamış. Konsoloslar rutin işlerle uğraşmış görünüyor. 1907'den sonra rapor sayısı artıyor ve teferruat kazanıyor. 1911 tarihli (16 Mart) Alman konsolos raporu harb öncesi Trabzon hakkında bazı kayda değer bilgiler verir (Auswärtiges Amt-Handel, no:53 Türkei, s. 13-15, Dr. Berzfild Konsul, başbakan Bethmann-Holiweg'e).

A) Avusturya'dan 25.000 franklık emaye, İngiltere'den 7.000 franklık galvanize sac ithalatı; Almanya ve Belçika'dan 5.000 franklık çinko; İngiltere'den 150.000 franklık kalay, Avusturya ve Fransa'dan; 40.000 ve 10.000'er franklık miktarla izleniyor; kurşun Fransa'dan 36.000 frank, İtalya'dan 4.000 frank miktarında ithal ediliyor. İngiltere'den 300.000 franklık, Rusya'dan ise 30.000 franklık bakır ithal ediliyor. Bu miktarlar dahi şehirde bakırcılık gibi zenaatlar dışında ciddi bir endüstri gelişemediğini, diğer madenlerin daha çok konut ve bina yapımı ve benzeri tüketim için ithal edildiğini gösteriyor.

B) Tüketim maddeleri arasında,

a) Ayakkabı: Almanya'dan 4.000 frank miktarında ithal ediliyor (bu da deri eşya ve ayakkabının yerli üretimce karşılandığını gösterir).

b) Cam eşya: 35.000 frank Belçika'dan, 13.000 frank Almanya'dan.

c) Porselen: Sadece Türk kahvesi için fincan (s. 15) 11.500 franklık ithalat Almanya, Avusturya ve Rusya'dan yapılıyor.

d) Kırtasiye: 28.000 frank Almanya'dan, 12.000 frank Fransa'dan.

e) Sigara kâğıdı: 280.000 frank Avusturya'dan, 20.000 frank miktarı Rusya'dan.

Yabancı sabun-parfüm az miktardadır; ilaç vs. malzeme 115.000 frank miktarında ithal edilmektedir.

- İlginç bir tüketim kalemi: Almanya'dan 6.000 franklık müzik aleti ve 11.000 franklık plak ithal edilmektedir. (s. 18)

Gene 50.000 franklık cep saati Avrupa'dan ithal edilir (4.000 franklık miktarı Almanya'dan). Oyuncak ithali ise, 15.000 franka ulaşmaktadır.

Bu kalemler Trabzon'da bazı basit tüketim malları ve dayanıklı ev eşyası tüketiminin çevre vilâyetlere göre arttığını gösterir.

Alman konsolos raporu Trabzon için 16 Mart 1911'de ithalat miktarını ülkelere göre şöyle ayırır:

İngiltere	8.385.000 frank
Avusturya	2.445.000 frank
Fransa	2.185.000 frank
İtalya	1.925.000 frank
Rusya	1.275.000 frank
Almanya	985.000 frank
Belçika	775.000 frank
İsviçre	225.000 frank
Romanya	140.000 frank
Amerika	135.000 frank
Diğerleri	215.000 frank
Toplam	18.690.000 frank

Rusya halen un ithalinde; Avusturya ise şekerde öndedir. Osmanlı vatanı yolların bozukluğundan bu havalinin tahıl/un ihtiyacını 1911'de bile iç bölgelerden yani Orta Anadolu'dan karşılayamamaktadır. Trabzon üzerinde yeni bilgilerin, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Arşivi (AVPRİ-Moskova) ve St. Petersburg'daki Ticaret Ofisi Arşivleri'nin tetkikiyle zenginleşeceğine hiç şüphe yoktur.

Ek 2

Trabzon, Aralık 31, 1884. PPA cilt 79. Consul Biliotti. 1884 yılı raporuna ekli liste, s. 1984-1986.

Şirket Temsilcileri

Şirket Adı

Ballassarian, M.	Anatolia
Constantinoff, D.J.	Persia
Dernarsessian, M.	Anatolia
Hacı, Mirzâ Baba	Persia
Hacı, Cavad	Persia
Hacı, Mehmed Hassan	Persia
Hochstrasser ve Co.	Anatolia; Imperial Ottoman Bank, & c. ajanı
Inebegoglou ve Mahdumları	Persia
Hedecian ve Houbesserian	Persia; Reliance Insurance Company, & c. ajanı
Mahohian, A.	Anatolia ve Persia
Marimian, B.O.	Persia; Manheimer Insurance Company, & c. ajanı
Triandafilidés, A.	Anatolia; La Foncière Insurance Company, & c. ajanı
Efremides, A.C.	Avukat

İhracatçılar	
Arnaoudoglu Kardeşler	Fındık, bakliyat, tütün, tuzlu balık
Aznavorian Kardeşler	Fındık, bakliyat, balıkyağı
Boyacidis, P.	Kemik, boynuz sıyrığı, paçavra
Kaprislian Kardeşler	Deri, tütün, fındık, bakliyat, yün
Kaptanian, M.	Hububat, bakliyat, fındık, keten tohumu, keten işleri
Kacoulidés, P.	Fındık, tütün, mısır
Karagozian Kardeşler	Şimşir tahtası
Karvonidis, Georges	Fındık, tütün
Constantinoff, D.G.	Deri, bakliyat, tütün, hububat, fındık
Davidian, G.	Deri, tütün, balmumu, keten tohumu, bakliyat, fındık
Dernarsessian, M.	Bakliyat, fındık
Diradurian Kardeşler	Hububat, fındık, bakliyat
Cermakian, G.	Bağırsak, balıkyağı
Efremidis, L.P.	Fındık, bakliyat, tütün, hububat, balmumu, balıkyağı
Gurékian, S.	Bakliyat, fındık, hububat
Hacı Ali Hafız Efendi	Buğday, fındık, tütün
Hochstrasser ve ortakları	Fındık, tütün, bakliyat
Kedeçiyan Vartan	Keten işleri
Lemlioğlu Kardeşler	Fındık, bakliyat, tütün, kuru üzüm, balmumu, hububat
Mahokian, A.	Fındık, bakliyat
Marmarian, S.	Tütün, fındık, mısır, fındık, deri
Mélidis, S.	Fındık, hububat, tütün, keten tohumu
Missir, O.	Deri, bakliyat, fındık, mısır, tütün
Nurian Kardeşler	Bakliyat, deri, fındık, mısır, keten işleri
Paregentanian, S.J.	Bakliyat, fındık, deri, mısır
Parigoris, Th.	Fındık, tuzlu balık
Sahatcian, H.	Boghos Şimşir tahtası
Salihoğlu, Ali Hafız	Fındık, tütün, bakliyat
Sarafian, B.	Bakliyat, fındık, bağırsak
Sassi, A. B	Balıkyağı, fındık
Saulidis, C.	Tütün
Triandafilides, A.	Mısır, bakliyat, fındık, tütün, balıkyağı
Vartabédian Kardeşler	Fındık, mısır, bakliyat

İthalatçılar	
Arabian, Maranian	Manchester malları, Halep malları, metaller
Arabian Kardeşler	Manchester malları, Halep malları, fes
Arghiropulos, D.	Koloni malları, çanta, tüfek, çelik
Arnaudoglu Kardeşler	Koloni malları, un, metal, mücevher, altın tipi
Boyacidis, P.	Faney malları, parfümeri, iççamaşırı, çorap
Kalpakcidis Kardeşler	Manchester malları
Kapayanidis, G.	Koloni malları, çay, sabun, mum, metal
Kaprislian Kardeşler	Koloni malları, çanta
Kaptanian, M.	Un, çanta
Kariofili Kardeşler	Manchester malları, pamuk (yün ipliği)
Kasakis, D.	İç çamaşırı, alkol ve şarap, bakkaliye
Kondozi, Constantinoff	Grey malları, Halep malları, çanta
Kongalidis Kardeşler	Koloni malları, metal, zeytin, yağ, meyve
Konstantinidis, D.	Ecza, baharat, tuhafiye, hırdavat
Derhamparsumian Kardeşler	Deri ve kundura eşyaları
Cermakian, G.	Kibrit, tırpan
Culfazoğlu, Hacı Hüseyin	Grey malları, Halep malları, çay, metal
Efremidis, P.L.	Un, petrol, çivit, post
Elefteriadi, Lefter	Altın ipi ve danteli, tuhafiye
Fetvacian Kardeşler	İççamaşırı, fes, fantezi eşyalar, hırdavat
Gundulzâde, Velibi Efendi	Grey malları
Hamamcızade, H.	İsmail Manchester malları
Hekimian, J.	Alkol, şarab, bira, erzak, boş şişe
İsraelian, Nikogos	Dikiş makinası
Kazancıoğlu Kardeşler	Manchester malları, Rus pamuk mamulü
Keçecian, Calust ve Ortakl.	Manchester malları
Kederian, Artin	Fes, püskül
Kitrides, Anesti	Çanak, çömlek ve cam eşya, hırdavat
Lemlioğlu Kardeşler	Çeşitli mallar, koloni malları, metal, tuz
Mahokian A.	Çeşitli mallar, koloni malları, metal, çanta, mum
Marengo, J.B	Ecza

Marengo, J.N.	Ecza
Meghavorian Kardeşler	İpekli ve yünlü eşyalar
Melidis, S.	Şeker, alkol, kibrit
Metaksa Kardeşler	Manchester malları, çanta, balmumu, fes
Missir, D.	Koloni malları, kırmız, çanta, deri
Mikaelian, D.	Mücevher, cep (kol) saati
Nourian Kardeşler	Halep malları, ham pamuk
Paregentanian, S.J.	Post, hububat
Petropulos, P.	Hububat
Sarafian, B.	Kibrit, çelik
Serassi ve Eleftariadi	Manchester malları
Serdarzade, Salih Efendi	Yün ipliği
Sirinopulos, Y.	Grey mamulleri
Sofianopulos L.	Meyva, sabun, kâğıt
Tagmazian	Halep mamulleri
Ayakkabıcılar loncası	Deri, ayakkabı
Terziler loncası	Elbise ve kumaş
Terzopulos V.	Halep malları
Çayıroğlu P.	Cam eşya, lâmba, vs.
Tıgdaban, Vahid ve Akif Efendi Tirakian Garabed	Pirinç, çay, metal eşya
Tsuliadis G.	Bisküi, makarna, un
Vafiadis Murad	Kimyevi eşya, cam
Vafiadis Kardeşler	Çanta, çorab
Vartabedyan Kardeşler	Grey eşyaları, koloni eşyaları
Velisiadi Kardeşler	Elbise, fes, tuhafiye
Yanikapani, Panayoti	İpekli yünlü kumaşlar
Yelkencizâde Kardeşler	Un, mısır
Zimplinidis Kardeşler	Manchester mamulâtı

XIII

Kent Tarihinde Kaynak Sorunları(*31)

Kent ve kır tarihi diye bir ayrım yapmak son derece güçtür; çünkü hem kayıtların nitelikleri hem devamlılıkları hem birbirlerini tamamlamaları bakımından kırsal ve kentsel tarih kayıtçılığı, arşivciliği gibi bir ayrımın güçlükleri ortadadır. Kaldı ki, kentin belki kırsal bölgeye nazaran tek farkı, tarihin bizatihi kentte cereyan etmesidir. Yani, tarih dediğimiz gerçekten yazı ile başlar; bu klasik bir tarif değildir; hiçbir zaman modası geçmiş bir tarif olmayacaktır. Çünkü geçmişin insan gruplarıyla ve toplumuyla fonetik iletişim, tarihi meydana getirmektedir ve tarihin metodolojik sorunları ve avantajları bunun üzerinde odaklanmaktadır. Bir bakıma kent demek ve kentli demek, tarihin kayıt konusu olan bir grup demektir. Nitekim, köylülük tarihin dışında kalan bir unsurdur; bizatihi tarih çağlarında bile kayıtların canlılığına rağmen bazen hayret edilecek derecede teferruata sahip olmamıza rağmen, bir tarih nesnesinin çizgilerine, yüz hatlarına sahip olmak bakımından köylülerin tarih dışındaki kitleler olarak kaldığını görmektedir tarihçiler. Nitekim ben son zamanlarda Ukrayna tarihine, Birinci ve İkinci Cihan Savaşı arasında Ukrayna'da kırsal bölgede, bilhassa Polonya hâkimiyetindeki Batı Ukrayna'nın kırsal bölgelerinde gelişen faşizme bakıyorum. Batı'daki faşizmlerin tersine, kentsel proletaryanın ve kentsel orta sınıfların desteklediği faşizmin aksine, köylülerin desteklediği bir faşizmdir bu. Tarihçi İvan Lysiak-Rudniytsky, ilk defa Ukrayna'nın halkı yani köylüsü tarih sahnesine çıkmaktadır, biz buradayız, demektedirler ama bu faşizm ile mümkün olmuş, diyor.[245] Demek ki, köylülüğün hakikaten tarihî bir nesne olmasına rağmen, olayların renkliliği bakımından kentlere göre bir farklılık arz ettiği açıktır. Şimdi bu, kuşkusuz bazı sorunları ifade ediyor; meselâ kentsel bir topluluk oldukları için tarihte en çok hiddeti çeken azınlıklardan birisi Yahudi azınlığıdır. Avrupa tarihinde tek azınlık Museviler değildir; fakat Museviler kent azınlığı olarak yaşamışlardır. Bundan dolayı kent insanına has birtakım zenaatları, kabiliyetleri edinmişler; sosyal tırmanışları, çatışmaları bünyelerinde barındırmışlardır. Bunu birlikte getirmişlerdir. Kuşkusuz bu çok maharetli halkın kabiliyeti; müziğinde olsun, ilminde olsun, başka dallarda olsun, onların kent azınlığı olmalarından ileri gelmektedir. Bu yüzden kimlik sorunları öbürkülerden çok daha belirgin, çatışmalı ve renklidir. Bu, kent grubu olmalarından ileri gelmektedir ve yine Yahudiler kendi tarihlerinde

en çok kayda sahiptir. Başka azınlıkların, özellikle kırsal azınlıkların bu kadar teferruatlı tarihî kaydı yoktur. Çünkü Yahudiler kent cemaatidir. Bundan dolayı zengin bir malzeme ile ortaya çıkmaktadırlar.

Tabii her doğrunun istisnası vardır. Bizim tarihî kayıtlarımız boldur, ama mahiyeti farklıdır. Osmanlı toplumuna göz attığımızda, kent ve kır toplumu arasında kayıtların mahiyeti açısından fark olabilir ama nicelik-miktar açısından hiçbirinin lehine farklı bir durum yoktur. Daha doğrusu, Avrupa tarihî kayıtlarının aksine, bizde kentli ve köylü arasındaki kayıt farkı sürekli bir akordeon gibi daralıp açılmakta ve tarihyazıcılığın nesnesi olmak açısından köylü ve kentli arasındaki fark azalmakta ve tarihyazım sorunları eşitlenmektedir. Osmanlı vesikaları, köylü ve kentli için objektif kayıt ve sayı bakımından büyük farklar ortaya koymamakta, tarihyazıcı aynı yoğunlukta bilgi sınavıyla baş başa kalmaktadır. Bu, malî kayıtlar için böyledir ve meselâ tarihî folklor malzemesi açısından da böyledir. Ve tabii yabancı seyahatnâmeler açısından da 19. yüzyıla kadar böyledir. Ancak 19. yüzyılın ecnebisi Osmanlı şehriyle daha çok ilgileniyor; anlaşılan artık şehir-köy ayrımının çarpıcılığı kadar, gelen insanın dünyaya yaklaşımı da bunda rol oynuyor.

Şimdi kentlinin durumunu hangi kaynaklardan, nasıl inceleyip kavrayacağız? Kent insanını kavrayabilmemiz için arşiv malzemesinin dışındaki başka kayıtlar bize yardımcı olmaktadır ve çok enteresan malzeme ile karşı karşıyayız. Meselâ, dünden beri şer’iyye sicilleri diyoruz, tahrir defterleri diyoruz, cizye defterleri diyoruz. Halbuki bunlarda da arşivcilik bakımından çok dramatik bir olgu söz konusu. Çünkü, 15. yüzyıla, yani Osmanlı Devleti’nin artık hakikaten bir imparatorluk olduğu bir çağa ait tahrir defterlerinin sayısı çok azdır; bunlardan ilk görüleni ki 1431 tarihli olan Arvanid (Arnavutluk) tahrir defterini Halil İnalcık hocamız 1950’lerin başında neşretti; öbürlerini de Balkan âlimleri neşrettiler ve 15. yüzyıla ait bu birkaç defterin de hemen hepsi Rumeli’ye aittir. Yani bizim bugünkü vatanımızın, Anadolu’nun 15. yüzyıla ait tahrir kayıtları namevcuttur; 16. yüzyıl başına ait vesika da azdır.

Hepsi 16. yüzyıl ortalarından başlamaktadır. Aynı şey şehirlerin tarihi ve sosyal hayatımız bakımından çok önemli gördüğümüz kadı sicilleri için de söz konusudur. Bunların da çoğu bir iki istisna dışında 16. yüzyıla aittir. Demek ki, imparatorluğun en dağdağalı, en sancılı, en doğurgan, en gürültülü 150 senesini biz bu gibi arşiv kayıtlarının dışındaki kaynaklardan incelemek zorundayız. Çok defa 15. yüzyıl için, mevcut 16. yüzyıl

eserlerine ve kayıtlarına istinaden feedback (geriye yansıtma) mekanizmasını uygulamaktayız. Ve yardımcı kaynak olarak Schildberger, B. de la Brocquière, Clavijo gibi seyyahları kullanıyoruz; istenmeyen Cenova, Venedik vs. İtalyan arşivleri yardımcımız olabilir. Geç Bizans tetkikleri bizatihi yeni bir sahadır ve Osmanlı tetkikleriyle eklemlenmesi pek yeni bir çabadır, emekleme halindedir.

Şimdi Osmanlı toplumunda kentli insanın hayat çizgisini tarihyazıcı olarak gözden geçirelim: Bir kentli Osmanlı doğar, kayıt yoktur (evde Kur'an-ı Kerim'in bir köşesine yazılırmış), mektebe gider kayıt yok. Ölümü deklare edilmez. Yakın zamana kadar da edilmezdi. İhtiyaç yok çünkü, herkes hastalığını, sağlığını gözetlemiştir. Cemaat ölümü bilir. Ama kayıtta yoktur. Ölüm kayıtlarının, şecerenin geniş ölçüde tutulmadığı bu toplumda, Osmanlı ulusal biyografisini yazan muhteşem insan Mehmed Süreyya Bey kayıtları mezarlıklardan izlemiştir. Bazen perişan bir kılıkla geceleri mezarlıkta geceleyerek bu taşlardan Osmanlı elitinin biyografilerini çıkarmaya çalışmış ve bildiğimiz eser, Sicill-i Osmanî meydana gelmiştir. Doğumun ve ölümün kaydını tutmamak, bu toplumda bazılarının bilmeden tekrarladığı gibi, sırf Müslümanlara has bir nakısa değildir. Hıristiyan cemaatler için, Museviler için de aynı noksan geçerlidir. Çok yakın zamanlar hariç (galiba 1940'lardan itibaren) Riva Kastoryano, Hahambaşılık arşivinde evlilik kayıtları ve drahoma miktarlarını tesbit ediyor. Musevi cemaatinin bireysel kayıtlarını, aile tarihini kolay tesbit edemezsiniz. Gene mezarlıklarda Minna Rozen bir araştırma yapıyor. Jeneolojik tesbitten çok tarihî, demografik, antropolojik sonuçlar ortaya çıkıyor.

Şimdi birtakım defterlere baktığımız zaman, meselâ tahrir defterlerine, bunlarda mükellefin adını görüyorsunuz; aile reisini, ailenin diğer erkek mükellefini görüyorsunuz. Köyün adını görüyorsunuz; verdiği vergileri görüyorsunuz. Fakat buralarda bile bir jeneoloji tesbiti tam anlamıyla mümkün değildir. Kadı sicillerini ele alalım; buralarda her şeyi görüyorsunuz. Miras taksimini görüyorsunuz, boşanma davalarını görüyorsunuz, bilirkişi raporu ve kefalet kaydı görüyorsunuz. Çünkü kadı sicilleri hem beledî defterlerdir, şehrin idaresiyle ilgisi vardır, hem noter belgesidir hem de hukuk ve ceza davaları görülmektedir. Cizye defterlerinde Hıristiyan cemaatin isimlerini sayı ve sayı görüyorsunuz ama jeneolojik bir silsile mevcut değildir ve bunlar üstelik tam gerçeği

aksettirmez. Çünkü tahrirler düzgün yapılmadığı için zamandan zamana eskir ve sıhhatli kayıtlar değildir, ama bir fikir verirler.

Kuşkusuz arşiv kayıtlarının dışında bu cemiyetin hayatı ile ilgili sayısız ilginç belge ve kitaplar bulunur: Şuara tezkireleri (biyografidir), hatta lâle yetiştirenler, çiçekçilerle ilgili hayat ve biyografiler (Tezkire-i Şukûfeciyân), Ayvansarayî'nin binalarla ilgili eseri, nadir olsa da Evliya Çelebi Seyahatnâmesi gibi bir abide, askerî ve idarî tarihi besleyen vekayinâme dışında, derleme yazışmalar (Münşeât-ı Feridun gibi); sefer günlükleri vs... Ayvansarayî eserler kadar, onların etrafındaki söylenti, rivayetleri nakleder, bir ideolojiyi yansıtır. Bu önemlidir. Birtakım menakıbnâmeler bulursunuz, tarikata girmiş insanları ve o hayatı canlıca öğrenirsiniz ki, zannediyorum Türk-İslâm tarihinde bunlar, Batı toplumundaki herhangi bir dinî gruba göre daha fazla bilgi verebilir; ilginç bilgiler veren eserler olma vasfına sahiptir. Şu noktaya değinmek istiyorum; dün burada hocamız Halil İnalcık değindi ve haklı idi. Terekeler meselesi; son zamanlarda Rodosçuk üzerine çalışırken birtakım terekeleri tesbit ettim; biri ölmüş ne kalmış, kap kacağa kadar yazılıyor akçe değeri ile. Ve bundan bir ekonomik manzume çizmek istiyordum. Fakat sonra ikinci bir grup bilgiye rastladığım zaman bunların hepsini derledim, topladım, bir kenara attım ve konferans tebliğimde çok kullanmadım bile. Terekeler bir şehirdeki halkın iktisadî vaziyetini (belki yaklaşık) olarak verse de, tam yansıtamaz. Çünkü her toplumda, hele geleneksel toplumda, insanlar hiçbir zaman sorunu kendileri çözecekken, gidip de resmî makamlara başvurmuyorlar. Aile mirasını kendi taksim ediyor; bu bir sırdır. Ancak büyük ihtilâf vukuunda veya sahipsiz ölü olma durumunda kadı mahkemesine müracaat edilir ve kayda geçilir. Bazı halde tereke taksimine müracaat etseler bile, malları gizliyorlar. Onun için bizim Osmanlı tarihinde servet tesbiti için tek başına tereke defterleriyle veya kayıtlarıyla yetinemeyiz. Başka kaynaklara da el atmak gerekmektedir. Altı asırlık tarih içinde ihmal ettiğimiz tarihyazıcılık alanları vardır. Kriminal Geschichte (criminal history) dediğimiz alan; cürüm tarihi veya adlî tarih veya suç tarihi bunun başında gelir. Suçluluk ve suçlular tarihinden söz ediyorum. R.E. Koçu bu sahaya amatör merakla el attığında küçümsenmişti. Oysa sistematik tetkiklerle devam etmemiz gerekir. Çünkü suç tarihi; bizim toplumda, bütün toplumlarda olduğu gibi örtülen, saklanan, torbalanan birtakım olayların patlaması, ortaya çıkması demektir. Meselâ, Rodosçuk için baktığım birtakım terekelerde görmediğim, onları tamamen yalanlayan zenginlikler

böyle ortaya çıkabildi. Ceza davalarında ortaya çıktı. Bir örnek vererek açıklayayım: Davacı Sağır Hoca mahkemeye vekili kâtib Sinan aracılığıyla müracaat etmiş; kızı Fatma aldatılmış; kocaya kaçıyorum ve İstanbul'a gidiyorum zannıyla Tekirdağ'daki (Rodosçuk) bir şebeke tarafından aldatılmış; baba evinden 17.000 akçe, 10 miskal altın, bir altın kuşak ve frengî kaftan ve bir altın zincir alıp kaçmış. Şimdi böyle bir servet dökümünü terekelerde kolay kolay bulamazsınız.[246] Gizli servetler, cemiyetin mazbut görünen hayatı arkasındaki gizli facialar, özlemler bu sayede ortaya çıkıyor. Tekirdağ'ın müreffeh bir şehir olduğu, paralıların bol olduğu; cizye ve tahrir ve terekelerle ilgili kayıtlardan çok, bu gibi adlî kayıtlardan anlaşılıyor. Şehir hayatı, ahlâk normları neydi? Adlî tarih daha iyi belirler. Türkiye tarihinde bu bakımdan adlî olaylar son derece önemlidir ve açıktır ki, zengin İstanbul bölgesi sicilleri dışında birtakım naîblikler ve Dîvân-ı Hümâyûn ile ilgili vesikalara, mühimmelere çok iyi bakmak gerekmektedir ve 19. yüzyıla geçtiğimiz zaman, siciller yerini artık "Mehakîm Ceridesi" gibi adlî tarihi takip edeceğimiz jurnallere bırakıyor ve bunlara baktığımız zaman cemiyete ters düşen olaylardan, cemiyetin asıl yapısının ne olduğunu, şehir toplumunu anlamak mümkün olmaktadır.

Son olarak bir konuya değinmek istiyorum. Kent tarihi veya kır tarihi veya sosyal tarih gibi isimler yeni konmuş olabilir; ama bu alanları işlemek dün değinildiği gibi 19. yüzyılın icadı değildir. Bu gibi yorumlar, F. Braudel ve diğer Annales Okulu mensuplarıyla da başlamış değildir. Fransa'da bu tip tarihçiliği Languedoc manastırlarındaki rahipler Histoire de Languedoc adlı külliyatla ortaya koydular. Bu Almanya'da bile yapıldı. H. J. Winckelmann'dan beri arkeolojinin verileriyle Yunan-Roma klasik tarihi böyle yazılıyordu. Birinci Harb'den sonra Alman üniversitelerinde, özellikle Edith Ennen ve etrafı, nihayet F. Heer bu işin pek Fransa tekelinde de olmadığını gösteriyor. Ben, Türkiye'nin şehir tarihçiliği alanında geç kaldığı kanısında da değilim. En azından Osman Nuri Ergin'in Mecelle-i Umûr-ı Belediyye'si, hem zaman bakımından hem malzeme bakımından hem de yaklaşım bakımından Türkiye'de şehir tarihçiliğinin anlaşıldığına ve oldukça da uygun bir zamanda başladığına delildir. Kuşkusuz, Avrupa şehir tarihçiliğinin bazı malzemesine sahip değiliz. Bizim eski toplumumuzda kontratlarla (akitlerle) statüleri ve ilişkileri belirlenmiş kuruluşlar yoktur. Şehir tarihini müstakilen araştıracağımız, teferruatı tesbit edebileceğimiz kilise, üniversite, belediye yoktur. Ama vakfiyye ve vakıf vardır; şühûdu'l-hal dediğimiz rastgele şahitlerden isimler vardır. Burada

sahip olduğumuz tipteki kayıtlara da Avrupa tarihinde rastlanmaz. Bütün mesele; muhakememizi geliştirip, olanla olmayanı nasıl inşa edeceğiz; olana nasıl bakacağız ve olmayana nasıl bir extrapolation, yani genişletici yorum yapacağız? Bu, bizim tarihyazıcılığımızın meselesidir. Kent tarihini bugün Batı'da bilgin tarihçi dediğimiz, büyük bilgin yanında, entelektüel olmayan tarihçiler de yapıyor. Dar bilgili uzmanların da yapabileceği bir şey; belli kayıtları gözden geçirirsiniz, çok iyi Osmanlı kültürünüz olmaz, Osmanlı şehri üzerinde çalışırsınız bu mümkündür. Eski tip tarihçiliğe göre bunlar belki muhafız, çok derin hafızalı, çok zeki insanlar da olmayabilirler. Hatta bunlar bazen Türkiye tarihini yapar. Türkçeyi çok iyi bilmeyen biri olabilir, bu da mümkündür; belirli vesikaların üzerinde durabilir. Fakat burada dikkat ederseniz başka disiplinler gerekmektedir. Yani kent tarihçisinin kesin surette başka disiplinlerle donanmış insan olması gerekiyor. Bu, mühendislik olabiliyor, hukukçuluk olabiliyor, iyi iktisatçılık olabiliyor. Şehir tarihçiliği başkalarına muhtaç; ama ön planda tarihçinin işidir. Dünkü münakaşa anlamlıydı; şehirci, sosyolog, iktisatçı olursunuz. Tarihçi olmadığımız süre; yaptığımız iş sosyoloji, şehircilik veya iktisatçılıktır. Çünkü tarihçi geçmişle dil teması kuran kişidir. Eski toplumun (literati) okumuş adamı gibi olacaksınız. Aksi takdirde spekülasyonlar tutarsız olabilir. Meselâ, Türkiye şehirlerini göçebelerin kurduğu söylendi. Malzemeye dayanmayan bir tahmin mütearife haline getirilmiş ve tarihçiliğin bir sorunu böylece halledilmiş.(!) Bu bana bir fıkrayı hatırlattı; imtihanda profesör talebeye sormuş: “Oğlum, dalak ne işe yarar?” Talebe: “Hocam vallahi biliyordum, unuttum” demiş. Hoca: “Bu unutkanlığın ilim dünyasını çok üzdü” demiş. Çünkü o zaman dalağın ne işe yaradığı bilinmiyormuş henüz... Göçerlerin, şehirlere yerleşmesi de ilim dünyasını çok rahatlatacaktı ama geçerli değil. Yani Osmanlı ve Selçuklu Türkiyesi'ndeki şehirlerin, hakikaten göçebelerin yerleşmesiyle kurulduğuna dair ancak zorlama bir iki tesbit var. Birisi Bursa Yenişehir, birisi de belki Ermanak. Yani şehirler hepsi eski yapılanmalar. Buralar ne oldu? Eski halk mı kaldı? İran'dan şehirliler mi geldi, kimler geldi, nasıl genişledi bu şehirler? Hepsi bilinmeyen şeyler. Şimdi urbanistlerin, coğrafyacıların kendi yorumları ve kendi metotlarıyla kurduğu modellerin ve yaptıkları açıklamaların bu bakımdan hiçbir geçerliliği yoktur. Daimi surette tarih malzemesine, hele şehir tarihçiliğimizin şu emekleme çağında yorumlarımıza temel olan malzemeye çok dikkat etmemiz gerekiyor.

XIV

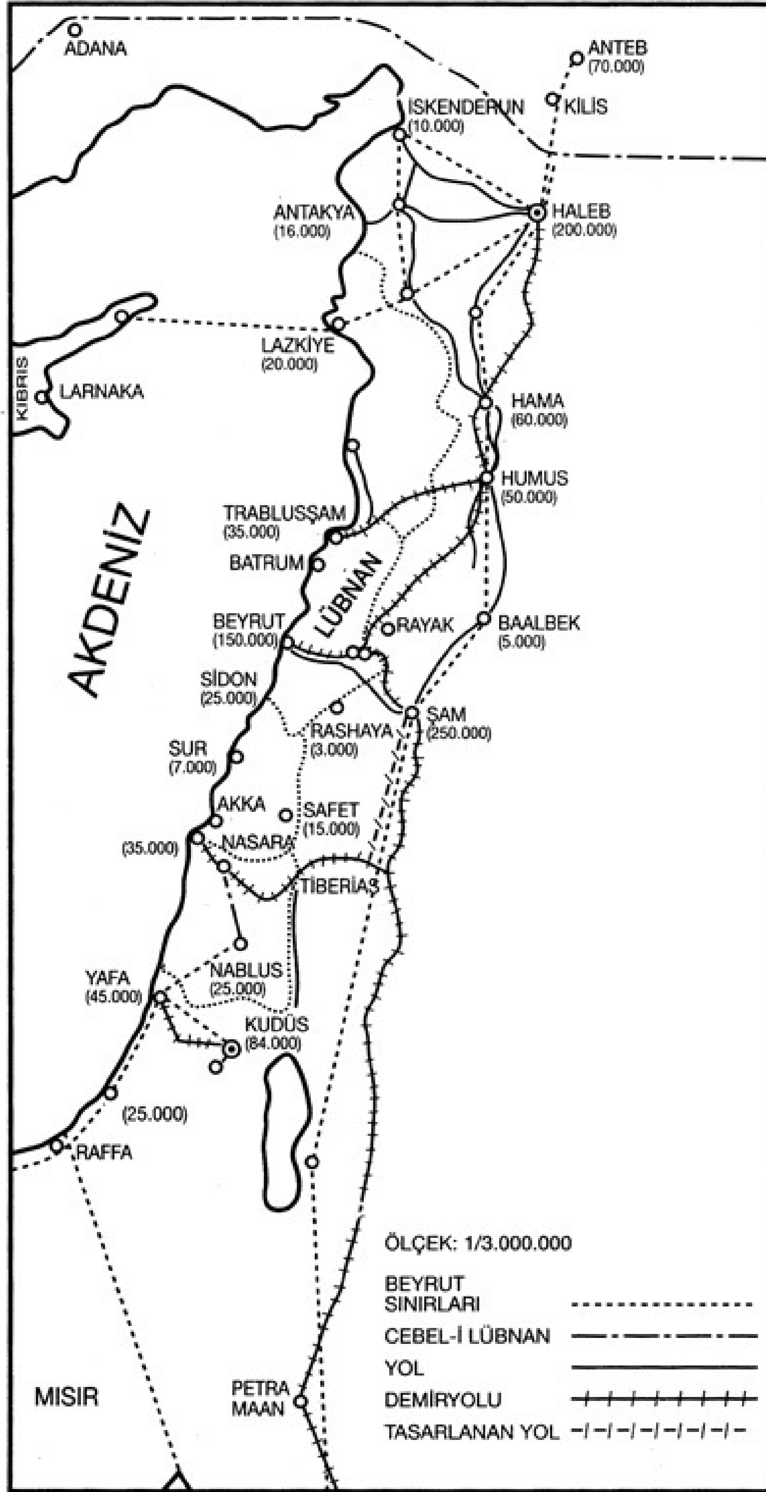
19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar[(*32)]

Arap ülkeleri, 16. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Bu bir sorunun tartışılmasını gerektirir; o da Arap ülkelerinin Osmanlı sistemine Balkanlar'a göre bir buçuk asırlık bir gecikmeyle girdiğidir. Gerçekten de Arap ülkelerinin büyük çoğunluğunda Osmanlı tımar sistemi Balkan ülkelerinde olduğu kadar yaygınlıkla uygulanmamış, mahallî otorite ilişkileri, eski hanedanlar ve gelenekler daha yoğun biçimde yaşama şansına sahip olmuştur. Gerçi bugünkü Suriye ve Mezopotamya'nın bazı kısımları bu dediğimiz istisnanın dışında kalmıştı, ama klasik Osmanlı devrinde Arap ülkelerinin pratikte belirli bir otonomiye sahip olduğu açıktır. 19. yüzyıl reformları ise, bu statüyü büyük ölçüde değiştirmiş ve idarî merkeziyetçilik Suriye başta olmak üzere diğer bazı bölgelerde de kendini hissettirmiştir. Gerçi 1845 Lübnan olaylarından sonra Bâbıâlî, Cebel-i Lübnan'a özerklik veren nizamnâmeyi Avrupa baskısıyla 1861'de kabul etmiş, 1864/1281 tarihli statüyle de bazı değişiklikler yapıp bunu yenilemişti.

Bu yenilik Lübnan'da bir hukukî özerkliğin başlangıcı ise de, modernleşen Osmanlı bürokrasisinin bölgedeki kontrolünü, Lübnan'ın klasikteki adı konmamış özerkliğine kıyasla ne derecede azalttığı düşünülmelidir.

19. yüzyılda Suriye-Lübnan'ın imparatorlukla bütünleşememe (disintegration) olayı, idarî platformda gözlenmekten çok, ekonomik değişim dolayısıyla başlar. Çünkü 19. yüzyılda Batı Avrupa'nın sanayi ülkeleri, Doğu Akdeniz bölgesiyle 17. ve 18. yüzyılda olduğundan çok daha yoğun bir biçimde ilgilenmeye başlamışlardı. Bu ilgi her şeyden önce, büyüyen Batı metropollerinin gıda ihtiyacının karşılanması, bol miktarda yeni hammadde türlerini acilen talep eden endüstrinin doyurulması ve buharlı gemi taşımacılığının ucuz mal naklini kolaylaştırmasından ileri gelmekteydi. Selanik, İzmir gibi limanların yanında, Suriye-Lübnan limanları da yeni endüstri çağı ticaretinin yoğunlaştığı ve geliştiği merkezler durumuna geldiler. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Arap vilâyetlerinin tarımsal faaliyetlerinde de buna bağlı niteliksel değişmeler görüldü. Şehirler ve şehir hayatının kurumları, nihayet kültürel ve siyasal planda ideolojik değişmeler de buna bağlı olarak hızlandı.

Modern Arap dünyasının oluşumunun temelleri 19. yüzyılda biçimlendi. Bu devir üzerindeki araştırmalar henüz yeterince aydınlatıcı olmayabilir, ama

19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan.

görünüşte Batı Avrupa'nın artan etkisiyle Arap dünyası, imparatorluktan kopup Batı'yla bütünleşmekteydi. Bu kopuşun hızına paralel olarak, Osmanlı imparatorluk yönetimi de, idarî, iktisadî ve özellikle kültürel ve ideolojik planda Arap vilâyetlerindeki etkinliğini artırma çabasına girmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı Arap ülkelerinin liman şehirlerinde niteliksel ve niceliksel değişmeler meydana gelmiştir. Beyrut'un yanında, Güney Mezopotamya'da, Basra'da da bu değişme gözlenir. Özellikle Basra'nın, bu dönemde Bâbıâlî'nin geçmişe göre artan idarî kontrolüne rağmen, ekonomik bakımdan Osmanlı

dünyasından kopup Britanya ekonomisi ile bütünleştiği görülür.[247] Osmanlı ülkelerinde dış dünyaya bağlı olarak gelişen bu metropoller, sadece geleneksel tarım ve zenaat ürünlerinin ihracından dolayı değil; aynı zamanda Batı Avrupa endüstrisine hammadde arz eden bir faaliyet alanının, yani monokültürel tarımın ve yarı mamul üretimin büyüdüğünü de göstermektedirler.

Limanların büyümesi, kuşkusuz hinterland üzerinde kurulan denetime bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkileri kolonyal bir düzen içinde kurulmadığından, liman kentlerindeki ticaret için gerekli olan ulaşım ve depolama gibi altyapı yatırımları çeşitli Batı devletlerinin kontrolünde gelişmiştir. Örneğin, hinterlandla kurulan demiryolu bağlantısı İzmir'de İngiltere ve Fransa'nın; Anadolu'da Almanya'nın; kent içi ulaşımı da yine çeşitli devletlerden imtiyaz sahiplerinin girişimiyle kurulmuştur (Örneğin İzmir ve Beyrut'ta rıhtım Fransızlarındı). Osmanlı demiryolu sistemi Avrupa ve hatta Rusya'ya göre geç gelişmiş ve rasyonel işlerlikte bir ulaşım ağı meydana getirilememiştir. Fakat ülkede telgraf sistemi erkenden hızla tesis edilmişti. Osmanlı posta sistemi de gene devlet tekelinde gelişmiş, ancak yabancı postalar da legal ve illegal olarak faaliyet alanını genişletmişlerdir. Demek ki, posta sisteminde de tek bir ülkenin tekeli yoktu. 19. yüzyılda Suriye-Lübnan bölgesinin demiryol ulaşım sisteminde Fransa üstün durumdaydı. Ancak denizcilikte önce İngiltere'nin üstün olduğunu, sonra bir rekabet başladığını göreceğiz. Nihayet, Şam'dan güneye inen Hicaz demiryolu yerli sermaye ile kuruldu ve Fransa'nın denetim alanı dışındaydı. Demek ki, yukarıda bütün imparatorluğun ulaşım sistemi için sözü edilen bölge bölge paylaşılmış menfaat sistemi, bu bölge için de geçerliydi.

19. yüzyılda Osmanlı eyâlet örgütünün mekân düzeninde görülen değişmeler bu gelişmelere bağlıydı. Üretici ve toplayıcı merkezler, klasik dönemdekine göre değişmiş, yerleşme birimleri arasındaki mekân hiyerarşisi (spatial hierarchy) farklılaşmıştı. Demiryolları ve denizyolu (liman) ulaşım hatlarının düzeni, bütün imparatorlukta eyâlet sınırlarının ve taşra idarî merkezlerinin sık sık değiştirilmesine neden oluyordu. Nitekim, İzmir'in Aydın vilâyetinin merkezi olması (eskiden Aydın'dı), Samsun'un gelişmesi nedeniyle Canik sancağının Trabzon vilâyetinden kopması, Çukurova'da Adana'nın gelişip bazı idarî birimlerin kendisine bağlanması gibi yeni idarî mekân düzenlemelerine Arap vilâyetlerinde de bolca rastlanıyor. Cebel-i Lübnan'ın özerkliğine rağmen, Beyrut ayrı olarak düzenlenmiş, Trablusşam sancağı önemli bir idarî birim haline gelmiş, Basra bir ara ayrı vilâyet haline

getirilmişti. Klasik dönemde Şam, bütün Suriye'nin en önemli idarî, iktisadî, ticarî merkeziyken bu rolünü günden güne Beyrut lehine yitirmekteydi.

19. yüzyılda Suriye limanları, Akdeniz trafiğinin önemli merkezleri haline geldi. Daha 18. yüzyıl sonunda de Volney, "Bütün Suriye sahillerinde 400 ton kapasiteli bir geminin yanaşacağı rıhtım yoktur" diyordu. Esasen aynı yazar, bu durumu açıklayacak bir başka gözlemde de bulunuyor: "Tarımla ve hayvancılıkla uğraşan halk (köylüler) hükümetin baskısı altındadır. Fakat bunlar feodalite döneminin serfleri derecesinde değildir."[248]

Henüz büyük plantasyon çiftçiliğinin olmadığı yerde, fakir ve otarşik bir hayat sürülen köylülük düzeni egemendi. Ticaretin gelişmediği bu küçük limanlar ülkesi 19. yüzyıl başlarından itibaren çehre değiştirmeye başladı.

Dış Ticaret

Ötedenberi Akdeniz ticaretinde Suriye limanları artbölgelerle Batı Akdeniz bölgesi arasında bağlantı görevini yerine getiriyordu. Napolyon'un Mısır seferine kadar, Doğu Akdeniz ticaretinde Fransa üstünlüğünü korumuş sayılabilir. 1789'da Suriye'de yirmi civarında Fransız acentası vardı. 1830'lardan sonra Avrupa'nın endüstri lideri Britanya üstünlüğü ele geçirdi. Gerçi Britanya'nın ticarî üstünlüğü Suriye-Lübnan'da kültürel üstünlüğü de sağlaması için yeterli olmamış ve Fransa'nın dinî-kültürel etkinliği güçlü bir biçimde sürmüştür. Britanya ticaretinin gelişmesiyle bölgede, İon Adaları'ndan (Yedi Adalar), Malta'dan gelen tüccarlar gibi, Britanya uyruklu ticaret adamları da yerleşmeye başlamıştır. Bunların dışında Britanya ticaret şirketlerinin temsilciliğini alan ünlü Nakkaşlar gibi yerli aileler de vardı. İngiliz ticareti özellikle bu ikinci yolu, yerli aileleri temsilci olarak kullanmayı tercih etmiştir.[249] Beyrut doğrudan Fransız ve İngiliz ticareti ile gelişmişti. 1825'lerde bu bölgeye yapılan ithalat hacmi 4,6 milyon frank, bölgenin ihracatı 3,2 milyon frank civarındayken, 1836-38 yıllarında ithalat hacmi 14,5 ve ihracat 8,5 milyon frank düzeyine ulaştı. Özellikle İngiliz ticareti buharlı gemiler sayesinde hızla gelişti. Daha 1845'te, Beyrut'ta 365 civarında İngiliz ticaretevi olmuştu.[250] İngiliz ticaretinin 1820'lerden beri aynı hızda geliştiği ve 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın bu gelişmede tayin edici rolü olmadığı anlaşılıyor. Bizzat konsolosluk raporlarından ve Britanya endüstri tarihinin gelişme aşamalarından da anlaşıldığı üzere, Britanya sanayiinin ucuz üretimi ve buharlı denizciliğin verdiği yeni imkânlar bu büyümede başlıca etkendi. Sanayi ve denizcilikte Britanya'nın karşısına Avusturya ve Fransa gibi yeni rakipler çıktıkça ticaret hacminin değişmesi kaçınılmazdı.

1828’de Britanya Ticaret Odası (Board of Trade) başkanı Huskisson tarafından verilen bir memorandumda; İngiliz Levant Company’nin 1825’te dağılmasından sonra İngiltere’nin bu bölgede hiçbir ticarî örgütlenmeyi gerçekleştiremediği, Halep’te ve Akkâ’da Fransa ve Avusturya’nın temsilcilikleri olduğu halde, İngiltere’nin sadece Beyrut’ta bir konsolosu bulunduğu söyleniyordu. 1830 Haziran’ında J. W. Farren, Lord Aberdeen’e yazdığı raporda, Şam’da bir konsolosluğun acilen kurulması gereğini, bütün Asya Türkiyesi’nde İzmir ve İskenderiye dışında bir temsilcilik bulunmadığını, bildiriyordu.[251] Gerçekten de bu yıllarda İngiltere’nin bölgedeki ticarî örgütlenmesini giderek güçlendirdiği ve resmî temsilcilerinin de çoğaldığı görülmektedir. Aynı eğilim sadece Britanya için söz konusu değildir. Osmanlı İmparatorluğu’nun pek az bölgesinde çeşitli yabancı devletler bu kadar çok konsolosluk bulundurmuştur. 1898 yılında Şam’da ve Halep’te; Fransa, Rusya, İtalya, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Almanya, İran, ABD, Portekiz, İspanya ve Felemenk konsoloslukları vardı. Buralarda tercüman ve memur olarak Marunîlerin yanında Ermeni, Rum ve Müslümanlar da bulunuyordu; herhalde imparatorluğun hiçbir yerinde Müslüman ahali, Avrupa ile bu kadar yoğun ilişkiler içinde değildi.[252]

Britanya gemiciliği 1830 ve 40’lardaki teknik üstünlüğünü zamanla yitirmeye başladı.[253] Öyle ki 19. yüzyılın ikinci yarısında bütün Akdeniz’de olduğu gibi burada da, Avusturya-Macaristan bandıralı gemicilik ciddi bir rakip oldu. Bizzat Britanya konsolosluk raporları bu durumu göstermektedir. Avusturya, Fransız, Mısır ve Rus ticaret filoları hükümetleri tarafından desteklenir ve İskenderiye, İstanbul gibi limanlar arasında düzenli seferler yaparken, Britanya gemileri için bu durum söz konusu değildi. Anlaşılan İngiliz gemiciliği yönünden Selanik, İzmir gibi ticaret limanlarında gözlenen durum, Beyrut limanı için de söz konusuydu. Aşağıdaki tablo bu yıllardaki ayrıntılı Britanya konsolosluk istatistiklerinden çıkarılmıştır.[254]

	Yıllar	Gemi Sayısı	Tonilato
İngiltere	1868	50	50.551
	1868	50	22.268
Avusturya-Macaristan	1868	60	36.874
	1871	54	70.521
Fransa	1868	73	72.892
	1871	57	48.075

İngiliz ticareti, Birinci Dünya Savaşı’na kadar bölgede üstünlüğünü korumuştur. 1912 yılında ABD’nin Beyrut başkonsolosu o yılki bütün kıtlık

ve sıkıntıya rağmen İngiltere'den yapılan ithalatın ilk sıradaki yerini koruduğunu bildiriyordu.[255] Bununla beraber, İngiliz ticaret kapasitesinin diğer devletlerin tersine temelde azaldığı ve istikrarsız bir gelişme izlediği açıktır. 1871'de Britanya'nın Beyrut Konsolosu Jago, Suriye'den yapılan ithalatı diğer devletlerinkiyle şöyle karşılaştırıyordu:[256]

İngiltere 692.500 sterlin
Fransa 117.000 ”
Avusturya 208.500 ”
(Alman ve Macar Mamulâtı dahil)
İtalya 89.000 ”
İsviçre 87.400 ”
ABD 83.050 ”

18 yıl sonra, İngiliz ticareti özellikle Suriye'ye yapılan ithalatta üstünlüğünü korumakla birlikte hacim düşmüştür, İngiltere'ye bu bölgeden yapılan ihracat da, diğer devletlere göre düşüktür; yani İngiltere hammadde ihtiyacını uzak kolonilerden karşılamaya devam etmektedir. İngiliz ithalat ve ihracatı arasındaki bu büyük nispetsizlik bölgede İngiltere ile ticarî ve kültürel etkileşimin düşük yoğunlukta kalmasının bir diğer nedenidir.

Bölgenin 1887-1888 yılı ticaret raporu şu görünümdedir:[257]

	İhracat		İthalat	
	(İngiliz sterlini olarak)			
	1887	1888	1887	1888
İngiltere	12.754	13.991	201.399	234.671
Avusturya - Macaristan	22.556	20.366	8.249	18.278
Almanya	38.928	10.132	7.098	17.644
Fransa	46.460	42.006	45.950	67.260

1880'lerden itibaren Avusturya-Macaristan ve Almanya ticarî blokuyla İtalya'nın İngiltere için ciddi rakipler durumuna geldiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de, daha 1861'de Britanya konsolosu Rogers bütün Suriye'de İngiliz ticaret evlerinin sayıca çok azaldığını ve Almanların ticaret evlerini ele geçirdiğini bildiriyordu. 1893'te de Beyrut'tan Trotter, Earl of Rosebery'ye Alman-Avusturya ticaret temsilcilerinin bölgede etkinliklerini artırdıklarını yazmaktaydı.[258] 1888 Mayıs'ında Britanya'nın Şam'daki konsolosu Brant, İngiliz ticaretinin esasen yerlilerin eline geçtiğini,

Beyrut'taki birkaç İngiliz tüccarın temsilciliğinin geniş ölçüde yerli Rumlarca yürütüldüğünü ve hatta onların bazılarının Londra ve Manchester'da açtıkları ticaret evleri aracılığıyla şimdi İngiltere-Suriye ticaretini de ellerine aldıklarını ve yerli Rumların da İngiltere'ye ihracatı gene bu Rum ticaret evlerine yaptığını söylüyor. Diğer yandan Marsilya da Doğu Akdeniz'e gittikçe hâkim olmaktaydı. Suriye'de ticaretin tamamen Avrupalıların elinde olmadığı açıktır. Halen Şam'dan kalkan kervanların Bağdat'a kadar uzandığı biliniyor. Bu yollarla Arap ve Hint mamulleri de bölgeye ulaşmaktadır. Hatta Şam'da bazı Hintlilerin ticarethane kurduğu ve yerli Yahudi ve Müslümanlarla işbirliği yaptığı bilinmektedir.

Suriye bölgesinin bütün tarih boyu olduğu üzere, 19. yüzyılda da kozmopolit bir ticaret hayatına sahip olduğu görülüyor. Ancak bu dönemde ticaret etkisini tarım ve zenaat alanında duyurdu. Altyapı yatırımlarıyla Suriye-Lübnan bölgesinde tarım ve zenaatler, hammadde ve yarı mamul madde üretiminde niteliksel ve niceliksel bir değişim geçirmeye başladı.

Sanayi ve Tarım

Suriye bölgesinin dokuma gibi bazı mamulâtı Osmanlı iç pazarında da tutunmaktaydı. Kervan ticareti konusu olan lüks dokuma dışında 19. yüzyıldaki manifaktür ürünleri de diğer vilâyetlere sevk ediliyordu. Meselâ 19. yüzyıl sonunda Orta Anadolu bölgesinde Suriye pamuklu dokuması ve ipeklileri geniş ölçüde kullanılıyordu. Yalnız iç pazar değil, dış pazarlarda da Suriye'nin ithal kumaşlarına rastlanmaktaydı. Yani, 19. yüzyılın ikinci yarısında yerli manifaktürün bu bölgede önemli gelişme kaydettiğini söylemek abartma sayılmamalıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz sahillerinde, Mısır'da ve Anadolu'da Suriye pamuklu ve ipeklilerinin yaygın kullanımı, özellikle Hama ve Şam'da dokumacılığın gelişmesini sağladı. Ancak bu sanayi ev tezgâhlarına (Verlag-putting out system) ve küçük atölyelere dayanıyordu ve ilkel bir teknoloji kullanılıyordu. Bununla beraber 1840'lar ve hatta 1860'larda gelişip yaygınlaşan bu manifaktür, 1870'lerden itibaren duraklamaya başladı ve Avrupa'nın ucuz fabrika mamulâtıyla rekabet kabiliyetini giderek yitirdi. Hammadde fiyatlarının artışı, ödeme ve kredi imkânsızlıkları bu çöküşte rol oynadı.[259] 19. yüzyıl başından 1850'lere kadar Suriye'de hızlı bir enflasyon gözlenmiştir.[260] Bu enflasyon, yavaşlayarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Bununla beraber, sözü geçen enflasyonun şiddetini o çağın Avrupa'sıyla kıyaslamak mümkün değildir. Aynı şey işçi ücretleri için de söylenebilir. Suriye'de ücretler Orta ve Batı Anadolu'ya göre düşük düzeyde olmakla beraber, Avrupa'daki işçi ücretlerine göre hatırı sayılır derecede

yüksekti. Bu ön planda şehirleşmenin çok düşük hızda olmasından ve manifaktürde çalışmayı talep eden geniş işçi gruplarının oluşmamasından ileri gelmekteydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Doğu vilâyetleri için geçerli bir durumdu.

1840'lara kadar Suriye dokumacılığı zenaatkârlık düzeyinde olup lüks emtia üretimine yöneliktir. 1840'lardan itibaren atölye sistemine geçilmeye başlandı. Britanya konsolosu Moore 1857'de, "Birkaç yıl öncesine kadar Suriye ham ipeği düşük kaliteydi, fakat şimdi birinci kalite İtalyan, Fransız ipekli kumaşlarıyla rekabet edebiliyor" diyordu. Gene Suriye'de, Mısır ve Amerika'nın tersine susuz tarımla pamuk üretilebiliyor ve bu da kuşkusuz fiyatın ucuzluğunu sağlıyordu.[261] Bir Fransız işadamı 1840'ta Cebel-i Lübnan'da ilk dokuma atölyesini kurdu. Buhar gücünün uygulandığı ilkel tezgâhlarla yaygınlaşan ipek manifaktürü yer etmeye başladı. 1870'lerde Fransız işletmeciler ipek dokumacılığında 1200-1250 kişiyi çalıştırıyorlardı. İşçilerin çoğu genç kızlar ve kadınlardı. Konsolos Jago'nun raporuna göre ipekçilikte kullanılan işçilerin yarıdan çoğu Marunî-Katolik, %15 kadarı Rum-Ortodoks-Arap, diğerleri de Melkit ve Dürzî idi. Bölgenin iç kısımlarındaki halk ve özellikle Müslüman nüfusun ücretli işçi olmadığı görülüyor.[262] Dokumacılıktaki el tezgâhı teknolojisinde hiçbir gelişme görülmemiştir. Sonraki yıllarda da (meselâ 1887'de), ticarî raporlar, manifaktür merkezleri olarak yine Hama, Şam gibi yerleri saymakta, ipekli ve pamuklu dokumaların gene pazarlara ve seyyahlara satıldığını belirtmektedirler.[263] Tamamen mahallî özelliklere ve zevke göre dokunan mamulât, ülkede aynı nedenlerden dolayı bir talep yaratmıştı. Bunun dışında büyük endüstrinin ucuz mamulleriyle Suriye'de ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde bile rekabet edemediğinden üretimde daha fazla bir artış söz konusu olmamaktaydı. Dokumacılıkta kayda değer bir teknolojik değişme ise görülmemiştir. Bununla beraber Suriye-Lübnan'ın ihracında mamul halde ipekli kumaş, pamuklu ve yünlü dokumalar en büyük kalemi oluşturmaktaydı.[264] O kadar ki, Süveyş Kanalı'nın açılmasına ve Çin ipeklisinin daha ucuz nakledilmesine rağmen, Çin'in ipek sanayii Suriye'ye ciddi bir rakip olamadı. 1871 yılının 717.401 sterlin tutan ihracatında; koza, ham ipek ancak (53.810+17.346) sterlin tutarındadır. Ham ipek ve yün ihracatı yarı mamul madde halinde ihraç edilme aşamasına gelmiştir. (Aynı yıl 214.340 sterlin tutarında ipekli ve 115.800 sterlin tutarında yünlü dokuma ihraç edilmiştir.)

Buna karşılık, İngiltere’den ucuz Manchester dokumaları, elbise, madenî eşya; Fransa’dan ipekli kumaş, kahve, şeker; İtalya’dan saten, mermer, kâğıt ve hırdavat; Avusturya ve Almanya’dan ucuz cam ve porselen eşya gelmektedir (Fransız ve İngiliz ithalatı bu alanlarda İtalya ve Alman-Avusturya blokuyla rekabet kabiliyetini yitirmekteydi).[265]

Gelişkin bir ticaret ve sanayii beslemek için Suriye tarımı henüz hazır değildi. 1870’lerde Jago, “Suriye henüz bereketi ve iklimi ölçüsünde bir tarımsal gelişme göstermedi” demektedir. Tarım teknolojisi Roma devrinden beri pek az, hatta hiç değişmemişti. Bir çift öküz ve sabanla sürülen, ilkel bir sulamadan veya hiç sulama imkânlarından yararlanamayan topraklar büyük ölçüde yağış ve iklim değişikliklerine bağlı olarak az veya çok ürün vermektedir. Genellikle buğday, darı ve arpa bütün tarım hasılasının yarısından çoğunu oluşturmaktadır. Susam, zeytin, tütün, pamuk gibi endüstri bitkilerinin tarımı henüz gelişmektedir.

1871 Yılı Tarım Ürünlerinin Dağılımı[266]	
Ürün	%
Buğday	40
Arpa	9
Darı	7
Susam	13
Pamuk	6
Sebzeler	5
Tütün	2
Meyva	4
Zeytin	14

Kurumsallaşmış tarım kredi mekanizması var olmadığı gibi, sübvansiyon ve vergi bağışıklığı gibi tedbirler de söz konusu değildi. Tefeciler %25-40 gibi yüksek faizler almaktaydılar. İlginçtir, Britanya konsolosu Jago, burada bir ziraat bankasının gerekli olduğunu söylüyor. Sözü edilen bankanın temeli olan mal sandıkları, o yıllarda Tuna vilâyetinde faaliyete geçmişti ve sonraları Suriye’ye de aynı vali (Midhat Paşa) tarafından getirilecektir. Bölgede hayvancılık yapılabileceği halde gelişmemiştir ve sadece Beyrut vilâyetinin (Sayda) limanına yapılan ithalatın en büyük birimi yıllık 11-12 bin sterlin tutarında deriydi.[267] Bununla beraber 1880’lerden sonra Osmanlı politikasının yeni bir uygulaması, bölgede bazı sonuçlar vermekte gecikmedi. Midhat Paşa’nın Tuna vilâyetindeki deneyimi, yani yoğun biçimde Kafkasya

muhacirlerinin yerleştirilmesi, boş toprakların işlenmesi, büyükbaş hayvan yetiştirilmesi, tarımsal ürünün artmasını sağladı. Britanya'nın Şam'daki konsolosu Dickson, 1888'de özellikle Şam'ın güneyinde Cevlan bölgesine yerleştirilen Çerkes muhacirlerle bölgede boş toprakların işlendiğini ve tahıl üretim ve pazarlamasının arttığını bildiriyordu.[268] Suriye tarımındaki bu gelişmelerin, özellikle başlıca zenginlik kaynağı olan ipeğin Osmanlı hazinesine yansımadığı açıktır. Zaten Ocak 1880'den beri bölgenin tuz resmi, ipek ve balık rüsûmu gibi gelirler, Galata bankerlerine ve sonra Düyûn-ı Umûmiye'ye terk edilmişti.

Ticaret ve tarımın gelişimini kolaylaştıracak karayolu şebekesi bölgede ihtiyaçlara cevap verebilecek biçimde kurulamamıştır. Beyrut-Şam arasında bir Fransız şirketi tarafından 1858'de yapımına başlanan şose, 1862'de bitmişti. Yafa-Kudüs arası bir yol ise, yapılan masrafa rağmen, bilgisizlik yüzünden tamamlanamamış ve kullanım dışı kalmıştır. Cebel-i Lübnan'daki yollar ise, ticaret ve yoğun ulaşımdan çok, yöneticilerin ve zabtiyenin kullanımı için düşünülmüştü. Ancak 1880'lerde, Hama-Şam ve Trablusşam arasında posta işleyecek bir karayolu tamamlanmıştı. Bölgede haberleşme büyük ölçüde telgraf sistemine, taşımacılık da kervanlara dayanıyordu. Esasen bölgede demiryolları yapıldıktan sonra da kervanlar demiryoluyla iç bölgenin bağlantısını sağlamaya devam etti.

19. yüzyıl sonunda Almanya'ya verilen Anadolu-Bağdat demiryolu imtiyazı Fransa'yı bölgede demiryolu imtiyazı elde etme ve yapımına teşvik etti. 1892'de Yafa-Kudüs, 1894'te Şam-Muzarib, 1895'te Beyrut-Şam, 1898'de Beyrut-Maalmetein, 1902'de de Rayah-Humus-Hama demiryolu hatları döşendi. Bu hatlar Yafa ve Beyrut limanlarıyla hinterlandın ulaşımını sağladı. Şam'dan başlayarak Medine'ye ulaşan Osmanlı Hicaz demiryolu ise, 1901-1904 arasında tamamlanmıştır. Bütün imparatorlukta rasyonel olmayan ve ayrı devletlerin nüfuz bölgelerine göre döşenen bir demiryolu ulaşımı vardı. Bununla beraber Suriye-Lübnan bölgesinde özellikle Hicaz hattının da yapımıyla bütün imparatorluğun en faal ve yararlı ulaşım sağlayan demiryolu şebekesinin kurulduğunu belirtmek gerekir. Böylece tarım ve zenaatların dış ticarete açılması oldukça kolaylaşmıştı. Fakat aynı bölgenin Anadolu ile ne demiryolu ne karayolu ne de denizyoluyla bütünleşemediği açıktır.

* * *

16. yüzyılda Osmanlı fatihleri Arap dünyasını yan yana yaşayan fakat birbirine kapalı dinî, etnik cemaatlerden oluşan heterojen bir yığın halinde

buldular. Arapların, Akdeniz'in uzun uygarlık tarihi içinde oluşan bir birliği vardı, ama aynı tarihin getirdiği kurumsal ayrılıklar daha çok göze çarpıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu ayrılıklar, bir yandan kanlı çatışmalara dönüştü, buhranlar yarattı; diğer yandan, bir kültürel kaynaşma da birlikte doğdu. Bu kültürel kaynaşma Arap ulusçuluğu diye adlandırılmaktadır, ama gerçekte Batı dünyasının kültürünün ve eğitiminin getirdiği yeni değerler etrafında oluşan, yarı batılı-yarı laik yeni bir kurumlaşma söz konusuydu. Bu kurumlaşma, dinî inançları, hukukî ilişkileri, ticaret hayatını, eğitimi, politikayı ve yaşam biçimini derece derece kapsamıştır ve sözü edilen kurumlaşmanın gelişme ve yayılmasına paralel olarak da modern Arap seçkinleri yeni sorunlarla dolu yeni bir Arap dünyasının doğuşuna öncülük etmişlerdir. Kuşkusuz Osmanlı yönetimi de, 16.-18. yüzyıllardaki Arap vilâyetlerine göre çok değişen yeni bir Arabistan kıtasının yönetimini düzenlemek gibi bir işlevle aynı buhranlı atmosferin içindeydiler.

Yeni Vilâyet Düzeni-Nüfus ve Sınırlar

Osmanlı döneminde Suriye-Lübnan bölgesinin nüfusunu ve bunun etnik-dinî kompozisyonunu kesinlikle vermek mümkün değildir. Bir bakıma bürokratik kayıtlar, nüfus yazımı yönünden Osmanlı bürokrasisi hatta Çarlık Rusyası ile karşılaştırılamayacak kadar ilkel ve eksik yöntemlerle çalışmaktaydı. Bununla beraber, Osmanlı idaresinin yaptığı nüfus sayımı, hem o günlerdeki Batı Avrupalı seyyahların, araştırıcıların (V. Cuinet gibi) ve konsolosların tek kaynağıdır, hem de bugünkü tarih araştırmacılarının... Bir ihtimal gayrimüslim cemaatlerin kendi özel kayıtlarını bulmak ve taramak çözüm olabilir. Ama ahalinin ancak bir kesimi hakkında doğru bilgi verebileceği şüpheli bu kaynaklardan yararlanmak da gün geçtikçe imkânsızlaşmaktadır. Vergi ve angarya gibi yükümlülüklerden kurtulmak için, her cemaat, her köy ve mahalle üyelerinin nüfusa kaydını mümkün mertebe önlüyordu. Bu bütün imparatorlukta olduğu gibi Suriye'de de böyleydi (1900'lere ait bir konsolosluk haritası büyük kentlerin nüfusunu da göstermektedir, veriler için bkz. s. 174).

ERKEK NÜFUS (18-50 YAŞ ARASI) 1880 YILI

(Rakamlar listede yuvarlak olarak, yekûnda aynen verildi, bütün gruplar yazılmadı)										
Sancak	İslâm	Rum Ort.	Marunî	Grek Kat. .	Protes.	Süryani	Ermeni	Ermeni-Katolik	Latin	Musevi
Şam	90.000	9.500	2.500	9.000						
Beyrut	31.000	6.000	4.500	2.500						
Hama	43.000	8.500	-	500						
Trablus	35.000	13.000	5.000	-						
Lazkiye	13.500	1.000	800	-						
Akkâ	22.000	3.000	700	-						
Belka	53.000	1.000	-	-						
Yekûn	292.463	40.051	13.326	1.548	785	1.591	487	143	494	3.079

19. yüzyılda bugünkü Lübnan’ın önemli bir kısmı (Beyrut ve çevresi hariç) Cebel-i Lübnan özerk mutasarrıflığı olarak doğrudan İstanbul’a bağlıydı. Gene daha güneydeki Kudüs-ü Şerif ve civarı da merkeze bağlı bir mutasarrıflıktı. Cebel’in ortasındaki Beyrut, güneydeki Hayfa ve Akkâ, kuzeydeki Lazkiye ve Trablusşam sancaklarıyla birlikte Beyrut vilâyetini oluşturuyordu. Doğu’da Şam şehri (250.000 nüfuslu en büyük şehir) merkez olmak üzere Suriye vilâyeti ve kuzeydoğuda da Ayıntab ve Antakya’yı da içeren Halep vilâyetini de sayarsak coğrafi yönden klasik Suriye-Filistin ülkesini tamamlamış oluruz. 19. yüzyıl sonunda bölgede şehirleşmenin yoğunlaştığı tipik merkez 150.000 nüfusla Beyrut’tu ve şehrin etrafında sefalet mahalleleri oluşmuştu.

Bölgede Sünnî-Şîî ayrımı vardı; fakat Şîîler bir mezhep veya millet statüsünde değildi. Dürzîler, Nusayrîler gibi gruplar da fiilen var olan cemaatlerdi; fakat onlara da aynı muamele uygulanıyordu. Marunî ve Melkit (Grek-Katolik) Hıristiyan cemaatlerin dışında Ermeniler, Latin cemaati ve Museviler bulunuyordu. Kuşkusuz bu tabloya Tatar ve Çerkes muhacir gruplarını da eklemek gerekir, buna rağmen Babil kulesi kalabalığının tam olarak tasvir edildiğini söylemek güçtür. Sadece Beyrut-Suriye bölgesinin 1.200.000 nüfusu bulunduğu (1880 yılı), bunun 300.000 kadarının gayrimüslim olduğu anlaşılıyor. Beyrut ve listede yer almayan özerk Cebel’de nüfus Hıristiyanlar lehineydi. Britanya viskonsülü Jago’nun raporundan 1880 için elde edilen sonraki sahifedeki nüfus tablosu, resmî sâlnâmelerle de aşağı yukarı uyum içindedir. Sadece erkek nüfusun dinî cemaatler (millet) ayırımına göre verilişi, Jago’nun bunu sâlnâme ve diğer sözlü-yazılı resmî kaynaklara dayanarak hazırladığına bir delildir.[269]

Trablusşam ve Lazkiye’de çoğunlukta olmak üzere Nusayrîler 24.000, Dürzîler 8.000, Mutevellîler 4.500 kadar nüfusl rıydı. Listedeki 18-50 yaş arası vergi mükellefi sayılan erkek nüfus 408.819 olarak verilmiş. Böylece Cebel-i Lübnan hariç bölge nüfusu 1.200.000 civarında olmalıdır. Bu dönemde 1316/1898-99 yılı Osmanlı sayımına göre Halep vilâyetindeki nüfus ise şöyleydi:[270]

Halep (Halep-Urfa-Maraş Sancakları)

İslâm.............704.594

Hıristiyan........97.562

Musevi.............9.439

Diğer...............3.728

Toplam........815.323

Halep şehrinde de nüfusun % 60 kadarı Müslümandı. Bununla birlikte Halep vilâyeti bütün bölgede en kozmopolit kısımdı ve Arapça ve Türkçeden sonra Fransızcanın birtakım gruplarca üçüncü dil olarak kullanıldığının resmî vesikalarda gösterildiği görülmektedir.

Osmanlı ülkeleri içinde Suriye-Lübnan, en erken yurtdışına işçi göçü olayını yaşayan ilginç bir bölgeydi. Britanya’nın Beyrut’taki başkonsolosu Colonel Trotter 1893’te, bir yıl evvel 4.500 Lübnanlı’nın Yeni Dünya’ya göçtüğünü, bunlardan 2.500’ünün Brezilya, 500’ünün ABD ve 500’ünün Avustralya’ya dağıldığını söylüyor. Gidenlerin bir kısmı bazen geri geliyorsa da, Yeni Dünya’daki Lübnanlı azınlık o zamanlar oluşmaya başlamıştı. Giden işçiler ülkelerine para da gönderiyordu. 1891 yılında bölgeye bu yolla 120.000 sterlin girmiştir.[271] ABD’de de göçmenlerin Osmanlı konsolosları için başlıca problem olduğu, bu fakir tabakanın buna rağmen yeni ülkelerinde örgütlenmeye başladığı da bildiriliyor. New York’ta Kewkab-ı Amerika diye bir gazete çıkarılıyormuş. Gidenlerin işsizlik ve para sıkıntısı kadar, askerlik hizmetinden (?) kurtulmak için gittiği de not ediliyor.[272]

Kozmopolit nüfusun içinde sayıları bir hayli çok ve kalabalıkça olan gayrimüslim cemaatleri kontrol altında tutmak için Osmanlı yönetimi ruhanî reislere tam yetki vermiştir. Bu bölgede ilk İslâm egemenliğinden beri bin yılı aşkın bir süre, Hıristiyan ve Musevi nüfus bu tür bir sisteme de alışkındı. Ancak, Fransa’nın 17. yüzyıl sonundan beri Fransiskenler ve Cizvitler aracılığı ile Katolikliğin, İngiltere’nin 19. yüzyılda Protestanlığın yayılması için gösterdiği faaliyet bu dengeyi bozdu. Nihayet, Rusya’nın kendine bağlı bir Ortodoks cemaat yaratma girişimleriyle, Suriye-Filistin dinî çekişmeler yönünden en problemli bölge oldu. 1824’te Amerikan misyonerleri Beyrut’ta ilk özel okulu açtılar. Kısa zamanda ruhsatsız olarak açılan okul ve

yetimhaneler ile Amerikalılar Suriye-Filistin, Mezopotamya ve Doğu Anadolu'da en etkin misyoner grubu oluşturdular. Açtıkları kurum sayısı 400'ü geçti.[273] Bu hiçbir Avrupalı misyonun ve yerli Hıristiyan cemaatin eğitim etkinliğiyle karşılaştırılamayacak bir başarıydı. Amerikalı Protestan misyonerlerin etkinliği imparatorluğun her yerinde diğer Hıristiyan cemaatlerin tepkisine neden oldu. Suriye-Lübnan'da da Marunî, Latin, Ermeni-Katolik, Rum-Ortodoks ve Rum-Katoliklerin tepki ve şikâyeti başladı. Osmanlı yöneticileri bu huzursuzluğu ve protestoyu dindirmek için teşebbüse geçtiğinde, Amerikalı misyonerleri, Britanya konsolosları himaye etmeye başladı. İngilizler, Dürzîlerin arasında Amerikalıların rahatça çalışmasını da temin ettiler.[274] Fransa, Cizvit ve Fransiskenleri koruduğundan Halep'te tutundular. Antakya Rum-Ortodoks patrikliğine bağlı cemaatler de Rusların himayesini gördü.[275] Bölgedeki dinî cemaatler arasında 19. yüzyıldaki modern kurumsallaşma ve dış devletlerin müdahalesiyle çatışma yaratacak bir ayırımcılık başladı.

1860'lardan itibaren yeni Vilâyet Nizamnâmesi ile başlayan idarî örgütlenme, bilindiği üzere vilâyet, liva, kaza idare meclislerinde ikişer tane gayrimüslim ve müslim nüfusun temsilciliğini yapacak seçimli üyeler bulunmasını öngörüyordu. Bundan başka, o yerin ruhanî reisleri de idare meclislerinde tabii üye olarak bulunacaklardı. Suriye-Filistin'de bu kozmopolit kurala dikkat edilmiş ve idare meclisleri rengârenk bir Babil Kulesi veya Ruhban Şûrâsı'na dönüşmüştür. Osmanlı vali veya mutasarrıfı genel olarak bu kozmopolit yapıdan mahallî temsilcileri malî sorunların çözümüne destek olarak kullanmak ve birbiriyle anlaşamayan bu cemaatlerin ortasında bir "Arbiter mundi Ottomanorum" rolü oynayarak kendi bildiğini dikte etmek için faydalanmıştır. Tanzimat sonrası Osmanlı yöneticisi klasik dönemdeki selefleri gibi güçlü değildi, ama daha politikacıydı. Vali her şeyden önce askerî gücü elinde tutan kumandanla da bir denge kurmak durumundaydı. Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında başlıca sorunu buydu. Sorumlu olduğu asayişi sağlayacak asker, Suriye ordu kumandanı olan müşirin elindeydi ve ona söz geçiremiyordu.

Sadece idare meclislerinde değil, ziraat-nâfıa komisyonu, mal sandıkları, temyiz dîvânı gibi kurullarda da mahallî cemaatlerin temsili, bir tür politik dengenin sağlanmasına yardım ediyordu. 19. yüzyıl valisinin diğer bir sorunu olan yabancı konsolosların Hıristiyanların himayesi gerekçesiyle dahilî işlere karışması da, bu kozmopolit kurulların sözde müzakere ve aldıkları kararları gerekçe gösterilerek önlenebiliyordu. Üstelik buraya gelen üyelerin ahali üzerindeki nüfuzundan yararlanmak ve onları sadık devlet hizmetkârı haline

getirmek mümkündü. Valinin kararlarına uyup olumlu davrananlara, hükümetin isteği doğrultusunda çalışanlara nişan ve rütbe dağıtılıyordu. 1898 yılı Halep Sâlnâmesi'nde, vilâyetin önde gelenleri ve eşrafından memur olmayıp da nişan ve rütbe alanların isimleri veriliyordu. 30'dan fazla kişinin içinde 7 gayrimüslim var. Birinci Meclis-i Meb'ûsân'a Halep mebusu olarak gelen Nikola Nakkaş Efendi de böyle nişan alanlardan biriydi.[276] Bu aileden Maron Nakkaş'ın Arapça kaleme alıp icra ettirdiği Harunü'r-Reşid piyesi için taltif edildiği de görülüyor. 1898 yılında kendilerine hizmetleri karşılığı nişan ve rütbe ihsan edilen Halep'in ünlü ailelerinden Cabirîzâdeler 1863 yılında hükümetin gözünde makbul kişiler olmadıklarından olacak, ailenin iki ferdi, Ali ve Veysi efendiler süresiz olarak Bursa'ya sürülmüşlerdi.[277] Geçen zaman Cabirîzâdelere herhalde vali paşalarla iyi geçinme gereğini öğretmiş olacaktır. Ama valinin ve kaymakamın kontrol edemeyeceği küçük yerleşme birimlerinde bu gibi kozmopolit nitelikli idarî meclislere müsaade edilemezdi. Nitekim Rumeli'de olduğu gibi, Suriye-Lübnan bölgesinde de nahiye idarelerinin sayısı artırılmadı. Nahiye meclislerinin yerel iktidarı ele geçirmeleri hiç istenmiyordu. Bu konuda Cebel-i Lübnan gibi özerk bölge tek istisnaî uygulama alanı oldu. Orada da cemaatler arası karşıtlık ve çatışma nahiyelerin gerçek özerkliğini nasıl olsa engelleyecekti. Osmanlı taşra idaresindeki reformun imparatorluğun parçalanmasını önlemeye yöneldiği açıktı. Nahiyelerde özerk yönetim, istenmeyen siyasî sonuçlar verebilirdi. Ama modern beledî örgütlenme ve faaliyet için aynı şey söylenemez. Suriye ve Lübnan'ın önemli liman şehirlerinde ve toplayıcı merkezlerinde belediye örgütü ve modern şehir hizmetleri, imparatorluğun İzmir, Selanik gibi kozmopolit şehirlerinde görüldüğü üzere, dış ticaret faaliyetine yönelik altyapısal tesislerin, liman hizmetlerinin gerçekleştirilmesi olarak anlaşılmalıdır. Bölgede Şam, Beyrut, Halep, Trablusşam gibi merkezlerde belediye örgütü bütün imparatorluktaki ilk belediye örgütleri arasında sayılmalıdır. Bu gibi kentsel altyapı hizmetleri ön planda yabancı şirketlere verilen imtiyazla getiriliyordu. Şam ve Beyrut'ta tramvay ulaşımı 1897'de gerçekleştirilmişti. Hatta havagazı gibi bir modern hizmet Nablus gibi daha küçük merkezlere de getirilmişti. Tanzimat yöneticilerinin kent merkezlerinde idare binaları yaptırmak, bazı meydanları modernleştirip genişletmek gibi geleneksel faaliyetleri bölgede büyük şehirlerde de görülür. Meselâ, 1863 yılında Rüşdü Paşa'nın Suriye valiliği sırasında Şam'da şehrin etrafındaki bataklıklar kurutulmuş, ama bu iş galiba pek de başarılı ve ehliyetli biçimde yapılmadığından çok masraflı olmuştu.

Aynı vali sokakları genişletip, şehrin önemli bir kısmını atlı-araba trafiğine açmıştı.[278] Midhat Paşa zamanında bu tür faaliyetler göze çarpar. Şam, Beyrut'la ve artülkeyle yapılan ulaşımın merkeziydi ve bu nedenle Kapalıçarşı (Suk Hamidiyye) ve depo-antrepolar kurulmuştu. 1900'lerde Şam, Hicaz demiryolunun en büyük istasyonuydu ve şehir, limanlarla ve bütün merkezlerle demiryolu bağlantısı olduğundan gelişmeye devam etti.

Osmanlı modernleşmesinin idarî merkeziyetçiliği tamamıyla gerçekleştirdiğini söylemek güçtür. Bütün Suriye vilâyetinin asayişi 1880'lerde atlı ve piyade bin kadar zabtiyeye bırakılmıştı. Halen büyük kesimde mahallî liderler, bedevî kabile şeyhleri asayişten sorumluydu.[279] Hükümetin bütün adlî ve polisiye olayları kontrol ettiği şüphelidir. 1301 yılı istatistiklerine göre Suriye vilâyetinde suç sayısı:[280] cinayet: 70, hırsızlık: 13, gasp: 6, ırza geçme: 18 ... Bu rakamlar adlî olayların büyük kısmının adliye örgütünün bilgisi ve muamelesi dışında kaldığını gösterir. Bürokrasinin toplumsal hayata müdahalesi her yerde olduğu gibi zayıftı ve rüşvet ve yolsuzluk, kapalı cemaatleri "kendi işini kendin gör" tutumuna itmişti.

Eğitim ve İdeoloji

Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'daki Slav ve Ortodoks tebaasının çoğunluğunu kaybetmişti. İmparatorluk hayatına bundan sonra Anadolu ve Arap vilâyetlerindeki tebaasıyla devam edecekti. II. Abdülhamid döneminin eğitim politikası bu unsurları kazanmaya yönelikti. Bu nedenle modern eğitim kurumlarının yayılmasına çalışıldı. Ancak Suriye-Lübnan bölgesindeki eski gayrimüslim cemaatlerin eğitim alanındaki girişimleri, belki öyle bir politika ile etkisiz kılınabilirdi, ama 19. yüzyılın başından beri Amerikalı, daha önceden Fransız, sonraları Rus, İtalyan, Alman, Avusturyalı ve İngiliz misyonerlerin kurduğu eğitim kurumları, modern eğitim alanını Osmanlı yönetiminden çok önce parsellemişti. Özellikle Fransız Katolik rahiplerin ve Amerikalı Protestan misyonerlerin kurduğu eğitim kurumlarının yaygınlığına ve başarısına değinilmişti. Basın ve yayın hayatında da aynı nitelik gözlenmektedir. Özellikle 1870'lerden sonra Osmanlı yönetimi, gazete ve kitap yayını yoluyla resmî ideolojiyi aşılamak istemekteydi. Ancak bölgede yabancı yayınevleri, yabancı dilde gazeteler daha önceden vardı ve giderek bağımsız Arap gazeteciliği ve yayıncılığı da toplum hayatına girdi.

Arap ulusçuluğu, doğuş ve yükselme dönemindeydi. Henüz bağımsızlık isteyen sesler zayıftı ve taraftar toplayamayacak düzeydeydi. Hıristiyan veya Müslüman olsun, Arap ulusçuları bu dönemde eşitlikçi bir özerklikten

yanaydılar. Arap ulusçuluğunun önde gelen simalarından İbrahim el-Yazıcı (Nasif Yazıcı'nın oğlu) ayrılıkçı bir ulusçuydu, ama İkinci Meşrutiyet yıllarına kadar Araplar arasında bu gibi fikirlerin pek yayılmadığı ve taraftar toplayamadığı bir gerçektir. Ne var ki Bâbıâlî'nin, daha doğrusu Yıldız Sarayı'nın İslâmcı ve Osmanlıcı politikası, aşırı merkeziyetçiliği amaç edinen bir idarî mekanizmadan vazgeçemiyordu. II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın Suriye'deki aktif ve haklı olarak yetki talep eden idareciliğini bile, özerklik ve hatta bağımsızlık isteği olarak yorumlamıştır. Böylece, Hamidiyye İslâmcılığı, Arap ülkelerinde daha başından başarısızlığa mahkûm olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in gerek Arap dinî ve etnik önderlerine yaklaşma politikası güttüğü gerekse bayındırlık ve eğitim alanında Arap ülkelerine yönelik yatırımlara giriştiği açıktır. Hatta devlet hizmetinde Arap asıllıların bu devirde daha geniş ölçüde kullanıldığı da gerçektir.[281] Bununla beraber, Arap düşüncesini ve politikasını etkileyen ve etkilemeye aday olan liberal Arap aydınları otokratik yönetimden hoşlanmıyorlardı ve modern Arap panottomanizmi, II. Abdülhamid'in ortaya koyduğu Osmanlılıktan uzaklaştı. Raşid Rida, Abdurrahman Kevvakebî gibi modern İslâmcılar, aynen Namık Kemal ve Mizancı Murad gibi düşünüyorlardı. Bunlara göre, "meşveret" bulunmayan, yani demokratik kurumlara sahip olmayan bir İslâmizm'den ve İslâm toplumundan söz edilemezdi. Rida'nın ve Kevvakebî'nin ideali daha öteye uzanıyordu, bir federasyon...

Arap ulusçuluğunun ilginç önderlerinden Butrus el-Bustânî, Âli ve Fuad paşaların Osmanlıcılığını benimsemişti. Çünkü dinlere ayrılmış Suriye'de Osmanlıcılık ona her şeyden önce Suriye'nin birliğini ve Araplığını sağlayacak gibi görünmüştü. Şiveler kullanılmamalı ve Arapça yazılmayan ölü bir dil olarak kalmamalıydı.[282] 1860'ta Beyrut'ta kurulan "el-Cemiyyet es-Suriyye el-İlmiyye"ye, başta Fuad Paşa olmak üzere, bazı Osmanlı devlet adamları da şeref üyesi olduğuna göre,[283] bu tip bir Osmanlıcılık sempatiyle de karşılanıyordu. Butrus el-Bustânî laik bir ulusçuydu. Bu laik Arap ancak Osmanlıcı bir politika içinde Araplığın yüceltilip birleşebileceği inancını taşıyordu. Yabancı misyon okullarında okuyan Araplar edebî, tarihî metinleri değerlendirmeyi, yabancı dildeki edebiyatı izlemeyi öğrenmişti. Suriye Protestan Koleji ve Cizvit Koleji (Fransız) bu gibi tanınmış iki eğitim kurumuydu. Modern Arap tarihçiliği ve edebiyat araştırmalarının daha çok bu laik veya yabancı eğitim görmüş Hıristiyan Araplar tarafından gerçekleştirilmesi bir rastlantı değildir. Suriye-Lübnan kozmopolit bir kültür ortamıydı ve bu renklilik içinde modern Arap ulusçuluğu gelişti. Bustânî'nin daha 1875'te kurduğu cemiyetin üyeleri, 1879-80'de Beyrut sokaklarında

mitingler yapıyor, Suriye-Lübnan'ın birleşmesini ve özerkliğini istiyorlardı. Bu birlik isteği hep tarihî bir özlem olarak kalmış, gerçekler ise bunun dışında gelişmiştir.

Arapların ulusçu ve özerklikçi İslâmcılığına veya Osmanlıcılığına karşı II. Abdülhamid, Halep'in ünlü Rıfaî şeyhi Ebulhüdâ'yı resmî İslâmcılığın sözcüsü ve propagandacısı olarak kullandı. Bu gibi kendine bağlı çevrelerle yekpare ve otokrat bir İslâmcılığın tutunmasını sağlayacak ve adem-i merkeziyetçi gelişmeleri önlemeye çalışacaktı. Bu gayretlerinin kalıcı olmadığı ama bir dönem için başarılı olduğunu belirtmek gerekir.

Hamidiyye döneminin Suriye-Lübnan'ın bütünlüğünü sağlama için yaptığı en önemli girişim eğitim alanında olmuştur denebilir. Mevcut sibyan mekteblerinin ıslâhı, kız ve erkek rüşdiyeleri açmak, idadiye ve sultaniyeler kurmak bu politikanın sonucudur. Bunların yanı başında sanayi mektepleri de açılmıştır. Özellikle Midhat Paşa bu sonuncuların yayılmasına, diğer valiliklerinde olduğu gibi, gayret göstermiştir. Gayrimüslim cemaatlerin kurmuş olduğu eski geleneksel okullar üzerinde de resmî kontrol kurulmuştu. Ama böyle bir kontrol, kapitülasyonlardan yararlanan yabancı misyon okulları için söz konusu değildi. Modern okulların yayılışı dönemin sâlnâme türü resmî belgelerinde de görülür. Meselâ, 1899'da Halep'te bir idadî, 20 rüşdiye (kız ve erkek) ve askerî rüşdiye vardı.[284] Ama Ermeni, Rum, Protestan, Katolik mektepleri daha eskiden açılmıştı. Yine Şam ve kazalarında 3 erkek idadîsi, 1 kız rüşdiyesi açılmıştı. Ama 8 Fransız ve 1 İngiliz mektebi ile 13 Amerikan okulu vardı ve yeni açılan okulların bunlarla rekabeti zordu. Yine 1882'de, Beyrut'ta birkaç askerî ve mülkî rüşdiyeye karşılık, aralarında yüksek düzeyde eğitim verenler de bulunan, 38 yabancı okul vardı. Bununla beraber Osmanlı eğitim kurumlarının yayılması, zamanla Osmanlı (daha doğrusu Türk) kültürünü tanıyan ve Osmanlılığa sempati duyan bir neslin yetişmesine yardımcı oldu. Arap dünyasında resmî Osmanlılığın aleyhtarı düşünce ve duyguların en çok yaşadığı bu bölgede, Türk dilini bilen ve Osmanlılara sempati duyanlar arttı; bir Osmanlı aydın zümresi yaratıldı. Zaten modern eğitim kurumları yayıldıkça, Müslüman çocuklarının misyon okullarına devamını yasaklayan emirler de çıkıyordu. Yüzyılın başında Suriye-Lübnan'ın belli başlı yerleşme merkezlerinde rüşdiye ve idadîler ve Araplara orduya girme fırsatı veren askerî rüşdiyeler hatırı sayılır bir sayıya ulaşmıştı. ABD'li misyonerlerden, Rusya Çarlığı mensuplarına kadar yabancılar da aynı süratle okul açmaktan geri kalmıyorlardı.

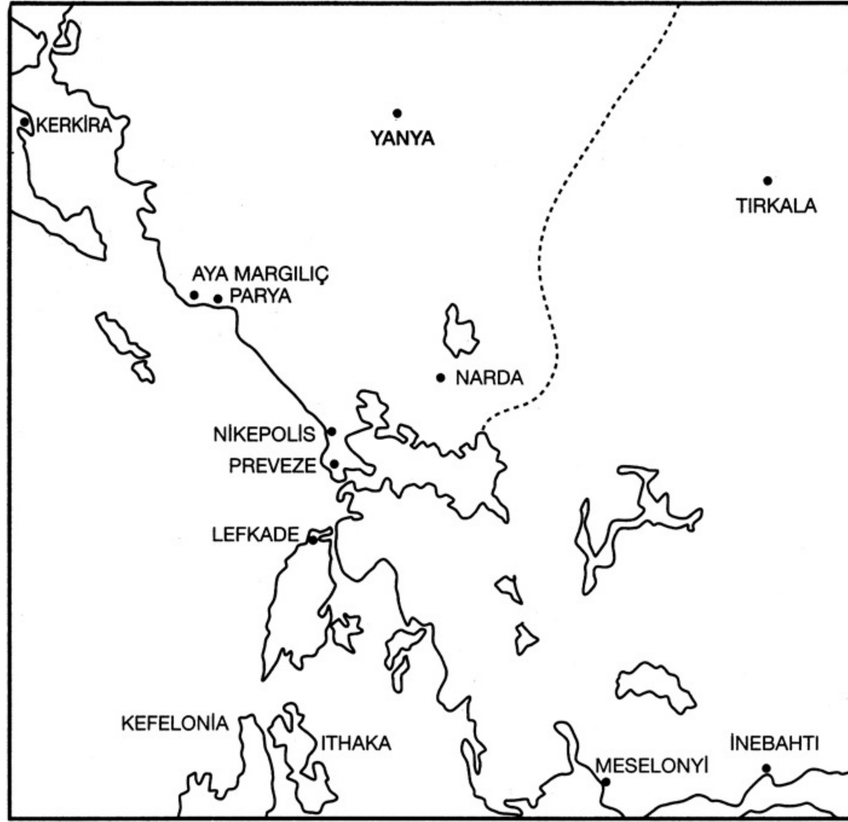
Osmanlı yönetiminin süratle kendine bağlı bir seçkinler grubu yetiştirmek için başvurduğu diğer yöntem, aşiret reislerinin, yerel eşrafın çocuklarını İstanbul'daki eğitim kurumlarına çekmek olmuştur. 11 Temmuz 1885'te kurulan ünlü Aşiret Mektebi dışında, Mekteb-i Mülkiye'de de bu gibiler için bir "Sınıf-ı Mahsus" kurulmuştu. Bizim yaptığımız taramaya göre, 1901-1907 yılları arasında bu sınıfta Arap ülkelerinden 167 öğrenci okumuş ve diploma almıştı; bunların 21'i Suriye ve Lübnan'dan geliyordu.[285] Bu öğrenciler uzun yıllar Arap bürokrasisinde Türkçe bilen ve bazen yüksek mevkilere çıkan kimseler oldular. Bir kısmı ülkesine dönmedi ve Türkleşti. Arap vilâyetleri dışında görev aldılar.

Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetinde izlediği politika, yani resmî Osmanlılığın benimsetilmesi için Türkçe ve yerli dilde gazete çıkarmak ve kitap bastırmak Suriye-Lübnan'da da uygulandı. Ancak Beyrut ve Suriye gibi iki dilde çıkan vilâyet gazeteleri arzu edilen sonucu sağlamaya yetmeyecekti. Dönem içinde Beyrut'ta 17 gazete Arapça, 3 gazete Fransızca çıkıyordu. Yine aynı dönemde Beyrut'ta basım ve yayınevlerinin çoğu Arap (12 adet) ve Fransızdı (12 adet) ve daha yüksek tirajla çalışıyorlardı.[286] Türkçe matbaa 6 taneydi. Yerli halkın aydınlarıyla ilişki kurmakta ve onları etkilemekte karşılaşılan tek sorun bu değildi. II. Abdülhamid yönetiminin sansürü, resmî Türkçe yayınların Arap aydınına hitap etmesini önlüyordu. Midhat Paşa'nın bu alandaki esnek politikası terk edilmişti.[287] Kuşkusuz sansür Arap aydınlarını İstanbul'daki aydınlar kadar etkilemiyordu. Polis o kadar güçlü değildi, yabancı misyonlardan ve gruplardan istenen yayın elde edilebiliyordu. Beyrut veya Şam'da yayını yasaklanan gazete veya risale, İngiliz işgalindeki Mısır'da basılıp kolayca bölgeye sokuluyor ve dağıtılıyordu. Basın ve yayındaki sansür dolayısıyla Sultan Hamid yönetiminin ve resmî İslâmcılık ideolojisinin Arap aydınlarıyla diyalog kuramadığı ve onların bu nedenle daha çok dışarının etkisine açıldıkları bir gerçektir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Arap dünyasının Avrupa ile ekonomik bütünleşmesini imparatorluk önleyemedi. Buna karşılık eğitim, kültürel hayat ve ideolojik planda Arap dünyasındaki Batı etkisini Osmanlı idaresi engellemeye çalıştı. Resmî İslâmcı-Osmanlıcı politikanın bu alanda giriştiği eğitim reformlarının tam başarı sağlayamasa da önemli etkiler bıraktığı açıktır. Tanzimat'la başlayan idarî merkezileşme, hukukî alandaki düzenlemeler modern Arap devletlerinde kalıcı izler bıraktı. Resmî Osmanlıcılık politikası Arap Osmanlıcılığı ile tam uyum içinde değildi,

İkinci Meşrutiyet'ten sonra Türkçülük, Arap ulusçuluğunun ideolojik plandaki ve siyaset konusundaki kopuşunu da hızlandırdı.

Resmî İslâmcılık döneminde de, Arap ve Türk aydınlarının yoğun bir kültürel alışveriş içinde olmadığı, diyalog kuramadığı açıktır. Bu nedenle, Arap aydınları bu dönemde daha çok dışa açılmaya başlamıştı. İslâmcı ve Osmanlıcı akımın zayıf yanı buydu. Böylece, 19. yüzyılda doğu Arap vilâyetlerinin bütün tedbirlere rağmen Osmanlı dünyasından ekonomik, kültürel ve ideolojik kopuşu hızlanmıştı.

19. yüzyılda Yanya.

XV

Yanya Vilâyeti’nin Limanı Olarak 19. Asrın

İkinci Yarısında Preveze(*33)

Osmanlı İmparatorluğu’nun son asrında Yanya vilâyeti, hem imparatorluğun çevre vilâyeti hem de Doğu Akdeniz’de önemli bir geçiş noktası karakteri göstermektedir. Yanya ve limanı Preveze ve Narda (Arta) Doğu Akdeniz ve özellikle Yunanistan Krallığı, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında iktisadî, siyasî bir bağlantı noktasıydı. Uzun tarihi boyunca Preveze, Venedik ve Osmanlı hâkimiyetini geçirmiş; nihayet 1912 sonunda Balkan Savaşı’ndaki çözülme ile Yunanistan’a geçmiştir.

Preveze sancağı Tanzimat döneminin tipik ve ilginç gelişmelerini yaşayan bir bölgedir. 1829’da Yunanistan Krallığı bölgeye komşu olarak kuruldu ve bu nedenle de hem Yedi Adalar Cumhuriyeti (Cezair-i Seb’a-İon adaları) hem de Yunan Krallığı ile yoğun iktisadî, siyasî ilişkiler görülüyordu ve stratejik bakımdan hassas bir bölgeydi.

1912’ye, yani son Osmanlı askeri çekilene kadar, Preveze sancağı Yanya vilâyeti içindeydi. 1864 ve 1912 arasında üç kazası vardı: Preveze (merkez), Loros ve Margılıç (bugün Margariti). Parga, önceleri bir kaza merkezi iken, sonraları sadece bir nahiye merkezi olarak kaldı ve Margılıç’a bağlandı. Parga, Arnavut Müslüman toprak ağalarının iktisadî ve malî nüfuzu altındaydı. Bu ağalar, İkinci Dünya Savaşı sonrası düşmanla işbirliği ile suçlanarak sürüldü veya yok edildiler. Preveze sancağının iki nahiye ve 36 köyü vardı.[288] 19. yüzyıl Osmanlı idarî sisteminde nahiye, klasik devirdeki gibi bir kadı naîbinin oturduğu ve yönetime iştirak ettiği bir küçük yerleşme (nahiye, nevâhi) olmaktan çok; Fransız commune sistemine göre yeniden düzenlenmiş bir alt idarî birimdi, ama esas aldığı Fransız modeline göre kontrollü ve güdümlü bir idarî birimdi ve özellikle Balkanlar’da özerk bir idarî bünyeye kavuşması hiç istenmediğinden, ne sayıca çoktu ne de önemli yetki ve görevlerle donatılmıştı. Nüfus miktarı sâlnâmelerde ve bunlara dayanan coğrafya kitaplarında da hemen hemen aynıdır. Bunlar teferruatlı nüfus sayımlarına dayanmadığından, 19. yüzyıl Osmanlı Avrupası’nın nüfus miktarları daha çok bir oran olarak değerlendirilmelidir. 1895 yılı itibariyle Preveze bölgesinin nüfusu şöyledir:[289]

	Erkek	Kadın
Rum-Ortodoks	5168	4840

Müslüman	3512	3097

Diğer bir Osmanlı nüfus kaynağı 1894 itibariyle nüfusu hane sayımına göre şöyle veriyor:[290]

	hane	erkek	kadın	tahmini yekûn
Preveze	2306	5556	4504	12.366
Loros	2780	6137	6507	15.424
Margıliç	5224	12.576	11.379	29.179

Görünüşe göre, Müslümanlar merkez şehir ve sancaklarda azınlıktadır. Bu tarihten 23 yıl önce 1871'de, Britanya konsülü Barker, 4.318 Hıristiyan ve 1.724 Türk (bütün Arnavut ve Türk nüfus demek istiyor) ve 56 Çingene olarak nüfusu verir.[291] Belki bilgi noksanlığı, belki de henüz bir cemaat teşkil edilemediğinden konsül Barker, Musevi nüfustan söz etmez. 8 yıl sonra diğer bir Britanya konsülü Blakeney tamamen zıt miktarlardan söz eder. 1.200 kişi Müslüman (11.200 içinde), diğerleri Hıristiyandır. Bu arada nüfusun etnik kompozisyonu hakkında hiçbir bilgi vermez.

Nüfus Kanunu'ndaki bu yeterli bilgiye rağmen, Britanya konsolosluk raporları ticaret ve ziraat konusunda değerli bilgiler verirler. 1864'te yeni Vilâyet Nizamnâmesi ile Rumeli vilâyetlerinin idarî yapısı yeniden düzenlenmiş ve bir yıl önce 1863'te sancak merkezi, Arta'dan (Narda) Preveze'ye kaydırılmıştı. Bu değişiklik şehirde altyapısal tesislerde de düzelme kadar, şehirde yeni bir memur sınıfının ortaya çıkmasını sağladı. 1864'te Preveze vilâyet merkezi Yanya'ya telgrafla bağlandı. 1878'e kadar Preveze ve Parga gibi merkezler arasında da telgraf hattı çekilmişti.[292] Daha önce asayişsizlik bölgede büyük bir sorunken, 1884'te Britanya konsülü güvenlik sorununun her yıl gittikçe düzeldiğini yazmaktaydı. Hatta 1864'te Britanya'nın Yanya konsülü Stuart raporunda, şekavet henüz temel bir sorundur; fakat te'dîb edilmektedir ve bireysel suçlar bu yıl geçen yıllar ortalamasının altına düşmüştür, diyordu.[293] Henüz küçük ve geleneksel hayatını sürdüren Preveze'de, sancak memurlarının sayısı artınca hayat değişti ve iyileşme baş gösterdi. Ücreti iyi olan bu memurlar, kazada günlük alışverişi ve tüketimi artırdı ve hatta ithal mamulât için yeni talep yarattı. Diğer yandan, mahallî ürünlerin ihracı Arta'yı bölgenin ticaret merkezi ve ihraç iskelesi haline dönüştürdü. Britanya konsolosluk raporları 1862-1863 için, Arta'nın ticarî faaliyetlerini şu miktarlarla belirtiyor:

	İthalat (£)	İhracat (£)
1862	38.000	14.000
1863	64.000	16.000

Arta’ya gelen gemiler; Osmanlı 255, İonya (Adalar) 33, Avusturya, Yunan 100 adetti. 1863-1864 yıllarında Preveze’ye gelen gemiler ise;

Gemi		Gemi Kargo’nun değeri (£)
Britanya	1	-
Ionya adaları	173	8.559
Yunan	347	2.667
Osmanlı	84	2.000
Avusturya	8	1.445
İtalya	1	-
Bu devletlerin buharlıları	26	15.049

İthalat miktarı ise 29.750 sterline ulaşmıştır. 16 yıl sonra, 1880’de Preveze limanından yapılan ihracat 104.903 sterline ve limana (daha doğrusu iskeleye) yapılan ithalat 234.025 sterline ulaştı[294] . Aynı yıl Preveze limanına uğrayan gemi sayısı şöyledir:[295]

	Buharlı	Yelkenli
Avusturya	60	5
Britanya	2	-
Yunanistan	-	3.252
İtalya	-	17
Osmanlı	-	1.108
Yekûn	62	4.382

Preveze henüz küçük bir limanken, gelişme şansını 1881’de Arta’nın (Narda) Yunanistan tarafından ilhakıyla tamamen kaybetti. Bölgenin esas liman ve ticaret merkezi Yunanistan’a geçince, İonya adaları ile teması da kayboldu ve sınır şehri oldu ve ticarî faaliyet gerilemeye başladı. Preveze’de kayda değer bir endüstri de yoktu. 1871’de Viskonsül (Britanya) Barker şöyle diyor:

> Preveze küçük bir liman şehridir ve ticareti de önemsizdir. İthalat, ihracatın üç misli miktardadır; bu hal tıpkı Avrupa’ya her zaman borçlu olan ülkelerin genel yapısına uygundur ve Türkiye’de hükümet yerli sanayii teşvik etmemektedir.

Fakat raporuna ilâve ettiği husus gerçekten ilginçtir: “Preveze’de ölüm oranı düşüktür, kronik hastalıklar ve salgınlar bu bölgede görülmez” diyor.[296]

Preveze endüstrisi birkaç küçük atölyeden ibaretti ki, yerel ziraî mahsulâtı işliyordu (Ek 1'deki liste). 1880'lerde 24 zeytin presi, 5 un değirmeni ve 3 sabun fabrikası vardı. Vergi kayıtlarına göre, 104.000 zeytin ağacı ve 5.000 meyve ağacı vardı. 1894'te temel ihraç ürünleri buğday, arpa, balık, tütün ve sabundan ibaretti. Fakat Britanya konsolosu Stuart'ın da belirttiği gibi;

> Bu ülkede ne makineler ne de tekerlekli araba iş aracı olarak kullanılır. Öküz, saban için ve ulaşımda da yük beygiri kullanılır. Her ikisi de hem nitelik hem de miktar olarak düşüktür. İonya adalarındaki Britanya himayesi sırasında; çiftçiler buradaki komiserlik müteahhitlerinin hayvan tüccarları aracılığı ile Eflak öküzleri denen cinsten ediniyorlardı. Artık bunu yapamıyorlar. Epir (Yanya) bölgesinde, artık Eflak öküzüne rastlanmıyor. Şimdi bütün çift sürme işi yerel öküz cinsleriyle yapılıyor; bunlar da ufak, âciz ve kuvvetsizdir. Fakat bu cins bile dejenere oluyor.[297]

Konsolos Stuart'ın verdiği bilgiye göre, bundan daha beteri Kırım Savaşı sırasında askerî ihtiyaç için binlerce at bölgeden alınmış. Bu noksan bir daha telâfi edilememiş ve her yıl yerli cins gözle görülen ölçüde yozlaşıyormuş.

Konsolos Blakeney'in 1883 yılı için verdiği listedeki ziraî ürün çeşitlerinin miktar ve değeri yaklaşık olarak şöyledir:[298]

		miktar	değeri (£)
buğday	(kilo)	20.000	4.181
arpa	(kilo)	15.000	4.163
yulaf	(kilo)	19.800	1.080
yün	(kilo)	20.000	1.090
balık	(okka)	120.000	5.454
peynir	(tulumda-okka)	31.000	1.536
tütün	(okka)	15.000	2.045
tereyağı	(okka)	3.000	272
sabun	(okka)	100.000	3.181
deri-koyun ve keçi	(parça)	40.000	2.909

Aynı yıl Blakeney halen bazı haydut çetelerinin varlığından söz ediyor. Fakat bu gibi olaylar daha çok Yanya vilâyetinin tenha köşelerinde yoğunlaşmıştır ve Preveze'nin milletlerarası ticareti bu olaylardan

etkilenmemektedir. Maamafih, 1882 yılında, 1877-78 Rus-Türk harbi ve Arta'nın Yunanistan'a geçişi dolayısıyla iktisadî boyuttaki gerilemeden söz etmektedir:

> Arta'nın Yunanistan'a verilmesi, Preveze ve Salabora limanının faaliyetlerinde bir gerilemeye ve zaafa neden oldu; fakat bereketli Arta (Narda) ovası halen Türkiye'dedir. Bu nedenle sadece dış ülkelerden Arta limanına yapılan ithalat artık Preveze'den geçmemektedir. (...) 1877-78 savaşından beri birçok mamullerin fiyatı % 50 arttı.[299]

Şehirde on bir Rum kilisesi, bir adet Roma-Katolik kilisesi, iki cami (Ali Paşa ve Ahmed Ağa Dino), iki türbe gibi dinî yapılar vardı (Ek 1'de 1871 yılı itibariyle şehirdeki binaların dökümüne bakınız). Sancak merkez şehrinin bu kozmopolit kompozisyonu dolayısıyla; Preveze sancağı meclis-i idaresi de, ruhanî reisler ve iki Müslüman, iki gayrimüslim seçilmiş üyeden oluşan rengârenk bir meclisti.

Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı yöneticileri ve bu meyanda Preveze mutasarrıfları bölgeyi kalkındırmak için bina ve altyapı inşasına heveskâr memurlardı. Vakıa Tuna vilâyeti vali ve mutasarrıfları Mora bölgesi yöneticileriyle kıyaslanamayacak derecede başarılıydılar, ama bölgenin Yunanistan'a geçmesinden sonra Osmanlı Morası, Batı Anadolu ve Tuna vilâyetindeki (Bulgaristan) gelişme ve inşaatın aksine burada bir duraklama başladı. Preveze örneğinde, mutasarrıfların sancaklarını geliştirmek ve bazı reformları yürütmek için uzun zamana ihtiyaçları olduğu, ama aksine bu mevkide çok kalamadıkları görülmektedir. Sık sık görülen bu değiştirmeler, idarecilere politikalarını yürütme ve hizmetin devamlılığını sağlama imkânı vermedi. Vilâyet-i Yanya Sâlnâmesi (1311/1894) 1864'ten itibaren bu mutasarrıfların bir listesini veriyor.[300] 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra tayin edilen ilk mutasarrıf Hasan Şevki Paşa'dır (1 Mart 1864). Onu Selim Paşa ve sonra Reşit Paşa ve Timur Edhem Paşa izlemiştir. İzzeddin Sir Paşa ve iki kere göreve tayin edilen Fikri Efendi bu grubu izler. Fikri Efendi'nin tercüme-i halini bulamadık. En uzun o mutasarrıflık yapmıştır. Sonra Selahaddin Bey, Kâzım Bey, Abdürrefihî Efendi ve Hâdi Ahmed ve Ferid paşalar da bu görevde bulundu. Böylece, 30 yıllık süre içinde on bir mutasarrıf değişmiştir. Bölgede Osmanlı yöneticisinin görev teminatını yok eden olaylar sayısızdır. Meselâ, Yanya valisi Ahmed Eyüb Paşa 1889'da (19 Ramazan 1306/19

Mayıs 1889) Preveze'de bulunduğu sırada İtalya konsolosuna iade-i ziyarette bulunmadığı için buna zorlandığı ve istifa mecburiyetinde kaldığı anlaşılıyor.[301]

Öyle görünüyor ki, ahalinin önemli bir kısmı bölgenin Yunanistan'a bağlanmasına şiddetle karşıydı (özellikle bölgedeki Arnavutlar). Yerel eşraf, sarayı ve hükümeti; eğer Preveze, Narda (Arta) ve Yanya Yunanistan'a verilirse ayaklanma ve silâhlı müdahale etme konusunda uyarmışlardı. Şubat 1881'de/1298 Yunanistan kralı Preveze ve Narda'yı ziyaret edince, yerli Müslümanların protestoları ayyuka çıktı.[302] Müslümanların bu konudaki hassasiyetini gösteren benzer bir olay da, o sıra müstakil olan Cezair-i Seb'a Cumhuriyeti (Adriyatik'te İonya Adaları) generalinin Preveze ve Parga'yı ziyareti sırasında yaşanmış, yerli Müslümanların protestosu ve kışkırtılmalarını önlemek için bu gibi ziyaretler dikkatle izlenmiş, teyakkuza geçilmiştir.[303] Yerli Arnavutlar daha önce Mart 1879'da Yıldız Sarayı'na çektikleri telgraflarda, Preveze, Narda (Arta) ve Yanya'nın Yunanistan'a verilmesinin bölgede Arnavutlar için facia yaratacağını bildirmişlerdir.[304] Görünüşte Arnavut milliyetçiliği bölge Arnavutları arasında güçlüydü ve yükseliyordu. Bu nedenle, Abdul Bey ve yandaşları tarafından yürütülen harekât ve kışkırtmaları yatıştırmak için Preveze'ye Ergiri'den (Argiri) yeni bir mutasarrıf tayin edilmiştir.[305] Bu yıllarda Arnavut unsurun adamakıllı huzursuz ve telâşlı olduğu anlaşılıyor.

Gerçi vilâyet gazetesi Yanya'nın bu yıllardaki nüshaları da taranınca mevcut sosyo-ekonomik değişiklikler gözlenebiliyor; arazi ve emlâk haciz ve iflâs dolayısıyla sık sık satışa çıkmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı vesika serileri de bu gözlemleri destekler niteliktedir. (19) Bununla beraber, halen vilâyetin varidatı içinde aşâr, ağnam ve canavar (koyun ve büyükbaş hayvan) resmi gibi kalemlerin büyüklüğü, bölgede ziraî ekonominin ve yapının hâkim olduğunu gösterir (Ek 2 bütçe).

Ek 1

Report by Vice-Consul Barker on the Trade of Prevesa for the year 1871, (Prevesa January 22, 1872) Parliamentary accounts and papers, p. 1355-56.

Habitations, houses and huts	1.163
Shops	283 (total)
Drapers	14
Cooking-shops	7

Butchers	6
Fishmongers	5
Coffee-shops	9
Greengrocers	7
Ship-chandlers and grocers	235
Stores	88
Caravanserailles	6
Flour-mills	5
Military hospitals	2
Soap manufactories	3
(about 127.000 Ibs. of this article is fabricated during the year) Oil-presses, wood-screw pressure	21
(the appro=imate value or cost of one press is	21
Schools (two for males, two for females, 3 being public schools supported by private contributions) Court of Justice (building) Government Civil offices (building where the Police-station is held, 42 men engaged for police service in town)	
Metropolitan house (piskopos evi)	1
Churches (Greek orthodox)	10
Cathedral (ditto)	1
Chapel (Roman catholic)	1
Mosques (Mohametan)	2
Mahometan Monasteries (tekke)	2
Vapour bath	1
Ouarantine office	1
Building (7 persons employed) Forts (Usual garrison, Artillery 260, Infantry 680 men)	
Drinking Fountains (Turkısh çeşme)	5
Harbours (one inner harbour, where the Venetians had their Arsenal)	

Ek 2

Preveze sancağı nüfusu 1893 yılı

Sâlnâme-i Vilâyet-i Yanya (H 1311), s. 37.

	zeker	inas	yekûn
Preveze sancağı	5.556	4.504	10.060

hane: 2306			
Loros sancağı	6.137	6.507	12.644

hane: 2780			
Margılіç sancağı	12.576	11.379	23.955

hane: 5224			

Preveze sancağı 1894 yılı mali durum aynı kaynak, s. 310-11.

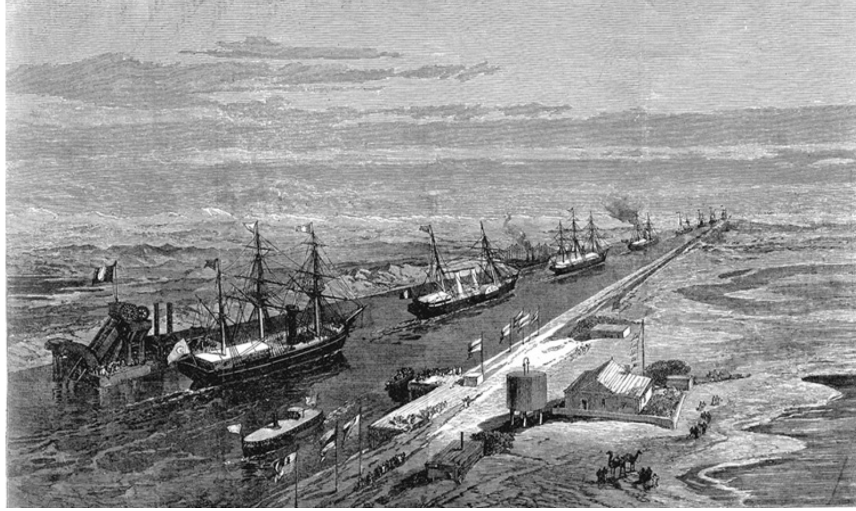
Vâridât	(Osmanlı kuruşu)
Emlâk temettü	732.344
Bedel-i askerî	666.118
Aşâr	1.948.376
Ağnâm ve canavar (koyun ve büyükbaş hayvan)	1.172.459
Varîdat-ı sâire	782.355

Masarîfat	(Osmanlı kuruşu)
Dinî mahkemeler ve ilmiyye sınıfı maaşı	
Şer’iye	56.544
Dahiliye	280.960
Adliye	163.324
Mâliye	210.704
Maaşât-ı zâtiye	22.602
Zabtiye	26.122

XVI

19. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra(*34)

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun liman şehirlerinde önemli değişmeler meydana geldiği açıktır. Selanik, İzmir, Trabzon, Beyrut ve Basra bunların arasında en önemli ve dikkati çekenlerdir. Basra özellikle, Mezopotamya ile dış dünyanın bağlantısını kuran bir nirengi noktasıdır. Tıpkı İskenderiye, İzmir, Selanik gibi Basra da, geleneksel tarımdan Batı sanayi dünyasının ihtiyaçlarına yönelik bir tarımsal yapıya geçişin biçimlendirdiği liman şehridir. Temel özellik budur. Ancak İskenderiye, Beyrut, Selanik kozmopolit bir din ve diller dünyasının, siyasal, kültürel renklilik ve kurumlaşmanın da merkezi oldular. Basra için bunu söylemek zordur. (Temelde İzmir de, Selanik'ten daha zengin bir hinterlandın (artülke) kapısı olmakla beraber, Selanik gibi bir siyasî, etnik hinterlandın odak noktası değildi. Aslında kozmopolitliği Makedonya merkezininkinden farklı olduğundan, İzmir şehri de renkli bir kültür ve basın hayatına rağmen, Selanik gibi yoğun bir siyasete ve siyasî teşkilâtlanmaya sahne olmamıştır.) Basra'nın 19. yüzyıldaki gelişimi tarih yaşamında dikkati çekmeden kalmıştır. 19. yüzyıl Basra'sı, Kuveyt meselesi etrafındaki Britanya-Almanya-Osmanlı rekabeti ve tabii Berlin-Bağdat-Basra Alman demiryolu projesi nedeniyle dikkati çekip zikredilmektedir. Basra, ekonomisi ve ticareti itibariyle neydi? Bunu ele almak gereklidir. Mısır İskenderiye'si 19. yüzyılda Britanya idaresi altında Akdeniz'in en kozmopolit büyük şehirlerinden biriydi (meselâ en kalabalık Hellen nüfusu barındıran şehir). Beyrut ise, daha çok Fransız ekonomik kültürel etkisi altındaydı. Basra'nın durumu neydi? Britanya konsolosluk raporları (ki konsoloslar India Government tarafından tayin edilirdi) bölgedeki İngiliz proje ve emellerini gizlemiyordu.

Britanya hükümeti Basra körfezini, Hindistan altkıtası ve Mısır-Süveyş hâkimiyetinin, kaçınılmazbir çevre ve destek alanı olarak görünüyordu. Süveyş Kanalı 17 Kasım 1869'da İmparatoriçe Eugénie'nin katıldığı ve gemilerin geçit resmi yaptığı bir törenle açılmıştı (The Illustrated London News).

19. yüzyılın ikinci yarısında, Basra vilâyeti iki önemli idarî değişiklik geçirdi. Bölge Osmanlılar tarafından tamamıyla 1534'te fethedilmiş sayılmalıdır. Basra, genel olarak Bağdat eyâletinin bir parçasıdır. Gerçi, Osmanlılar bu bölgede ayrılıkçı ve isyancı hareketi yok etmekte katî bir başarı sağlamış ve tam hâkimiyet kurabilmiş değillerdi. Bedevî kabilelerin isyanları, mahallî hanedanların çeşitli üslûbdaki direnişleri görünüyordu. Bu nedenle, Rumeli kıtasının tersine, Osmanlı idaresi Arabistan'ın bu bölümünde (Lübnan'da olduğu gibi) mahallî hanedanlara idareyi bırakmak; daha doğrusu merkezî hükümet temsilcileri yanında onları idareye iştirak ettirmek veya belirli sahalarda idareyi onlara vermek gibi bir tarzı benimsemiştir. Meselâ, 17. yüzyılda Ali Paşa (1625) ve torunu Hüseyin Paşa (1650), Afrasyab sülâlesi olarak burada yöneticilik yaptılar ve merkez bunu tanıdı. Bu tıpkı Cebel-i Lübnan'da Ma'anoğulları'nın idaresi gibi bir durumdu. Bu mahallî beylerin yönetimde olmaları; Portekiz, İngiliz ve Hollanda tüccar gemilerinin limanı üs edinmelerini ve Basra körfezi ticaretinin yerleşmesini sağladı ve suyolunun kullanımını artırdı. Basra ve çevresinin bu nedenle bir tür iktisadî özerklik edindiği ve hatta idarede Bağdat valisine karşı bir özerk tutum sürdürülmesine ve Bağdat beylerbeylerinin bunu kısıtlama çabalarına karşı uzun bir dönem bu tutum ve yapının sürdürüldüğü anlaşılıyor.[306] Vakıa, 1830'larda başlayan merkezî idarî reformların ağırlığı bölgede de hissedilmekteydi. Bununla

birlikte Basra, Doğu ticareti için önemli bir bölge olsa da, bölgedeki Muntefika gibi bedevî aşiretler kamu güvenliğini sarsacak soygun gibi faaliyetlerde bulunuyorlardı.

Bazı tarihçiler, Basra'nın 1267/1850'de doğrudan İstanbul'a bağlı bir vilâyet olarak örgütlendiğini belirtirler.[307] Fakat bu durum zaman zaman değişmiştir. Bazen Basra bir eyâlet gibi, bazen de Bağdat eyâletinin bir sancağı olarak yönetilmiştir. Bu dönemde Avrupa ve Amerika ile ticaretin arttığı, ticarî ilişkilere yönelik kurumların ortaya çıkmasından da anlaşılıyor.[308] Liman bir ölçüye kadar tamir görmüş; Şattü'l-Arab ağzında derin bir kanal kazılmıştır.[309] Şehrin hayatındaki bu görünür modernleşme, belirtelim ki, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği zamanındadır. Böylelikle Basra, Mezopotamya için bir toplayıcı nokta ve dış dünya ile ilişki kuran bir merkez haline dönüşmekteydi. 19. yüzyılda bir eyâlet olarak Basra üç sancaktan oluşuyordu. Merkez Basra, Muntefika (yahut Nasiriyye) ve Necid.

Vilâyet : BASRA

Merkez : Basra

Sancak : Muntefika (Nasiriyye), Necid

Kaza : Basra, Kurna, Kuveyt Suku'l- şuyuk, Şatara, Hîye, Hamar, Katar, Hûtuf, Katîf

1870'ten sonra Ammare de bir sancak olarak örgütlendi. Bazı beldeler, mahallî rüesâ arasından seçilen kaymakamlar tarafından yönetiliyordu. Bu yeni organizasyon, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi hükümlerine göre cereyan ediyorsa da, giderek mahallî eşraf ve rüesânın yerini merkezden tayin edilen memurlar almaya başladı. 1869-72 yılları arasında Bağdat valiliği yapan Midhat Paşa bu uygulamanın öncüsüdür. Meselâ, Katîf kazası kaymakamı (Necid Sancağı) olan Faysal ailesi ve memurları bu bölge Şîîlerinden istisnaî vergiler almak istemiş ve baskı uygulamışlardı; bu nedenle Midhat Paşa bu aileyi askerî güçle yerlerinden ve makamdan atmıştı.[310]

Nüfus ve Şehirler

Basra bölgesinin bu dönemi için kesin nüfus miktarları vermek mümkün değildir. Bu Osmanlı nüfus ve arazi sayımındaki sistemin eksikliği ve eskiliğiyle ilgilidir. Evvela nüfus sayımı hane esasına, sonra erkek nüfusuna dayanır. Saniyen gruplama etnik yapıya değil, dinî aidiyete göre yapılır. Bu keyfiyet Rusya'nın bizden sonra Tuna vilâyeti ve Kars'ta yaptığı sayımlarla, Osmanlı nüfus tahriri verilerini karşılaştırdığımızda anlaşılır. Hane halkı sayısının ne olabileceği, tarihî demografinin tartışma alanıdır.

Kırsal ve kentsel nüfusun aynı sıhhatle tesbit edilemediği de gerçektir. Ancak, 19. yüzyıl sâlnâmeleri her yer için Vital Cuinet gibi araştırmacılara, hem de büyük ölçüde konsolos raporlarına da kaynak teşkil etmiştir. 1307/1889 tarihli Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra, Basra merkez sancağının nüfusunu 10.000'in üzerinde veriyor. Ammare sancağı, bunu 7.000 nüfusla izliyor. Basra nüfusunun % 30'u Sünnî, % 50'si Şîî ve geri kalanı da Hıristiyan ve Musevidir.

Basra şehri, gelişen bir limanın özelliklerini ve işlevlerini sergiler. Meselâ, bir belediye binası, vali konağı, postahane; Dub'da asker kışlası; Menavî'de bahriye kışlası vardır. Bundan başka matbaa, demirhane, gümrük binası, hastahane, mekteb-i rüşdiye, 4 adet iptidaî mektebi, 13 cami ve mescid, medrese ve dükkânlar şehrin manzarasını tamamlar.

Vilâyet Meclis-i İdaresi'nde; vali, defterdar, mektubcu, müfti ve nakîb (ü'l-eşraf) iki müslim ve iki de gayrimüslim ahali temsilcisi vardır. Genelde Anadolu vilâyetlerinde iki gayrimüslim üye her zaman bulunmaz. Basra'da ise gayrimüslimlerin etkili bir sosyal, ekonomik rolü vardır. Mezopotamya değişik bir dünyaydı. Şehirde Britanya, Fransa, Almanya, Amerika, Avusturya-Macaristan ve kayıtlarda her zaman görülmemesine rağmen, İran viskonsülleri vardı. Britanya temsilcileri Londra tarafından değil, Hindistan kral niyabeti tarafından tayin edilen, Şark ülkelerini tanıyan memurlardı. Ticaret dış dünya ile ilişkileri artırıyordu.

Düyûn-ı Umûmiye direktörü Ali Bey'in Hint gezisi sırasında Seyahat Jurnali adlı eserinde zikrettiği gibi, uğradığı Basra bu dönemin Basra'sıdır. Hurma mahsulü toplandığında, doğrudan Basra'dan Süveyş tarikiyle Batı'ya sevk ediliyordu. Buna rağmen Basra'nın Batı dünyası ile teması daha çok Hindistan altkıtası aracılığıyla oluyordu. Bu bataklık ve sıtmalı bölgede[311] özellikle askerin arasında bu hastalığın yayılması, Osmanlı idaresi için büyük problemdi. Buna Basra'da sık görülen kolera salgınını da ilâve edersek, 19. ve 20. yüzyıl başında beynelmilel trafiğin Basra'da yarattığı problemler anlaşılmış olur.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Basra'daki viskonsülünün raporuna göre, Kerbelâ, Necef, Hilla ve Kûfe, Divâniye, Ammare, Hosrabâd ve Samara'da 15 gün zarfındaki ölüm vakaları 30 Haziran 1904 tarihi itibariyle (74 vaka Kerbelâ, 156 Necef, 146 Hilla) hayli yükselmişti.[312] Karantina tedbirlerine rağmen kolera salgını önlenemiyordu. Burada, Osmanlı idaresinin örgütlenme noksanları ve imkânsızlıkları kadar, deniz ulaşımının tamama yakınını elde tutan Britanya'nın lakayt ve işbirliğine yanaşmaz

tutumunun da rolü vardı. Hint'in salgınları Britanya gemileriyle Basra'ya yığılıyordu.

Ulaşım

Avrupa ve hatta Rusya'ya nazaran Osmanlı demiryolu şebekesinin hem geç kaldığı hem de azgelişmiş olduğu malûmdur. Fakat bu imparatorluk, merkezî bir idarenin gereksinim duyduğu haberleşme araçlarını, özellikle posta-telgraf sistemini gerçekleştirebilmiştir.

19. yüzyıl sonunda Basra İstanbul'a Bağdat üzerinden bağlanmakla kalmadı; aynı zamanda Far denen bölge üzerinden Hint ve Avrupa ile bağlantı kurabildi. Basra-Kurna-Ammare ve Kuttü'l-Ammare-Bağdat arasında oldukça ve mükemmel bir posta sistemi kurulabilmişti. Maamafih bu hizmet Basra-Necid ve Basra-Muntefika bölgesi bedevîlerinin saldırıları yüzünden sık sık devre dışı kalıyordu. Bölgede, kanun güvenliği zor sağlanıyordu ve çöl bedevîleri kendi alanlarına hâkimdi. Burada ancak zabtiye gözetiminde posta taşımacılığı yapılabiliyor ve aynı nedenle para havalesi de kabul edilemiyordu.[313]

Nehirlerin taşması dolayısıyla, Basra limanı her 15 günde bir açık denizin büyük gemilerine açılabiliyordu. Bundan başka Basra üzerinden Şattü'l-Arab, Kuttü'l-Ammare ve Bağdat'a nehir gemileri işleyebiliyordu; bu tip nakliyat, 19. yüzyılın buharlı gemileriyle de yapılıyordu. Bu dönemde Osmanlı nehir kumpanyasının Musul, Fırat, Rasafe, Bağdat ve Meskene adlı beş gemisi, Britanya'nın ise Lynch ve Halife adlı iki gemisi devamlı işliyordu (1307/1889-90 yılları). Nehir taşımacılığı işini Bağdat valisi iken Midhat Paşa başlatmıştı. Mahallî halk 250 mavna ile bu taşımacılığa katılmaktaydı. Nehir iskelelerinden içerilere mal taşımak için katır ve deve kervanları örgütlenmişti. Tıpkı İzmir-Aydın demiryolunun iç bölgelere yan taşımacılığını da mahallî müteşebbislerin örgütlediği deve kervanlarının yapması gibi.[314]

Basra, aslında 16.-17. yüzyıldan beri beynelmilel ticarete açıktı. East India Company'nin (İngiliz Doğu Hint Şirketi) bir şubesi Basra'da 1666'dan beri faaliyetteydi. Pratikte Hint-Basra seferleri İngiliz monopolü altındaydı. ABD'nin de Mezopotamya nehir ticaretine katılma teşebbüsleri olmuştur.[315]

Amerika ve Basra arasında doğrudan bir deniz seferi tesis edilmişti. Bu arada Pennsylvania Steel Company'nin (Çelik Şirketi) Dicle üzerinde bir köprü kurma projesi de gündeme gelmiş ve fakat malî mülahazalar dolayısıyla vazgeçilmişti.

Genelde nehir taşımacılığı ve deve kervanı taşımacılığı birbirini tamamlayan ve muntazam yürüyen bir sistemken, Mezopotamya'yı hedefleyen demiryolu yatırımları beynelmilel bir rekabet konusu olmuştur ve bu mesele Osmanlı egemenliğinin sonuna, hatta daha sonrasına kadar çözülemeden kalmıştır. Basra'ya ulaşmayı amaçlayan Alman-Bağdat demiryolu projesinin mantıkî ve gerçekçi olduğunu söylemek zordur. Bu projenin gerçekleşememesi, sadece Basra limanı ve çevresinin denetimini elde tutan İngiltere'nin engelleme çabalarıyla açıklanamaz. Her şeyden önce, ortaya konan Alman sermayesi yetersizdi ve Alman Genelkurmayı ve hükümet çevrelerinin bu konudaki ihtirasları, Alman iş çevrelerinde ve teknisyen kadrosunda yoktu. Bu nedenle Bağdat demiryolu grubu, projeden İngiliz desteği de çekilince çok zor duruma düştü. Siemens grubu, bu projede İngiliz iş çevreleriyle hareket etmek, onları projeye ortak etmek veya onlarla birlikte çekimser kalmak konusunda tereddüt göstermedi.[316]

Basra Vilâyetleri Gelirleri

Salman Hasan'a göre, 1860'larda bütün Irak'ta 150.000 dönüm ziraat yapılan toprak vardı.[317] Bu tarım, dış pazara yönelik bir mahiyet aldı. 19. yüzyıl boyu imparatorluğun Ege, Suriye, Trablusgarb, Çukurova gibi bölgelerinin dış pazara yönelik tarımsal ürüne geçtiği, buna rağmen tarım teknolojisinin bu yönteme uygun biçim ve ölçüde modernleşemediği açıktır. Basra bölgesi için de aynı olgu geçerlidir. 1860'lardan itibaren ekili arazi genişledi. Ama teknolojinin aynı ölçüde değiştiğini gösteren veriler yoktur. 19. yüzyılda, bölge tipik bir tarımsal ekonomi içindeydi; varidat ve vergiler de tarımsal kaynaklıydı. 1307/1890 yılında Basra vilâyeti varidatı 17.844.373 kuruşa ulaşmıştı (yahut 178.443 Osmanlı lirası). Burada en önemli pay aşâr, sonra resm-i ağnam gibi kalemlere aitti.[318] Hurma, buğday, susam ve bazı narenciye ürünleri de ihracatın temelini oluşturuyordu.[319]

1307 / 1890 Vâridât-ı Vilâyet		
	Kuruş	Para
Aşâr virgüsü	438.881	22
Bedel-i askerî	11.788	25
Ağnâm resmi	1.792.153	-
Camus resmi	187.350	-
Deve vergisi	194.704	-

Aşâr maktuu	10.399.333	10
Orman kereste, pul	1.400	-
Emlâk ve tapu	23.227	-
Mehâkim borçları	54.200	-
Rüsûm-u mütenevvie	1.338.955	-
Hasılât-ı müteferrika(?)	118.138	-
Yekûn	14.560.129	

(?) Bu müstakil, özel emlâk vergisi mahallî yönetimin denetiminde değildi.

Aynı kaynakta vilâyet ifadesi için yapılan masraf kalemleri de şöyle zikrediliyor:

İdâre-i Vilâyet Giderleri		
	Kuruş	Para
Şer'iyye	186.716	-
Dahiliye	361.006	20
Adliye	377.140	-
Mâliye	799.037	20
Maaşât-ı zatiyye	160.380	-
Âşâr	000	-
Zabtiyye	338.531	-
Polis	945	-
Müteferrik	32.802	-
Yekûn	2.256.557	-

1890 yılında vilâyetin temel giderleri zabtiye ve dahiliye bölümüne (polis, jandarma ve vilâyet merkez bürokrasisi) aittir. Nâfıa ve maârif gibi yatırım kalemleri pek küçüktür. Osmanlı idaresi, zenginliğini başkalarının topladığı ülkelerin jandarması olarak kalmıştır. Vilâyet varidatının takriben % 50'si hükümete aktarılmaktadır. Bu miktar içinde de Osmanlı Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'ne giden pay önemlidir. Ayrıca vilâyet gümrük ve duhân resmi (tütün vergisi) doğrudan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Fransız Reji İdaresi tarafından alacağa karşılık tahsil edildiğinden, varidat listesinde görülmemektedir. Basra Osmanlı hâkimiyetinde, fakat iktisaden dış dünyanın kontrolü altındadır.

Buna karşılık, ziraî modernleşme pek yavaş ilerlemekte olup, ancak 1860'tan sonra (1/2 ve 1/3) oranında ağır aşâr vergilerinde indirim

yapılmıştır. Bunu mahallî toprak beyleri toplamaktaydı.[320] Aşâr nispetinde indirim kuşkusuz refahı bir ölçüde artırdı. El-Ucma ve el-Murra urbanı (bedevîler) Necid ve Muntefika'da oturup, vergilerini muntazam ve tam ödemezlerdi. Aslında Osmanlı malî idaresi, tahakkuk eden, tarh edilen vergiyi toplayamayan bir malî örgüttü. Nitekim 1918'den sonra, Britanya mandası vergileri muntazam ve eksiksiz toplamaya başlayınca, isyanlar da baş gösterdi. Ahali, daha etkin bir maliye idaresi sayesinde, malî despotizmi hissetmişti.

Basra'da İngiliz-Alman Rekabeti

19. yüzyılın ikinci yarısında, Basra körfezi bir rekabet ve gerilim alanına dönüştü. Alman imparatorluğu güçlenene kadar, bu bölge adeta ve fiilen Britanya nüfuz alanına bırakılmış gibiydi. Aslında Osmanlıların Basra körfezi şeyhlikleri üzerinde etkisi yoktu ve hatta Kuveyt bölgesinde bile sembolik, sınırlı bir otorite kurulabilmişti. Malî iflâs halindeki imparatorluk, bölgedeki Britanya etkisini önleyebilecek durumda değildi. Almanya'nın bölgeyle ilgilenmesidir ki, Britanya'yı ciddi bir rakiple karşı karşıya getirdi. Bu sayede Osmanlı devleti de etkisini artırmak için bölgede Almanya'ya paralel ve müttefik bir politika gütmeye başladı. Bölgeye her gelen valinin Alman komşularına ilk ve devamlı sorusu Bağdat hattının ne zaman Basra'ya ulaşacağıydı.[321] Hatta ordu komutanları Basra-Kuveyt arasında da bir demiryolu uzantısını gerekli görüyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Basra ve Bağdat vilâyetleri kendinin olduğuna göre, körfezdeki şeyhlikler ve Bahreyn Adası üzerinde de hükümranlık hakları olduğunu iddia ediyordu. Lord Granville'e Osmanlı büyükelçisi tarafından 16 Temmuz 1872'de verilen bir memorandumda, bölgedeki Osmanlı haklarının tanınması isteniyordu.[322] Kuşkusuz bunlar sonuç getirmeyen teşebbüsler olarak kaldı. İngiltere bölge üzerinde çok hassas ve dikkatliydi. Britanya hükümeti Basra körfezini, Hindistan altkıtası ve Mısır Süveyş hâkimiyetinin, kaçınılmaz bir çevre ve destek alanı olarak görüyordu ve bu bakımdan burayı nüfuzu altında tutmak zorunluluğunu hissediyordu. Diğer taraftan, Osmanlı hükümeti de bölgede vergi bile toplayamıyor, sadece bölge yönetimini elde tutacak bazı gelir kalemlerini ve işlemleri denetleyebiliyordu. Bu durumda, Basra'yı artık sadece denizden değil, Mezopotamya kanadından da kontrol altına alabilmesini sağlamak için, Almanya'nın Berlin-Bağdat-Basra demiryolu projesine idareciler dört elle sarıldı. Basra demiryolu hiç yapılmamasına rağmen, Almanya bölgede nüfuz mücadelesine karıştı ve bunun için Osmanlı hükümetini kullandı.

Buna karşı muhafazakâr Disraeli hükümeti, Bağdat demiryolu projesini planları arasına almıştı.

Britanya'nın İstanbul büyükelçisi Layard, Mezopotamya-Münbithilâl ülkelerinin kalkınması için gerekli tedbir ve işlemler hakkında Sultan II. Abdülhamid'e bir reform projesi takdim etmiştir. Burada özellikle, Basra civarında karayolları ve su kanalları ve bölgeye ulaşacak bir demiryolu inşası önerilmektedir.[323] Almanya Bağdat demiryolu projesini üstlendiğine göre, Mezopotamya'yı körfez bölgesi olarak seçen İngiltere de böyle bir projeyi üstlenebilirdi. Bölgede İngiliz nüfuzu epeydir hissediliyordu. 1871'de Bağdat valisi olan Midhat Paşa, Kuveyt'i bölgeye bir kaza olarak bağlamak çabasındaydı ve bu kazayı Basra sancağının mülhakatından sayıp, Şeyh Abdullah es-Sabah'ı Kuveyt kaymakamı tayin etmişti. Gerçi aynı aile 19. yüzyıl sonunda, Britanya bölgeyi idare etmeye kalktığında, Şeyh Muhammed es-Sabah başkanlığında Britanya yönetimini tanımakta tereddüt etmemiştir. Bu dönemde Almanya da gerekli girişimi yaptı ve Kuveyt'i Bağdat demiryolu hattının nihaî noktası olarak saptadı.[324] Neticede Osmanlı sultanı Kuveyt üzerindeki hükümranlık haklarını vurgulayarak ilân etti. Maamafih, Şeyh Mübarek de, Osmanlı sultanı ve Britanya arasında ikili oynamayı tercih etti. 1898 sonları, 1899 başlarında, bölgede Türk-Alman ortak askerî müdahalesi meydana geldi, ama sonuçta İngiliz himayesine müsaade edildi. Buna rağmen Osmanlı-Alman ve Rus ve Britanya rekabeti devam etti. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar da şartlar Britanya'nın bu bölgede tek ve gerçek hâkim olmasına müsaade etmedi.

20. yüzyıl başında ABD de bölgedeki çatışmalara fazla karışmadan etki kurmaya çabalamaktaydı. Özellikle bölgenin Hıristiyan halkına nüfuz için, ABD, eğitim kurumlarının faaliyeti ve yerli Hıristiyanların tâbiyeti kabul politikasını tercih etti. 10 Şubat 1869'da Bağdat'taki ABD viskonsülünün raporuna göre, Hıristiyan halkı ABD yurttaşlığı için kalabalık gruplar halinde müracaat ediyorlarmış. Bundan başka bu müracaatlar için gerçek belgeler kadar sahtelerini de ibraz ediyorlarmış.[325] Bu durum konsoloslar için ciddi sorunlar yaratacak boyutlara ulaşmıştı.

Netice olarak şunu ifade etmeliyiz: 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Mezopotamya ve Basra bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti etkin değildir. Bölgenin ihracatı Basra yolu ile olmaktadır.[326] Bu ithalat için de böyledir. Osmanlı Devleti jandarma görevine sahiptir, ama imparatorluğun

malî durumu bu işlevi yerine getirmesine de engeldir. Vilâyetin gelirleri dahi kısmen dış alacaklıların kontrolündedir.

19. yüzyılda Arapça konuşan dünya da, bütün Osmanlı İmparatorluğu gibi iktisadî dağılma ve ayrı bölgelere ayrılma durumundadır. Aslında bugünkü Arap dünyasının sınırlarının sunî olarak çizildiği sık söylenir. Kuşkusuz Birinci Dünya Savaşı sonunda Fransa ve İngiltere arasında cetvelle çizilen bu sınırlar, o günkü stratejinin ve antlaşmaların eseridir; ama temelinde, iktisadî bölgelerin dış dünya ile ayrı ayrı bütünleşen bölgeler olması gerçeğinin yattığı görülür. Beyrut bir başka bölgenin, İskenderiye başka bir iktisadî ağın, Basra ise ayrı bir hinterlandın toplayıcı merkezidir. Arap dünyası artık Batı'nın kompartmanlarına göre ayrılmıştır. 20. yüzyılda bu, İngiltere ve Fransa'nın çizdiği siyasî sınırlarla tamamlanan bir çözülme olacaktır. Fransa Suriye-Lübnan'da, İngiltere Filistin ve Mezopotamya'da iktisadî hâkimiyetini siyasal sınırlarla berkitmiş sayılmalıdır.

III

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE

OSMANLI İMPARATORLUĞU

XVII

Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî ve Polonyalı Mülteci Subaylar(*35)

15. yüzyılda, Polonya Avrupa’nın büyük devletlerinden biriydi. Polonya Cumhuriyeti, bu nedenle, bir zaman sonra, daha 15. yüzyıl başında bir Balkan imparatorluğu haline gelen ve Orta Avrupa’ya doğru ilerleyen Osmanlılarla çatışmaya girmek durumunda kaldı. Yüzyılların akışı içinde bu iki güç; Varna, Niğbolu gibi savaş meydanlarında karşılaşmanın dışında, canlı bir ticarî ve kültürel alışverişin de içine girdiler. Her iki ulusun hayatında maddî kültür unsurları, kıyafetler, hatta günlük hayatta görülen bazı modalar ve araçlar kadar, her iki dilde görülen ödünç kelimeler de bu alışverişin en canlı örnekleridir. Örneğin, Bulgar tarihçisi Cvetana Georgieva, sadece 15. yüzyıl sonunda Osmanlı Bulgar eyâletlerinde Polonya ile yapılan ticaretin yılda 5-10 bin ducat altını gibi bir meblağa ulaştığını söylemektedir.[327] Bu devirde Polonya-Litvanya kralı, I. Jan ve Osmanlı sultanı, II. Bayezid idi. Polonya ve Osmanlı ticareti Balkan ülkelerindeki ziraî ve ekonomik hayatın gelişmesine önemlice bir katkı sağlamıştır. Polonya’nın sadece Osmanlı başkentinde değil, fakat Erdel Beyliği ve Kırım Hanlığı gibi vasal devletlerle de diplomatik ilişkileri vardı. Bu dönemde yükselmeye başlayan Moskova Devleti ile Kırım Hanlığı ve Osmanlılar arasındaki çatışma, Polonya’yı çok erkenden bu devletlerin iç durumuyla ilgilenmeye sevk etmiştir. Özellikle askerî durum kadar, kültürel ve ekonomik yapıyla da ilgilenilmiştir. Polonyalı elçilerin kaleme aldığı raporlar, bu nedenle, devri aydınlatan, gerçek bir bilgi ve yeteneğin izlerini taşıyan, değerli tarihî kaynaklardır. Bu kaynaklar sayesinde bugün Osmanlı ülkelerinin o günkü durumu hakkında bazı ayrıntılı bilgilere sahip olabiliyoruz. Bu sefaretnâmelere bir örnek olarak Polonya Cumhuriyeti’nin Kırım Hanlığı nezdindeki elçisi, Martin Bronevski’nin sefaretnâmesini gösterebiliriz.[328] Bunun gibi, Lehistan’a gönderilen Osmanlı elçilerinin kaleme aldığı sefaretnâmeler de Polonya tarihi için hususî bir önemi haizdir. Bunlar, 17. yüzyıldan başlamaktadır. 18. yüzyıla ait bir Polonya sefaretnâmesi olan Mehmed Efendi’ninki (1730 tarihli[329]) ve gene 1758 tarihli Mehmed Ağa’nın eserini burada belirtmeliyiz.[330] Türk elçisi Mehmed Ağa 19 Şubat 1758’de Polonya’ya vâsıl olmuştu. Gerek cumhuriyetin soyluları gerekse halk tarafından sıcak bir ilgi gösterilmiş ve

elçimiz halkın ve soyluların ve kralın cömert ve sıcak davranışını canlı bir biçimde tasvirden kendini alamamıştır. Bir ay sonra dönüş için yola çıktığında, kral kendisine 1000 ducat altını vermişti. Her iki elçimiz de aslında Polonya'nın her sınıf halkı hakkında gayet müsbet beyanda bulunmaktadırlar.

Aslında 17. yüzyıl, Türklerin ve Polonyalıların tarihinde sürekli savaşla geçen bir dönemdir. Bununla birlikte, Osmanlı yöneticileri çok erkenden Polonya'nın var olması ve güçlü kalmasının, kendileri için de hayatî önemi olduğunu kavramışlardı. İkinci Viyana Kuşatması sırasında 1683'te Kahlenberg tepelerinden saldırarak, kuşatmanın ve ordumuzun çözülmesine neden olan Kral Jan Sobieski, bu nedenle aslında bir Polonya zaferinden çok, Polonya'nın inhitâtının başlangıcını bilmeden hazırlamıştır. Çünkü sulh ve iktidar, ancak her iki gücün de varlığının devamıyla mümkündü. Nitekim, bu olaydan sonra Polonya tarihinin mecrası değişti ve 1683'ten sonra, bu nedenle Osmanlı-Polonya ilişkileri sadece ittifak ve dostluğa değil, Rusya ve Avusturya'ya karşı hayatî bir birliğe yöneldi.

Büyük Petro ile Rusya bir Avrupa gücü olarak sahneye çıktı. Bu, Polonya'yı Osmanlı İmparatorluğu'na daha fazla yanaştırdı. 1711'deki Prut Meydan Savaşı, bu ittifak politikasının bir sonucudur. Becerikli Polonyalı diplomat Poniatowski ve İsveç kralının (XII. Karl veya Demirbaş Şarl) savaş meydanında bulunduğunu biliyoruz. Gene 1768 yılında Türk-Rus savaşı, Çariçe II. Katerina'nın Polonya işlerine sürekli müdahalesi dolayısıyla, Osmanlılar tarafından ilân edildi. Bu yıllardaki durumu bize, ünlü müverrih Cevdet Paşa'nın kalemi şöyle çiziyor:

> Katerina devamlı Polonya işlerine karışıyordu ve ikinci defa olarak birliklerini Polonya'ya sevk etmişti. Bunun üzerine Rusya'ya harb ilân ettik. Sebep, Rusya'nın birliklerini Osmanlı sınır vilâyetlerinden geçirmesiydi.

Osmanlı Devleti'nin yenilgisinden sonra, Polonya ikinci defa olarak taksim edildi. Polonya'nın son taksimi sırasında ise, Osmanlı Devleti çok ciddi bir dahilî ve malî buhran içindeydi. Cevdet Paşa diyor ki:

> Bu uğursuz haber Bâbıâlî'ye ulaşınca, bizim için bir ibret oldu. Bu nedenle Osmanlılar zarurî askerî ve malî ıslâhatı bir an evvel tamamlamak yolunu seçtiler.

Cevdet Paşa, Polonya'nın başına gelen bu felaketten dolayı, Polonya Anayasası'nı ve idarî sistemini sorumlu görmektedir. Osmanlı başkentine

Polonya’nın taksim haberi ulaşmıştı, ama devlet başkente henüz gelen yeni Polonya elçisini, Frantiszek Pjotr Potocki’yi aynı gün elçi olarak tanıyıp padişahın huzuruna kabul etmekte tereddüt etmedi. Elçi, Dîvân-ı Hümâyûn’a ve padişah huzuruna çıktıktan sonra hemen ülkesine geri döndü.[331]

Polonya’nın bölüşülmesi ve ortadan kalkması, Osmanlı Devleti’nin hiç arzu etmediği bir olaydı ve bu taksimi hiçbir zaman tanımadı. Osmanlı sarayının protokolünde namevcut Polonya elçisinin her zaman bir yeri vardı. Güya çavuşbaşının törenlerde üç defa “Lehistan elçisi...” diye seslenip, sonra “henüz yoldadır…” diye bildirimde bulunması, bu dönemle ilgili politikayı yansıtan bir söylentidir. Bu dönemden beri, Polonya’nın bağımsızlığı için mücadele eden bütün Polonya yurtseverlerinin son iltica yeri Türklerin imparatorluğu olmuştur.

Kanaatimizce, Polonya’nın özgürlük mücadelesinin yoğunlaştığı 19. yüzyıl, bu nedenle Polonya-Türk ilişkilerinin de doruk noktasını teşkil eden bir dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu Polonyalı yurtsever ulusçuların bir iltica noktasıydı ve bu müteşekkir insanlar ikinci vatanlarının modernleşme alanındaki çabalarına da candan katılıyor, önemli hizmetlerde bulunuyorlardı. Eğer Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyıl ortalarındaki zor durumunu göz önüne alırsak, bu devletin Polonyalı ve Macar mültecilerin hayat hakkını Rusya ve Avusturya’ya karşı savunmak konusundaki cesurane politikasını kelimelerle tasvir etmek güçleşmektedir. Osmanlı Devleti, sadece mültecilerin haklarını savunmakla kalmamış, aynı zamanda 1831 Polonya İhtilâli’nden sonra, sürgünde kurulan bir hükümet sayılabilecek “Polonya Millî Komitesi”ni de tanımış ve komitenin İstanbul’daki temsilcisine adeta bir elçi gibi muamelede bulunmuştur. Bu konuda, son yıllarda değerli arşiv uzmanlarımızdan Nigâr Anafarta’nın yayımladığı, Polonya ve Osmanlı ilişkilerini ele alan ve Topkapı Sarayı’ndaki bu konudaki belgelerin koleksiyonunu ihtiva eden eser, bir fikir vermektedir. Buna göre Bâbıâlî, Polonya Millî Komitesi ile destekleyici bir ilişki içindedir.[332]

1831 yılında, Polonya’daki ayaklanmadan sonra, bazı mültecilerin Türkiye’ye geldiği görülüyor. Bu yıllarda Bâbıâlî, Chrzanowski Wojcieh adlı bir Polonya generalini hizmete aldığında, Avusturya, Rusya ve Prusya elçilerinin protestolarına muhatap olmuştu. Chrzanowski, Polonya ayaklanmasına katılmıştı. Ayaklanma bastırılınca, evvela Avusturya Galiçya’sına, sonra Belçika ve İngiltere’ye geçmiş, sonuncu ülkenin

uyruğunu kabul etmişti. Genelde mülteci Polonyalılar, Chrzanowski'yi pek sevmezlerse de, Prens Adam Czartoryski'nin itimat ve iltifatına mazhar olmuştu. Böylece, sürgündeki lider Adam Czartoryski'nin tavsiye ve desteğiyle İngiltere hükümeti tarafından askerî reform çalışmalarına katılmak üzere Türkiye'ye gönderildi.[333] 1838 yılında İstanbul'a üçüncü defa gelmişti. Bu yıllarda Osmanlı ordusu halen modernleşme çalışmaları içindeydi. Devlet, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı gailesini atlatmış değildi. Bu şartlarda Chrzanowski yetenekli bir general olarak, Osmanlı yöneticileri tarafından memnuniyetle kabul edildi ve işe girişti. Mehmed Ali Paşa'ya karşı başarılı bir savunma için gerekli askerî kıtaların reformu üzerinde duruyordu. Serasker Hüsrev Paşa kendisini Anadolu ordusu komutanı Hafız Paşa'nın yanına müsteşar olarak tayin etti. Chrzanowski, maiyyetindeki Zablowski ve Kovalski gibi Polonyalı subaylarla Diyarbakır'a gitti. Bu tayin üzerine Prusya elçisi Königsmark, Avusturya maslahatgüzârı von Klaezl ve Rus maslahatgüzârı Boutinev protestoları ardı ardına sıraladılar. Buna karşılık İngiltere büyükelçisi Ponsonby, Chrzanowski'nin İngiliz tebaası olduğunu belirterek bu protestolara karşı, Osmanlı hükümetinin yanında yer aldı. Avusturya başvekili Prens Metternich bu yıllarda İngiltere hariciyesine şu notayı göndermişti:

> Osmanlı ordusunun reformu için bir hakiki İngiliz general gönderilmesi anlaşılırdı, ama İngilizleştirilmiş bir Polonyalının orada bulunmasını tasvip edemeyiz.

Her üç devlet de Polonyalı generalin tayinini engellemeye çalıştılar, hatta Prusya elçisi Königsmark Bâbıâlî'ye; “Bundan böyle kendilerinden reform çalışmaları için hiçbir Prusyalı subayın talep edilemeyeceğini” tehdit yollu bildirdi.[334] Bütün bunlara rağmen, General Chrzanowski maiyyetindeki diğer Polonyalılarla birlikte Diyarbakır'a gönderildi ve ordu merkezinde Hafız Paşa tarafından askerî törenle karşılandı. Henüz organizasyonu tamamlanamayan ordunun, bu dönemdeki bazı atılımlarında birçokları yanında General Chrzanowski'nin hizmetinin de payı vardır. Üç kere Türkiye'ye gelmiş, ikincisinde rütbeli olarak Osmanlı ordusunda görev almıştı. Böylece ordunun eğitimi ve yönetimin düzenlenmesine katılmış, hatta Bağdat'ta bir süvari bölüğü bile teşkil etmişti. 1853'te Kırım Savaşı çıktığında, Osmanlı Devleti onu gene hizmete çağırdı ve Kafkasya'da tümen komutanı olması istendi. Fakat o bu savaşa katılamadı.

Türk İmparatorluğu Hizmetinde Polonyalı Mülteci Subaylar

1849 yılında, Macar ayaklanması başarıya ulaşmış gibi görünüyordu. Avusturya İmparatoru Franz Joseph, çaresizlik içinde uzunca bir tereddütten sonra Rus çarından yardım istedi. I. Nikola memnundu. En azından 1831 Polonya ayaklanmasında onun hiddet ve kinini çeken iki Polonyalı general, Macar ihtilâlcilerin safında olduğuna göre, şimdi onları bertaraf edebilirdi. I. Nikola, acımasız generali Paskieviç'in komutasında 200 bin askeri Macaristan'a sevk etmekte gecikmedi. Macarlar bu müthiş hücuma ve güce karşı koyabilecek durumda değillerdi. Kossuth Lajos Türkiye'ye iltica etti ve komutayı Macar generali Görgey'e bıraktı. Görgey, Ruslara doğrudan teslim olup, onlarla temasa geçerek, Avusturyalıları devreden çıkardı. Böylece Paskieviç de çara meşhur raporlarından birini gönderebiliyordu: "Macaristan, majestelerinin ayakları altındadır." Görgey böylece Avusturyalıları hiddetlendirmeye muvaffak olmuştu. Paskieviç de Avusturyalıları kızdırmıştı; çünkü Görgey'i ve maiyyetini himayesine almış ve Avusturyalılara teslim etmiyordu. Oysa çar, ele geçirilen Polonyalı savaşçıları en merhametsiz bir biçimde cezalandırtmaktaydı.[335] Polonyalıların durumu gerçekten zordu ve kurtuluşu Türkiye'ye sığınmakta buldular.

1849'da Macar ihtilâli başarısızlıkla sonuçlanınca, Macar savaşçılar ve politikacılar ve onların müttefiki olan kalabalık sayıda Polonyalılar ve bazı İtalyanlar Osmanlı İmparatorluğu'na sığındılar. Polonya mültecileri arasında General Bem (sonra Murad Paşa), Dembinsky, Wisocki, Bulharin vardı. General Bem, bir süre sonra din değiştirdi ve Murad Paşa olarak Vidin komutanı Ziya Paşa tarafından törenle karşılandı. Onunla birlikte bazı subay ve askerler de İslâm dinini kabul ettiler. Fakat dinini değiştirmeyenler için de Vidin Kalesi'nde bir kilise tahsis edilmişti. Yukarıda saydığımız generallerden başka, üç albay ve on kadar binbaşı da vardı. Eylül 1849'da sadece Vidin Kalesi'nde 6778 mülteci savaşçı vardı, bunların 1200 kadarı Polonyalıydı.[336] Sultanın gönderdiği temsilci Ahmed Efendi (Ahmed Vefik Paşa), Sultan Abdülmecid'in mültecilere hitaben gönderdiği fermanı okudu ve şu sözleri söyledi:

> Şerefim üzerine ve kesinlikle ifade ederim, hiçbir yerde buradan daha asil ve alicenap bir himaye bulamayacaksınız. Efendimiz, Sultan Abdülmecid Han sizleri himaye ediyor. İçinizden bizlerle kalmak isteyen varsa, silk-i askeriyyede veya sanayi ve yönetimde

dinini değiştirmesine lüzum olmadan eski görev ve rütbesine mümasil bir göreve tayin edilecektir. Ama ülkemizden ayrılmak isteyenlerin, Malta'ya gitmeleri temin edilmiştir.[337]

Avusturya ve Rusya'nın ardı kesilmeyen protestolarına rağmen, mülteciler geri verilmedi. Daha Ağustos 1849'da Çar Nikola'nın Sultan Abdülmecid'e yazdığı ve Polonyalıların iadesini talep eden mektup, Bâbıâlî tarafından kaale alınmadı. Avusturya ve Rusya'yı bu konuda müştereken temsil eden fevkalâde murahhas Kont Radzivill de, mülteciler sorununda istediğini elde edemeden Eylül 1849'da İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı..

Macar mültecilerin tersine, Polonyalıların çok büyük bir kısmı Türkiye'de kaldılar. Askerlik, yönetim ve sanayi dallarında eski görev ve rütbelerine mümasil görevlere tayin edildiler. Örneğin, İslâm dinine geçen ve Murad Paşa olan General Bem, Tuna'nın sağ yakasındaki orduların (Vidin, Rusçuk, Silistre) komutanlığına tayin edildi. Murad Paşa'nın bu göreve tayini Avusturyalıların ve Rusların şiddetli protestolarını mucip oldu. Bunun gibi, Szarzcinski (Osman Bey), Tabatsinski (Ali Bey), Kont Kossielski de (Sefer Paşa) Müslümanlığa geçerek orduda yeni görevler aldılar. 1849'da Avusturyalılar ve Rusların hiç sevmediği ve Rumeli orduları komutanı olan Ömer Paşa (sonra Kırım Savaşında serdâr-ı ekrem) Polonyalıları Vidin'de himaye ettiği ve güya İslâm dinine girmeye zorladığı için devamlı olarak bu iki devletin protestolarına konu olan bir kişiliktir.[338] Gerçi Osmanlı yöneticileri bu gibi isnatları şiddetle reddetmişlerdir, ancak Polonyalı mültecilerin de bu sayede Osmanlı tebaasına geçtikleri ve geri gönderilme tehlikesine karşı bir güvence elde ettikleri açıktır. Osmanlı tebaasına geçen bu Polonyalı subaylar, Osmanlı Tanzimat asrındaki modernleşmenin öncüsü oldular. Onlardan biri olan Kont Konstantin Borzecki (ki Mustafa Celâleddin Paşa olarak bilinir), topçuluk konusunda yeni metotlar getirmiş, orduda haritacılık alanında hizmetleri görülmüş ve Türk ulusçuluğunun ilk öncü eserini de kaleme almıştır.[339] Bu parlak kariyeri devam etmiş ve kendisi Karadağ muharebesinde mirliva rütbesiyle savaş alanında şehit düşmüştür. Osmanlı hizmetinde müşirliğe kadar yükselen bir başka Polonyalı subay da, Mahmud Hamdi Paşa'dır. General Zamowinski, Sobieszcanski, Wilkoszewski ve diğer 17 subay ise, dinlerini değiştirmeden, Osmanlı ordusunda hizmet etmişlerdir.[340] Gene bu dönemin subaylarından General Bilinski (Saadeddin Nüzhet Paşa) ve General Michael Czaikowski (Sadık Rıfat Paşa) Osmanlı askerî

reformlarının iki öncü kişiliğidir. Bu meyanda din değiştirmeyenlerden Yüzbaşı Stanislas Ostrorog'u da belirtmek gerekir. Ostrorog, sadece askerî hizmetleriyle değil, fakat İstanbul'un kültür hayatında uzun zaman parlak rol oynamış bir ailenin başı olmasıyla da dikkat çeker.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mültecileri geri vermeme konusundaki kararlı ve cesur tutumu Paris ve Londra gibi Avrupa başkentlerinde hararetli taraftarlar buldu ve Avrupa dünyasında kamuoyu Türklerin lehine döndü. 1850 yılında bir gün, Londra'da sokaktaki kalabalıklar, Osmanlı büyükelçisi Kostaki Musurus Paşa'nın arabasının atlarını çözüp, kortej halinde ve tezahüratlarla onu sefarethaneye kadar çektiler. Musurus Paşa mülteciler meselesinde aktif ve başarılı bir diplomasi örneği verenlerin başında geliyordu.

Mülteciler sorunu bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni bir savaşa sürükledi: Kırım Savaşı. Bu devirden bize kalan anılar arasında, Polonyalı mültecilerin yerleştiği İstanbul civarındaki Polonezköy ve Osmanlı modernleşmesinde hizmetleri büyük olan her derece ve rütbeden Polonyalı mülteciler, yeni Osmanlı uyruklu yurtseverlerdir.

XVIII

II. Abdülhamid Devrinde Taşra

Bürokrasisinde Gayrimüslimler(*36)

Tunuslu Hayreddin Paşa.

Sultan II. Abdülhamid devri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yani Ortadoğu-Akdeniz imparatorluklarının üçüncü ve sonuncusunun altı asır süren hayatının son otuz yılını kapsar. Bundan sonra bu tip imparatorluklar, bir dördüncüsü olmamak üzere tarihin malı olmuştur. Kuşkusuz Osmanlı mirası halen bu ülkelerde kültürel, siyasî izleriyle, yaşayan bir tarih olarak devam etmektedir. Bu yaşayan tarih, her zaman tatlı anılar ve izler olarak değil, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da olduğu gibi kan ve barutla da kendisini hissettirmektedir. Bu nedenle Osmanlı asırlarının her biri gibi Hamidiyye dönemi de gittikçe artan bir alâka ve araştırmaya konu olmak durumundadır. Sultan II. Abdülhamid'den sonraki on yılda imparatorluk Balkanlar'daki hâkimiyetini kaybedip, günümüz sınırlarına doğru Akdeniz adalarından çekilecek ve nihayet Birinci Cihan Savaşı sonunda bugünkü anavatan topraklarını müdafaa için yeni bir savaşa başlamak gerekecektir. Aslında, hükümdarın tahta çıkışının hemen ardından başlayan Türk-Rus savaşı sonucunda Balkan toprakları Ayastefanos Antlaşması'yla hemen tamamen elden çıkmışken, 1878 Berlin Antlaşması'nda yapılan tashihle imparatorluk Balkanlar'da otuz yıl daha yaşayabilmiştir. Ancak bu hâkimiyet, artık idare ve maliyeye yoğun Avrupa müdahalesi ve Avrupa devletlerinin tükenmeyen ıslâhat talepleri üzerine ıslâhat proje ve uygulamalarıyla sürmüş, imparatorluk dış politikada gerek Avrupa devletleri gerekse yeni Balkan devletleri ve prenslikleri arasında denge diplomasisine yönelik bir siyaset devrine girmiştir. Bu bakımdan 1878-1908 arası; özellikle Rumeli vilâyetlerinde gerek memurînin etnik kompozisyonundaki değişiklikler gerekse Maârif Nezareti ve Dahiliye Nezareti'ne bağlı şubeler, Adliye teşkilâtı ve jandarmadaki ıslâhat

konusunda yeni veçheler, yeni uygulamalar göstermektedir. Osmanlı taşra bürokrasisinin bu yeni devrini anlamak için, çıkan kanun ve talimatnâmeler kadar, bürokratik işleyişi takip edebileceğimiz Sicill-i Ahvâl gibi biyografik kayıtların, devrin vilâyet gazetelerinin taranmasından ve nihayet son senelerde arşivlerimizde tasnif edilip araştırıcılara açılan Rumeli Müfettişliği Evrakı ve Yıldız belgelerinin yeni tasnif edilen kısımlarından önemli bilgiler elde edileceği açıktır. Bundan başka, gerek Osmanlı ve gerekse Avrupa basını, yeni kurulan muhtar statüdeki Bulgar Prensliği'nin arşivleri ve bizde bulunmayan gazete koleksiyonları ile Doğu Rumeli basını, Balkan devletlerinin benzer malzemesi yeni bilgiler getirecektir. Hiç kuşkusuz önemli bir kaynak, devrin büyük devletlerinin arşivleridir. Nasıl Osmanlı arşivleri, Rusya, Almanya ve Avusturya için çok önemli ise ve bu ülkelerin millî tarihleri bizim arşiv malzememizle yeni bilgi ve yorumlar kazanmaktaysa, bizim imparatorluk tarihimiz de, bu ülkelerin benzer malzemesi ile yeni boyutlar ilâve edilerek yazılabilir. Araştırmacılarımızın kullanmaya başladıkları Britanya arşivleri (Public Record Office), Fransız Dış-işleri (Quai d'Orsay) ve diğer arşivleri, Avusturya-Macaristan'ın arşivleri (Haus Hof und Staatsarchive) ve diğer fonları, Alman arşivleri (son olarak Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden geçen Potsdam'daki Zentral Staatsarchiv bizim tarihçiler tarafından pek kullanılmamıştır), Rusya arşivleri bu konularda zengin malzemeye sahiptir. Özellikle sonuncusunun herhalde Balkanlar, Suriye ve Filistin'deki konsolosluk ağı bakımından 19. yüzyılın ikinci yarısı için zengin olayları içerdiği, yapılan neşriyattan anlaşılmaktadır. Osmanlı Rumelisi ve Suriye-Filistin'deki olayların ve problemlerin anlaşılması için bu gibi arşiv malzemesi kaçınılmaz olmaktadır. Sultan II. Abdülhamid devrinin büyük problemleri ve bu problemlerin nasıl çözüldüğüne dair yapılan cılız değerlendirmeler dışında, bir devrin kompozisyonunu çizebilmek için bu gibi kaynakların gerekliliği açıktır.[341]

II. Abdülhamid devrinde imparatorluğun idarî coğrafyasında göze çarpan ilk husus, bazı muhtar idarelerin mevcudiyetidir. Bunlar, Bulgar Prensliği, sonradan prensin vali tayin edilmesiyle Bulgaristan'la bütünleşecek olan ama Berlin Kongresi'nden beri özel bir idaresi olan Doğu Rumeli (yani Filibe'nin merkez olduğu Güney Bulgaristan), Sisam Emâreti, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ve İngiliz işgalindeki Mısır Hıdivliği'dir. Bu bölgelerin idaresinde Bâbıâlî'nin farklı, fakat belirli ölçülerde müdahaleci bir rolü, aynı zamanda da tanıdığı imtiyazlar vardır. Meselâ, merkezî idare

sistemi içinde olmalarına rağmen, gerek parlamenter rejimin işleyişi gerekse sansür gibi idarî tedbirlerin uygulanması açısından Doğu Rumeli ve Cebel-i Lübnan'da farklı görünüm ve problemler olduğu anlaşılmaktadır. [342]

II. Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayı'nın Bâbıâlî'yi gölgede bıraktığı ve idarenin bazı bölümlerinin paralelinin sarayda kurulduğu çokça tekrarlanan ve doğruluk payı olan bir vakıadır. Vilâyetlerden ve hariçteki sefaretlerimizden devamlı bilgi akışı, Yıldız Sarayı'nda Mâbeyn-i Umumî ve Başkitâbet ofislerini yirmi dört saat faaliyete sevk etmektedir. Bu dönemde Başkitâbet ve tahriratta Mülkiye Mektebi'nin başarılı mezunlarından alınan genç kâtibler gece nöbetine de kalırlar ve telgraf başında gelen tahriratı kabul ederler, vilâyetler gibi süferâ da devamlı sarayla yazışır ve önce oraya müracaat ederlerdi. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadrazam olarak itiraz ettiği noktalardan birincisi budur. Verdiği lâyıhada, Bâbıâlî'nin atlanması ve bilgi akışının dışında bırakılmasından şikâyet etmiştir.[343] Bu durum maalesef bazı valileri ve Salih Münir Paşa gibi süferâyı devlet galerisinde Bâbıâlî nazırlarından daha çok göze çarpan portreler haline getirmiştir. Bilindiği üzere Sultan II. Abdülhamid imparatorlukta teftiş gezilerinde bulunmazdı. Fakat raporların ve sözlü haberlerin dışında, devamlı fotoğraflarla memâlik-i mahrusanın her köşesindeki ahalinin âdet ve kıyafetinden, törenlerden, inşaat ve açılan eserlerden haberdar olurdu. Bu eşsiz, zengin albüm koleksiyonu yakın tarihçiliğimiz için yol gösterici bir kaynaktır. Yukarıda belirttiğimiz duruma rağmen Bâbıâlî fonksiyonlarını kaybetmiş bir bürokratik makine değildir. Kayıtlardan ve arşiv tasniflerinden de görülmektedir ki, taşra ile olan yazışmalar daha çabuk takip edilmekte, ihtisaslaşma arttığından çabuk değerlendirilmekte, faaliyet ve iş hacmi artmasına rağmen bu ihtisaslaşma işlerin takibini daha kolaylaştırmaktadır. Lâyıhalarda birtakım meselelerin, Tanzimat döneminin ehliyetli bürokratlarından eksik kalmayan bir vukufla ele alındığı görülmektedir. Yazışmalarda tezkirelerin (arz tezkiresi) leffinden anlaşıldığına göre ast ve üstler arasında evrakın ulaşım sürati artmıştır. Bunun yanı başında evvelki devirlere nazaran önemli bir fark görülmektedir; bazı meselelerin halli için (ıslâh-ı sanayi, demiryolu, nâfıa ve maârif gibi) projeler hazırlandığı, bu lâyıhaların çoğu ehliyetli bürokratlar tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Kısaca bürokrasi uzman ve teknokrat bir karakter kazanmaya başlamıştır. Türkiye İmparatorluğu'nun Tanzimat asrındaki modernleşmesi devam etmektedir.

Taşra idaresi merkezî bürokrasinin bu gelişmelerinden etkilenmektedir. II. Abdülhamid döneminde taşra bürokrasisinin iki ana özelliği vardır. Birinci özellik, memur sayısındaki artıştır. Herhangi bir vilâyetin sâlnâmelerinde belirli aralıklarla yapılacak örnekleme ve sayımda bunu görürüz. Bu memurların bilgi ve yeteneklerinde düzelme görülür; çünkü artık merkezdeki âlî mekteplerin mezunları bu bürokraside yerlerini artan oranda alırlar. Bundan başka, vilâyet gazeteleri gibi organları takip ettiğimizde bir tür rapor ve izleme olayı görülmekte, bazı idareciler bu nedenle faaliyet göstermekte ve taltif beklemektedirler. Eğitimin sonuçları alınmaya başlanmıştır. Nitekim Sicill-i Ahvâl defterlerinde yapılan taramalarda, küçük ve büyük memurların biyografilerinde bunu görmek mümkündür. 1296/1879’da kurulan “Sicill-i Ahvâl Komisyonu” müteakip senelerde ilk anda, her rütbeden 92.137 memurun kaydıyla hem devlet hayatına hizmet etmiş hem de tarihçiliğimiz için 196 adet ciltten oluşan büyük bir kaynak bırakmıştır.[344] Böylelikle ilerideki bir tarama ve tasnifle Abdülhamid devrinin taşra bürokrasisi birçok özellikleriyle daha iyi anlaşılacaktır. Bu kayıtlar yeni bilgiler verir, hatta bu kayıtlarda görülen bazı okullara maârif tarihiyle ilgili çalışmalarda rastlanmamaktadır. Örneğin, Fransız asıllı olup Osmanlı taabiyetine geçen Şarl Şaritene’nin (Charles Chariténé) Dersaadet’te altı sene masonlar (duvarcılık) mektebine devam ettiği belirtiliyor.[345] Bu okul üzerinde bilgi yoktur. Bir başka konu burada memurların dilbilgisidir. Açıkça görülüyor ki, Rumeli vilâyetlerinde küçük memurların arasında bile 2-3 dil bilenler kalabalık bir grup oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Tanzimat asrının memur yetiştiren yüksek öğrenim kurumları (Mülkiye Mektebi, Hukuk Mektebi, bilhassa Nuvvâb Mektebi ve Mekteb-i Sultanî gibi) II. Abdülhamid devrinde ıslâhat ve mükemmelleşme geçirmekte, aynı şekilde teknokrat yetiştiren eğitim kurumları da taşra bürokrasisine gerekli elemanı sağlamaya başlamaktadırlar. İhtisaslaşan bürokrasi, ihtisaslaşan eğitimden gıdasını almaktadır. İkinci özellik, taşra bürokrasisinde artan sayıda gayrimüslim memur istihdamıdır. Özellikle son zamanda tasnife açılan Rumeli Müfettişliği Evrakı’nda bu konuda bazı cetvellere rastlanmaktadır ki, aşağıda bunların tahlilini yapacağız. Esasen Osmanlı yüksek eğitim kurumlarına Tanzimat başından beri belirli kontenjanla (gayrimüslim nüfus üçte bir diye tahmin edildiğinden, gayrimüslim milletlerden talebe de üçte bir oranında) gayrimüslim milletlerin gençlerinin alındığı görülüyor. Meselâ, gerek Ermeni cemaati gerekse sonradan müstakil eksarhia haline

gelen Bulgarlar, Rum-Ortodoks kontenjan aleyhine Mekteb-i Tıbbiye'de kendi kontenjanlarının artırılmasını istemişler; Bâbıâlî de bu müracaatı kabul etmişti.[346]

Diğer yandan taşra vilâyetlerinde 18. yüzyıldan beri belli ofislerde ve özellikle malî görevleri yerine getirme konusunda gayrimüslimlerin etkinliği artmaktaydı. Meselâ Suriye'de Musevi Farhî ailesi malî işler yükümlenmişti ve sarraflık yapmaktaydı. Bunların devlet nezdindeki rakipleri Hıristiyan Bahrî ailesiydi. 1840'a kadar süren Mısırlı İbrahim Paşa'nın yönetimi devrinde, yerel Hıristiyanlar Müslümanları da müttefik olarak celbedip Farhîlerin nüfuzunu kırdılarsa da, Osmanlı otoritesinin tesisinden sonra durum değişti.[347] Rumeli eyâletlerinde de gayrimüslimlerin bu şekilde bazı idarî görevler edindiği; en azından 18. yüzyıl başından beri bazı muhtar şehir yönetimlerinin ortaya çıktığı, Bosna'daki bazı merkezlerde ve Arnavutluk'ta Voskopoj gibi merkezlerde gayrimüslimlerin idarî görevler edindiği görülmekteydi.[348] Tanzimat'tan sonra meclis-i idareler ve nâfıa ve ziraat komisyonları, Menâfi-i Umûmiye Sandıkları gibi komisyonlarda ve Vilâyet Temyiz Dîvânı ve karma ticaret mahkemelerinde gayrimüslim üyeler bulunmaktaydı. Giderek merkezî idarenin taşra şubelerinde mahkemelerde gayrimüslim memur, hâkim ve zabıta sayısı arttı. Bunlar her zaman mahallî memurlar değildi; gittikçe merkezden tayin edilen gayrimüslim memurlar da görülüyordu. Gayrimüslim memurlar merkezî idarenin temsilcileri olarak teknik ve fen dallarının dışında silk-i adliyeye, dahiliye ve zabıtaya intisab ederlerdi. Bu gelişmeyi dış Hıristiyan devletlerin baskısına bağlayarak açıklamak pek doğru değildir. Devlet hayatındaki kozmopolitizmin 18. yüzyıldan beri şekillenmesi ve 19. yüzyılda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin tıpkı Müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi söz konusudur. Böylelikle Tanzimat döneminde bu alanda geleneksel bürokrasinin bir kalıbı değişmekte, yeni bir gelişme görülmektedir.

Nitekim Rumeli vilâyetlerinden olan Manastır'dan 26 Zilhicce 1321/19 Mart 1904 ve Selanik'ten 9 Zilhicce 1321/26 Şubat 1904 tarihinde mektûbî-i vilâyet kaleminden sadârete gönderilen tezkire ve Kosova vilâyeti için Rumeli Vilâyât-ı Şâhânesi Müfettiş-i Umûmîliği memuriyeti celilesinden kaleme alınan 16 Zilhicce 1321/4 Mart 1904 tarihli tezkirede; "Dahil-i vilâyetde hîdemât-ı mülkiye ve adliye ve mâliye ve sâirede tebâ-yi Hıristiyaniyye'den olarak müstahdem bulunan bi'l-umum memurînin isim

ve milletleriyle nev'î memuriyet ve tarih-i tâyin ve mikdar-ı maâşlarını ve nereli olduklarını mübeyyin bir defterin lüzum-ı tanzimi hakkında irâde üzerine leffen takdim kılınan" defterlerde[349] memurların künyeleri göz önüne alınırsa, bu gerekçe görülüyor. Berlin Kongresi'nden sonra, Rumeli ıslâhat meselesi Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle zıtlaştığı bir konudur. Bu gibi cetveller sadece bu gibi beynelmilel müdahaleye bir cevap için mi hazırlanıyordu? Belki evet, ama devletin kendi iç teşkilâtına ve artan Makedonya Balkan milliyetçiliğinin kontrolü için bu hususlara önem verdiği aşikârdır. Bu konu henüz geniş bir araştırmaya ve tartışmaya açıktır. Bu vakte kadar Osmanlı memurîninin tetkikatında istatistikî malûmata pek rastlanmıyor. Carter Findley'in son devir bürokrasisinde araştırdığı gayrimüslimler daha çok merkezî ofisler ve hassaten Hariciye Nezareti ile sınırlıdır.[350]

Sözü geçen Rumeli vilâyetlerindeki Hıristiyan ve Musevi memurların cetveline baktığımızda, önemlice ve yüksek rütbeli olanlarının merkezî hükümetin tayiniyle geldikleri ve mahallî halktan olmadıkları görülmektedir. Örneğin Manastır vilâyetine bakalım: Acemyan Efendi (nâfıa mühendisi) Dersaadetli bir Ermenidir. Ovakim Mutafyan Efendi (kondüktör) Ünyeli bir Ermenidir. Kiryos Efendi (merkez idadî Rumca ve Fransızca muallimi) Konya Akşehir Rumlarındandır. Florina kazası kaymakam muavini Bedros Efendi Sivas Ermenilerindendir. Mahkeme-i bidâyet azâsından Filip Yuvakis Efendi Kayseri Rumudur. Gene aynı mahkeme azâsından Anastas Efendi Ankara Rumlarındandır (TFR-I- UM-1321-12-26, 2907/4). Manastır vilâyeti vali muavini İstefanaki Bey İstanbul Rumlarındandır. Adliye müfettişi Paskal Efendi İstanbul Ermenilerindendir. Bidâyet mahkemesinin dört azâsı İstanbul Ermenilerinden, diğer dört azâsı İstanbul Rumlarındandır. Selanik vilâyeti vali muavini Kostantinidi Paşa İstanbul Rumudur. Selanik mahkeme azâları içinde Anadolulu Ermeni, Rum ve Süryanîler göze çarpmaktadır (TFR-I- UM-1321-12-26, 2907/2). Ohri vilâyeti bidâyet mahkemesi reisi Filip Efendi Kayseri Rumudur (TFR-I- UM-1321-21, 2907/3). Bunun gibi Kosova vilâyeti mahkeme-i istinaf azâsından Yakob Faik Efendi Diyarbakırlı bir Süryanîdir. Aynı mahkeme azâsından Corci Efendi Diyarbakırlı Kâldanîdir. Diğer iki azânın biri Kayserili Rum ve diğeri Sivaslı Ermenidir (TFR-I- UM-1321-12-26, 2907/7). Listeler renkli bir biçimde uzamaktadır. Bulgar, Ulah, Museviler daha çok yerel memuriyetlerde, posta ve maliye dairesinde veya komşu sancaklarda öğretmenlik görevinde bulunmaktadırlar. Maamafih Musevi

memurların maliye ofisinde önemlice bir oranda görevde olduğu göze çarpmaktadır. Bu uzun listeleri teferruatıyla nakletmek makalenin sınırlarını aşacağından ancak bazı rakamlar vererek konuyu kapatmak gerekmektedir. Bu defterlerden çıkarttığımız hülâsa rakamlar şöyle sunulabilir: Yukarıda ele alınan Manastır vilâyeti defterine göre; 37 Rum-Ortodoks, 10 Ermeni, 2 Katolik (bunlar Makedonya ve Bulgar Katolik kilisesine bağlı yerel memurlardır), 4 Ulah, 3 Musevi, Bulgar ve Sırb memur vardır. İlginç olan, Fener Patrikhanesi Bulgar Eksarhlığı’nı hâlâ tanımamasına rağmen (ancak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra tanıdı), Bâbıâlî bu kilisenin cemaatini müstakilen zikretmektedir. Kosova vilâyetinde ise; Dahiliye dairesinde 1 Katolik, 2 Rum, 1 Musevi vardır. Adliye dairesinde 1 Süryanî, 1 Kâldanî, 4 Rum, 4 Ermeni, 5 Bulgar, 11 Ortodoks (Sırb ve Ulah kastediliyor olmalı) ve 1 Musevi vardır. Maliye dairesinde 2 Bulgar ve 1 Ortodoks, Maârif dairesinde 4 Bulgar, 5 Rum-Ortodoks, Posta ve Telgraf idaresinde ise 2 Rum, 4 Musevi, 1 Katolik memur görevlidir. Aynı vilâyetin Nâfıa dairesinde 1 Rum, 2 Katolik, poliste ise 14 Ortodoks (herhalde Ortodoks Arnavut, Sırb ve Makedon kastediliyor), 12 Musevi, 28 Bulgar, 15 Rum, 4 Ulah polis memuru ve zabıta amiri çalışmaktadır. Bu iki vilâyetin Hıristiyan ve Musevi memur sayısı hiç de küçümsenmeyecek bir sayıdır.

Aynı yılın sâlnâmeleri ile yapılacak etraflı bir karşılaştırmada da bu görülebilir. Tam sayılara vurulan mukayeseli bir tesbit tablosu ise burada verilemeyecektir. Bütün bu memurların ve idare edilenlerin, idarî mekanizma içindeki tavrı ve yönetimin işleyişi ise şüphesiz yazılı kaynakların çok geniş taramasına dayanmalıdır. Bu renkli emperyal görünüm, Rumeli kıtasının elden çıkışıyla çok kısa zamanda silindi. Yeni kurulan Balkan devletçikleri, mahallî etnik unsurların bile bu gibi görevlerden dışlanması politikasını izlediler. Bu durum, ön plandaki kadroların içinde işbilir memurların yer almamasına ve Balkan devletlerinin problemli, eksik, ehliyetsiz kadrolarla yönetim hayatına başlamalarına neden oldu. Bu konuda Berlin Antlaşması’ndan sonra Bulgaristan Prensliği’nin sorunlarla boğuşmak zorunda kalan yeni bürokrasisini belgelenmiş ve canlı bir biçimde tasvir eden Bernard Lory’nin eserinden şu pasajı nakletmek gerekir:

> Osmanlı idaresi memur sayısında tasarrufa çok riayet etmekteydi. Ruslar ise imparatorluklarında bunun aksine anormal büyüklükte bir bürokratik gövde yarattılar. Doğu Rumeli’de ise Fransız sistemi tatbik ediliyordu. Neticede burada eski 2 sancak ve 14 kaza

> alanında, 6 departman ve 28 kanton ihdas edildi. Memur ve jandarma kalabalığından köylüler şaşkına döndüler. Harbden önce 2-3 jandarmanın bulunduğu bir küçük bölgede otuza yakın görevli memur ortaya çıktı.

Bu durum düzelmedi, aksine 1879'da 2.800 olarak bilinen memur sayısı, 1896'da 20.509'a çıkmıştır.[351] Bernard Lory ve yararlandığı Bulgar tarihçilerinin bu tipteki çalışmaları bütün Balkan ülkeleri için yapıldığı takdirde, benzer bilgiler elde etmek mümkün olabilecektir. Şüphesiz bu alanda ileride yetişecek Balkanist ve Osmanist tarihçilerimizin daha etraflı ve mukayeseli araştırmalarla Osmanlı mirasının problemlerini ve Sultan II. Abdülhamid devrinin bürokratik yapısını daha iyi değerlendirecekleri açıktır.

İlk Osmanlı parlamentosunun 20 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan açılış töreni.

XIX

II. Abdülhamid Döneminde Anayasal Rejim Sorunu(*37)

23 Aralık 1876'da Osmanlı İmparatorluğu artık anayasal bir monarşi oldu ve 1922'de saltanat kaldırılana kadar, ömrünün son 46 yılını bu rejimle tamamladı. Kısacası o çağda halk ve aydınlar tarafından "istibdad" terimiyle anılmasına ve anayasal kurum ve prensiplerin ihlâline rağmen, Hamidiyye dönemi için de anayasal monarşi veya "Meşrutiyet dönemi" terimini kullanmak gerekmektedir. Bu durum, her şeyden önce Kanun-ı Esasî'nin lâfzıyla ve bazı temel kurumlarıyla yürürlükte olmasıyla, imparatorluk coğrafyası içinde otonom bölgelerde ve bazı cemaatlerin yönetiminde parlamenter rejimin süregitmesiyle yakından ilgilidir. Nihayet, Hamidiyye döneminde yönetilenlerin tepkisini ve oluşan kamuoyunun niteliğini de göz önüne almak durumundayız ki, önceki devirlerden farklı bir atmosferle karşılaştığımız açıktır. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumunda böyle bir idareyi hatta daha despotik bir düzeni "istibdad" diye olumsuz bir terimle betimlemek, sansür veya mutlakıyetçi yönetimden şikâyet etmek, yaygın rastlanan bir olay değilken, bu dönemde istibdad sözü bir rejim eleştirisi olarak kullanılmaktadır. Yani toplumda da gözden uzak tutmamamız gereken bir siyasal gelişme görülmektedir.

II. Abdülhamid dönemindeki anayasal rejimin problemlerini bu nedenle, anayasanın yürürlükte bulunduğu gerçeği etrafında ele almak gerekmektedir. Osmanlı Kanun-ı Esasî'si metin olarak, belirli zaafları ve parlamenter rejimin ihlâlini kolaylaştırma olanaklarını içermekteydi. Bu durum, daha çok metni hazırlayanların anayasal yasama yollarını bilmemelerinden veya rejimin çatısını ve temelini sağlamca kuracak usul meselelerine dikkat etmemelerinden ileri gelmiştir. Osmanlı Kanun-ı Esasî'sini hazırlayanlar, yani anayasacı liberallerimiz anayasanın kendisini her şeyin çözümü olarak gören, Prof. Tunaya'nın tabiriyle, "anayasal romantizm" içindeki aydın bürokratlardı. Anayasa metni Hamidiyye döneminin otoriter uygulamalarına açıktı. Hukuk yönünden, usul açısından zaafları olan bu belgenin; parlamenter rejimi henüz tanıyan, sendika, parti gibi ikincil grupların bulunmadığı bir toplumda geleneksel despot uygulamaların yaşamasına cevaz vereceği açıktır. Hamidiyye dönemi, ruhu itibariyle anayasal gelişmeyi durduran bir dönemdi, ama yapılan uygulamaların Kanun-ı Esasî metninin lâfzıyla uyum sağlamadığını ileri sürmek güçtür; dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasanın

kaldırıldığını söyleyemiyoruz. Osmanlı Kanun-ı Esasî'sinin en zayıf yönlerinden biri, yetkili fakat sorumsuz bir hükümdarlık kurumunu tanımasıdır. Bir meşrutî rejim için bu, istisnaî derecede sakat ve çarpık bir nitelikti ve ancak 1905'ten sonra Çarlık Rusya Duma rejiminde benzeri görülebilirdi. Prusya Anayasası'nda görüldüğü biçimde bir kabine vardı, ama meclis denetimine açık bir hükümet yoktu. Kaldı ki, Osmanlı anayasal sisteminde hükümet bu açıdan katiyen meclislerin muhatabı değildir. İcra, yani hükümet meclislere karşı değil, saltanata karşı sorumludur. Hükümet programının kabulü, güvenoyu gibi kurumlar yoktur. Böyle kurumlar olmadığı gibi, II. Abdülhamid'in meclisleri toplamak ve dağıtmak, sadrazamları değiştirmek, nazırları tayin etmek gibi tasarrufları aslında anayasa metnine karşı bir durum değildi ve metinle müeyyideleri tasrih ve tarif edilmemişti. Kısacası eski mutlakıyetçi gelenek anayasal rejimde de devam etmekteydi. Bu anayasada temel özgürlükler ve kişisel hak güvenceleri, yani doğal hâkim, kanunsuz suç ve ceza olmaz gibi prensiplerin varlığı da çelişik bir biçimde, bir başka pek orijinal bir maddeyle esaslı olarak zedeleniyordu. Garip ve ünlü 113. madde ile, hükümdar res'en bir kimsenin siyasal suçlu veya siyasal yönden mahzurlu olduğuna karar verebilir, onu doğrudan sürgün cezasına çarptırabilirdi. O takdirde, hükümdarın daha meclis toplanmadan Midhat Paşa'yı sürgüne yollanması ve 33 yıl boyu bu cezayı sistematik olarak uygulaması da, meşrutî bir rejimin amaç ve ruhuna uymasa da, Kanun-ı Esasî'ye pek uygundu. Kanun-ı Esasî'deki zayıf kurumlardan biri de basın özgürlüğüydü. 12. madde "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" demekle basın özgürlüğünün ihlâline açık bir kapı bırakmıştır. Nihayet bu madde, sansürü (censure préalable) önleyemez ve Kanun-ı Esasî'nin bu maddesi pekâlâ sansür rejimiyle bir arada yaşayabilirdi. Osmanlı sansür rejimi, imparatorlukta en çok Türk unsurun kültürel hayatında olumsuz etkilerde bulunmuştur. Balkanlılar Orta Avrupa ve Rusya üzerinden; Araplar Mısır'dan gelen yabancı ve her türlü neşriyatı kolayca izlemişler; yetişen Türk nesli ise dünyaya kapalı kalmıştır. Bu dönemde üstelik sansür rejiminin Avrupalılar nezdinde, toplumu küçümseyici değerlendirmeler için vesile teşkil ettiği de görülüyor. Örneğin, 19. yüzyılın ünlü Fransız idare hukukçusu Batbie ünlü traité'sinde, Napolyon tipi sansürün Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sansür için model teşkil ettiğini; Fransa'da kalkan bu rejimin aslında Fransa için geriletici etkileri olsa da, Rusya ve Osmanlı'da bir ilerleme teşkil ettiğini ileri sürmüştür. Bu küçümseyen

ifadede, sansür rejiminin Napolyon tipi bir model benimseyerek aslında kanunî bir biçim ve usul kazandığının ileri sürüldüğü görülüyor.[352] Sansürün varlığı ayrıca Doğu Avrupalılar için de uygun görülüyordu.

Meclis-i Meb'ûsân'ın toplanması ve dağıtılmasına ilişkin usul sorunları da Kanun-ı Esasî'de açık değildi. 73. maddede, "ba irâde-i seniyye heyet-i meb'ûsân fesh ile dağıtılırsa, altı ayda yeni seçimle meb'ûs seçileceği" belirtiliyor; ancak meclis feshedilmemişti, 1878 içinde sadece toplantıları tatil edilmişti. Nitekim, o günden sonra da devlet sâlnâmelerinde âyan azâsının isimleri hep yer almıştır. Bu hile-i şer'iyyeyi kesinlikle önleyecek bir hüküm yoktur. Kuşkusuz, Kanun-ı Esasî'nin öngördüğü rejimin kurumları yani özgürlükler, 26. maddede de belirtilen, işkence ve sair eziyetin yasak olduğu gibi hükümler sürekli olarak ihlâl edilmiştir. İmparatorluk bürokrasisi eski alışkanlıklarından kolay vazgeçememiştir. Kısacası 1293/1876 Aralık sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nu, anayasal monarşi olarak niteliyoruz. Despotik uygulamalara ve kanunsuzluklara rağmen, Kanun-ı Esasî yürürlükten kalkmış sayılmıyor. Nitekim biçimsel bir gösteri olarak, Kanun-ı Esasî metni devlet sâlnâmelerinde, ilân edilen hatt-ı hümâyûn ve âyan listesiyle birlikte sürekli yayımlanıyordu. Osmanlı anayasası Hamidiyye dönemi boyunca tezatlı bir rejimin belgesiydi. Prof. Tunaya'nın bir deyişiyle,[353] "Kanun-ı Esasî kendini kapıların ardında bekleyen bir despotizme imkân veriyordu, ama aynı zamanda o kapılar bir daha kapanmamak üzere yeni gelişmelere açılmıştı."

Parlamentarizmin Coğrafyası

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı coğrafyası nasıl farklı iklimlerden ve morfolojiden oluşan bir renklilik gösteriyorsa, parlamenter rejim ve uygulamaları yönünden de öylesine, yeknesak olmayan, farklı renklerden oluşan bir görünümdedir.

19. yüzyılda Osmanlı siyasî coğrafyasında özerk bölgeler ortaya çıktı. Özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra, Bulgaristan Prensliği'nin kurulması ve bugünkü Güney Bulgaristan'ın da Doğu Rumeli özerk bölgesi olarak (Rumeli-i Şarkî Vilâyeti) Hıristiyan bir vali ve yerel meclisin yönetimine bırakılması, bu bölgede hem meclislere hem de belirli ölçüde siyasal faaliyet, cemiyet kurma, basın özgürlüğü gibi kurumların yaşamasına cevaz vermiştir. Çünkü anayasal müesseseleri inkıtaa uğratacak veya zedeleyecek bir polis gücünün burada diğer imparatorluk bölgelerinde olduğu gibi faaliyet göstermesi söz konusu değildi.[354] Doğu Rumeli vilâyetinde Hıristiyan bir vali yanındaki vilâyet idare meclisi, Osmanlı

vilâyet sisteminde olduğundan çok daha etkin bir biçimde, adeta bir parlamento gibi çalışıyordu. Nitekim, bu nedenle de burada bazen prenslikte olduğundan daha özgür bir Bulgar yönetimi, ne İstanbul ne de Sofya ile karşılaştırılabilecek derecede gevşek bir sansür, hatta bu nedenle de basında ulusçu hareketlerin teşvik edildiği görülüyordu. Bir örnek, bu bölgede çıkan Bulgarca Borba-Mücadele gazetesiydi ve bu gazete zaman zaman Osmanlı basını ile polemiğe bile giriyordu.[355]

Sözünü ettiğimiz bu özerk yönetim bölgeleri, yani Bulgaristan Prensliği, Doğu Rumeli Vilâyeti, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Sisam Emâreti ve hatta Girit Vilâyeti, içişlerinde yarı veya tam bağımsız bölgeler olarak Osmanlı genel yönetiminin dışındaydılar. Ama aynı zamanda imparatorlukla olan organik bağları ve vasallık ilişkileri nedeniyle Osmanlı anayasal rejimi için açık örnekler sayılmaktaydılar ve böylelikle parlamenter rejimin sorunları imparatorluğun diğer köşelerine de sıçramakta ve tartışmalı bir atmosfer yaratmaktaydı.

Cebel-i Lübnan, bunların içinde ulusçu eğilimlerle kurulmayan, fakat statüsü cemaatlerin çatışması sonucu özel olarak tesbit edilen bir bölge olarak başta gelir. Marunîler ve Dürzîler arasında Tanzimat başından beri süregiden çatışmalar ve Avrupa devletlerinin Lübnan'a müdahalesi sonucu, Bâbıâlî, 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi'ni hazırladı. Bu statü üç yıl sonra (16 Eylül 1864) aynı garantör devletler tarafından uzatıldı ve sonuna kadar yürürlükte kaldı.[356] Bu özerk statüye göre, bölgeye Hıristiyan bir mutasarrıf tayin ediliyordu. Mutasarrıf bölgedeki memurları o yer halkından tayin ve azil ediyordu. Mutasarrıfın, yanında mezheplerin nüfus oranıyla temsili esasına göre kurulan ve her cemaatin seçimli temsilcilerinin bulunduğu bir idare meclisi ve ayrıca aynı esasa göre kurulan mahkemeler bulunacaktı. Bu yarı parlamenter düzen dışında, bölgede basın ve yayın hayatının da daha serbest bir stürüktürde olduğu görülüyordu. Donald J. Cioeta'nın Suriye ve Lübnan'da II. Abdülhamid devri sansürü üzerine yazdığı etraflı makaleye göre, basın kontrol edilmektedir, yasak kelimeler ve deyimler listesi mevcuttur. Ancak bunların ihlâli ve sansürden kurtuluş Türkiye'ye göre daha kolaydır. Belirli basının, ki muhalif ve kaçak münevverlerin ürünüdür, yasaklanmaya rağmen ülkeye daha kolay girdiği anlaşılmaktadır.[357]

Gene Yunan isyanı sırasında Sisam Adası'nda da ayaklanma belirtileri üzerine durumu yatıştırmak için, Sultan II. Mahmud devrinde 1832 yılında, büyük devletlere de tebliğ edilerek, Sisam Adası'na özerk bir yönetim

verildi (Sisam Emâreti). Ada eşrafının, ki Hıristiyanlardan oluşuyordu, temsilcilerinden seçilmiş bir meclis; adanın malî, ticarî işlerini, bayındırlık sorunlarını, kilisenin ve evkafın idaresini görüşüp karara bağlayacaktı. Sisam emiri olarak Bâbıâlî tarafından tayin edilen (Fenerli beyzâdelerden) bir bey meclis reisi olduğu gibi, idarenin de başıydı. Liman yönetimi, gemilere pasaport vermek, konsolosların işine bakmak, dış ticareti yönetmek ve asayişin sorumluluğunu yüklenmek onun göreviydi. Adada asker bulunmuyordu.[358] Sisam Adası demokratik yönetimli bir ada sayılmazdı. Yerli zenginlerin yönetimi ve baskısı söz konusuydu, ancak idarede bir tür parlamentarizmin hâkim olduğu görülüyor ve Osmanlı yönetimi içinde bu yönüyle bir istisna teşkil ediyordu. Osmanlı parlamentarizmi ve anayasacılığı açısından ilginç bir örnek Bulgar Prensliği ve 1877-78 savaşı öncesindeki Bulgar ulusçu hareketidir. Bulgarlar, daha Sultan Abdülaziz zamanında 1867 yılında, Avusturya-Macaristan çifte monarşisi örneğini izleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgaristan'ın söz sahibi olacağı Osmanlı-Bulgar çifte monarşisi modelini önermişlerdi. Bulgar Gizli Merkez Komitesi (Tainaya Zentralen Bolgarski Komitet) bu amaçla 22 maddelik bir federal anayasa metni teklif etmiştir.[359] Bu anayasa federal bir sistemde Bulgaristan yönetiminin esaslarını tesbit etmekteydi. Projenin 6 maddesi bağımsız Bulgar kilisesinin statüsüyle ilgili olup, ilk 15 maddesi ise, Osmanlı Sultanı ve Bulgar Çarı unvanını taşıması öngörülen Sultan Abdülaziz ve haleflerinin, Bulgaristan'ı parlamenter bir monarşi modeli içinde yönetmesi için gerekli statüyü içeriyordu. Bu bizdeki resmen önerilmiş, bilinen ilk anayasa tasarısıdır. 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Bulgar Prensliği, içişlerinde tamamen bağımsız bir devlet olarak kurulmuştur. Ancak dışişlerinde ve malî konularda, askerî örgütlenmede Osmanlı İmparatorluğu ile belirli yasal ilişkileri olan bir özerklik sahibidir. Bulgaristan 16 Nisan 1879 Anayasası'yla bir süre için anayasal bir monarşi de olmuştur. Prens otoriteyi seçilmiş temsilcilerden oluşan bir meclis (Sobranye) ile paylaşmaktaydı. Rejimin geçirdiği sarsıntılara ve dış müdahalelere rağmen, Osmanlı Devleti ile yasal ilişkileri olan bu ülkede özellikle anti-Rus ve anti-Avrupa partinin, yani başbakan (reîs-i müdîrân) Stambulov'un ve taraftarlarının Osmanlı İmparatorluğu ile federatif bir sistem kurma fikrini devam ettirdikleri görülmektedir. 1886 ve 1887'de Volçov (İstanbul'daki temsilci) aracılığıyla, Stambulov bu teklifi iki kere II. Abdülhamid'e sunmuştur.[360] Padişah, bu teklifi dış baskılardan ve Avrupa'dan çekinerek hasıraltı etmiştir. Eğer teklif gerçekleştirilebilseydi,

Osmanlı Devleti, bir monarşiden ve Bulgaristan Cumhuriyeti'nden oluşan ilginç bir federatif monarşi olacaktı..

Bu içişlerinde bağımsız bölümlerdeki rejim farklılığı yanında, sansür ve polis otoritesi ülkenin her köşesinde aynı şiddette değildi. Örneğin, Selanik İstanbul'a göre daha serbest bir yayın ve tartışma ortamına sahipti. Bir başka örnek; İstanbul'da bir ara, politik taşlama yapıldığı için yasak edilen ortaoyununu Macar türkolog Ignacz Kunos, Eskişehir'e gidip seyretmiştir.[361] Bununla birlikte bu tip sapmaların veya istisnaların, zaman zaman sertleşen otokratik rejim karşısında gerilediği de görülüyordu.

Osmanlı yönetimi içinde parlamenter geleneğin aksak ve sınırlı olarak devam ettiği diğer bir alan da, gayrimüslim cemaatlerin Tanzimat dönemi boyunca elde ettikleri yeni statüydü. Örneğin, Ermeni cemaati veya Museviler bu dönemde laik cemaat üyelerinden, seçimle gelenlerden oluşan meclisler tarafından yönetiliyorlardı. Kuşkusuz bu meclislerin ve cemaat yönetiminin kontrolden uzak (kontrolü, sadece Bâbıâlî'nin değil, patriklerin ve dinî liderlerin kurduğu otorite olarak da anlamak lâzımdır) kaldığını düşünmemeliyiz. Ama gerek bu meclisler, gerek vilâyet ve belediye yönetimlerindeki meclisler tartışma, karar alma, yönetimi etkileme ve yerel temsil ve seçim konularında imparatorlukta küçümsenemeyecek bir geleneğin yaşamasını sağladılar. En azından demokrasinin işlemesi için gerekli kural, kurum ve usuller bir alışkanlık halinde topluma sindiler. Böylece Türkiye bugün, yönetim ve toplumsal rejim yönünden 150 yıllık bir meclis, tartışma, karar alma ve seçim geleneğine sahip ülkedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid dönemi anayasal rejimin zorluklarla karşılaştığı, otokratik uygulamaların anayasal kurumları gölgelediği bir devirdir. Buna rağmen bu otuz yıl zarfında parlamenter gelenek ve kurumların da yaşamak konusunda direndiği ve süregittiği bir atmosfer de vardır.

XX

İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili(*38)

19. yüzyıl Avrupa'da parlamentolar çağıdır. Yüzyılın ilk yarısında, Avrupa ülkelerinde imtiyazlı sınıfların dışında geniş yığınlar parlamentoyu oluşturmak hakkından yoksundu. Siyasal katılma sorunu, yüzyılın son çeyreğinde genel oyun kabulü ile yeni boyutlara ulaştığı gibi, oluşan parlamentoların yapısında da sınıfsal (çokuluslu imparatorluklarda da etnik) bir görünüm ağır basmaya başladı. Yüzyılın ilk yarısında, parlamentolar yükselen burjuvazi ile, eski feodal sınıf sözcülerinin çatışma alanı idi. Yüzyılın son çeyreği ise, ağırlığını duyurmaya başlayan diğer sınıfların da bu çatışmaya katıldığına şahit oluyordu. Ancak, çokuluslu imparatorlukların siyasal platformu olan parlamentolara yeni cevval bir savaşçı zümre girdi. Bu zümre, ezilen etnik grupların temsilcileriydi. Milliyetçi burjuvazi, hakları ve temsil yetenekleri kısıtlı da olsa, siyaset arenasına çıkmıştı. 19. yüzyılda bu tür mücadelenin gözlendiği tek arena Avusturya-Macaristan monarşisi idi. Ancak, çok geçmeden Tuna monarşisi bu problemle karşılaşan tek çokuluslu imparatorluk olmaktan çıktı. Hiç umulmayan bir anayasal monarşi daha ortaya çıkmıştı: Osmanlı İmparatorluğu...

19 Mart 1877'de Osmanlı başkentinde, ülkenin dört yanından gelen rengârenk bir heyet toplanıyordu. Arabistan vilâyetlerinden gelen çeşitli din ve mezhepteki temsilcilerin yanında, Anadolu ve Rumeli'den gelen Türk, Rum, Bulgar ve Arnavut temsilciler, ilk Osmanlı parlamentosunu oluşturuyordu. Meşrutiyet rejimi, içeride olduğu kadar, dışarıda da şaşkınlık ve sorular yaratmıştı. Nasıl oluyordu da, Aydınlanma devrinden beri Avrupa siyasal düşününde despotik yönetimin modeli sayılan bir toplum, anayasal rejime geçiyordu? Üstelik bu parlamentonun kompozisyonuna göz attığımızda, Tuna monarşisinin parlamentosunda ve 1905'ten sonraki Çarlık Rusya Dumalarında bile görülmeyen ilginç bir özellik daha vardı. O da imparatorluğun hâkim unsuru olan Müslümanların yanında, gayrimüslim unsurların hele etnik oranlama yapılırsa gayri Türk unsurların hayli yüksek bir oranda temsil edilmesiydi. Bu durum ilginçti. Çünkü Avusturya-Macaristan monarşisinde Çek, Hırvat, Sloven, Slovak, Polonez, Ruten gibi unsurların temsili, oran bakımından haksızlık derecesinde düşüktü. Macar milletvekilleri ise, çifte monarşinin kurulmasına kadar aynı haksızlığa

maruzdular. Rusya'da ise, 1905'ten sonra kurulan Duma'da gayri Rus milletlerin düşük oranda temsili özel bir statü ile sağlanmıştı.

İlk Osmanlı parlamentosunun bu konudaki istisnaî durumunun nedenlerini açıklamak, sadece birtakım dış siyasal baskıları ortaya koymakla mümkün değildir. Nedenleri, Osmanlı imparatorluk geleneğinde de aramak gerekiyor. Osmanlı imparatorluğu bir Akdeniz imparatorluğudur. Ona tarihin üçüncü ve son Roma İmparatorluğu demek pek yanlış olmaz. “Roma İmparatorluğu”, eski dünyanın çokbudunlu (kavim) geleneksel imparatorlukları için kullanılacak bir deyimdir. Bu imparatorluklarda, devlet ve toplum hayatında kabul edilmek ve yönetime katılmak, etnik kökenden çok devletin ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür. Bu Bizans ve Osmanlılarda olduğu gibi, resmî dinin veya Antik Roma'daki gibi imparatorun kişiliğini tanrısallaştıran kültürün üyesi olmaktır. Bu uyum, Bizans'ta Ortodoks kilisesine mensubiyet ve onun başı olan imparatora sadakat, Osmanlılarda ise din-i İslâm'a mensup olmak ve hükümdara sadakat diye belirlenebilir. Bu statü etrafında toplanan herkes, ister Dağıstan ve Gürcistan'ın uzak köşelerinden isterse Bosna ve Mora'dan gelsin, kişi olarak yöneticiliğe aday ve grup olarak da millet-i hâkimiyeye mensuptur.

Gerçi 19. yüzyılda bu geleneksel kalıbın kırılmaya başladığı, bir yerde uluslaşma sürecinin ve ulusalcılık akımının başladığı görülüyor. Bununla beraber, eski düzen elan devam ediyordu. Diğer yandan, dış devletlerin gayrimüslim cemaatler lehine zaman zaman yaptıkları müdahaleler, imparatorluğun klasik dönemdeki kozmopolit bürokrasisinin daha renkli bir görünüm ve yapıya ulaşmasıyla neticelendi. 19. yüzyılda ne Avusturya ne de Rusya'da hâkim ulusun (yani birincisinde Almanca konuşan Katolik Avusturyalı, ikincisinde ise Ortodoks Rus) dışında herhangi bir dinî etnik gruptan sefir, nazır, devlet adamı görülemezdi. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Hıristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta milletlerarası konferans ve barış antlaşmalarına gönderilen gayrimüslim murahhaslara rastlanıyor. İlk parlamentonun yapısında da bu kozmopolitizme rastlamak, o nedenle istisnaî bir durum değildir. İlk mecliste dokuzu âyan azâsı ve otuz yedisi meb'ûsan azâsı olmak üzere, toplam kırk altı gayrimüslim meb'ûs vardı.[(*39)] Bu ilginç görünümü sadece büyük devletlerin baskılarına değil, bürokrasinin geleneksel kozmopolit yapısına da dayanarak açıklamak gerekiyor.

Klasik devirden beri Osmanlı eyâlet idaresinde yerel grupların temsili geleneği, merkezî hükümet adına yürütmeyi elde bulunduran valilerin başvurup yararlandığı bir usuldü. Vergi tahsili, zarurî işlerin yaptırılması, reâyânın temsilcilerinden meydana gelen kurulların yardımı ile sağlanırdı. Meşveret kuralına dayanan bu temsil görevi; ruhanî reisler, Hıristiyan reâyâ adına kocabaşılar ve memleket eşrafının temsilcileri (âyan) tarafından yerine getiriliyordu. Vergi tevzi ve tahsili, sefer anında gereken işlerin yerine getirilmesi gibi konularda yöneticilere yardım gayesini taşıyan meşveret usulü, bugüne kadar literatürde, sosyal fonksiyonları göz önüne alınmadan, İslâmî bir kurum olarak nitelendirilmiştir. Oysa bu, geleneksel devletin güçsüzlüğünü telâfi etmek için, vergi toplamaktan, kamu hizmetlerinin görülmesine kadar, her alanda bölge ileri gelenlerinin yardımına başvurması demektir. (Aynı sistem, erken ortaçağda Avrupa’da da görülüyor. Almanya’da Rat, Rusya’da Veçe denen bu kurullar, başlangıçta bir devamlılık ve hükmî şahsiyet sahibi değilken, zamanla şehirlerin güçlenmesi ve sosyal yapıdaki değişmelerle ilâve haklar elde etmiş ve devamlılık kazanmışlardır.) Türkiye’de bu tür kurumların devamlılık kazanması ve hükmî şahsiyete sahip olmaları, Tanzimat’tan sonra eyâlet idaresinde yapılan reformlarla mümkün olmuştur. Resmen Avrupa’dan beş asır sonra gerçekleşen bu süreç, daha önce de facto olarak Balkanlar’da, bazı Akdeniz adalarında kısmen gerçekleşmekte idi. Örneğin Kıbrıs Adası’nda, Hıristiyan reâyânın temsilcilerinden kurulan ve demogerentos denen bu heyet, zamanla ada ahalisinin örgütlenmesinde ve bağımsız hareket etmesinde önemli bir etmen olmuştu. Esasen ülkenin her yerinde bu tür kurullar ve onların önde gelen temsilcileri, 18. yüzyıl sonlarından itibaren, merkezin güçsüzlüğünden istifade ile yürütme erkini ele geçirip, devamlı bir meşveret geleneği kurabilmişlerdir. Balkanlar’da bu kurullar, özellikle 19. yüzyılda Mazzini’nin fikirlerinden esinlenerek örgütlenen ve çalışan, “Diaspora Révolutionnaire”ler (devrimci diaspora) haline geldiler ve Balkan bağımsızlığında önemli rol oynadılar.

Tarihsel ve toplumsal temelini de göz önüne aldığımızda, Osmanlı parlamentosunun sınıfsal bir nitelikten çok, etnik bir renkliliğe sahip olması, çağdaş parlamentolara göre onun belirgin ve ayırt edici özelliğidir. Bununla beraber, bu durum önemli bir etnik çatışmaya ve ulusal talepler ileri sürülmesine neden olmamıştır. Parlamento, dış örgütler ve kitle hareketleriyle organik bağlar içinde değildi (zaten bunlar ya yoktu ya da pek cılızdı). Tartışmalar ve eleştiriler zaman zaman cılız kalıyordu ve

ülkesel sorunlardan çok yerel sorun ve istekleri yansıtıyorlardı. Gerçi bu durum, özellikle kalabalık nüfuslu ve dış ticarete açılan vilâyetlerin aydın nitelikteki meb'ûsları tarafından ülkenin gerçekleri kavrandıkça değişmeye yüz tutmuş, sorunlar ülkesel düzeyde ele alınmaya başlanmıştır. Zaten ilk meşrutî mecliste müslim ve gayrimüslim meb'ûslar arasında, burjuva güçleri veya eğilimleri temsil edenler de görülüyor. Ama gene de Osmanlı parlamentosu örgütlü sınıfsal çıkarlar ve etnik düzeydeki isteklerin gerçekleşmesi için verilen mücadele açısından, o çağın çokbudunlu imparatorluklarında görülen atmosfere sahip değildi..

İlk Osmanlı parlamentosunun etnik görünümünde hükmedilen millet temsilcilerinin oranı, Avusturya parlamentosu ve Çarlık Rusya Duması'na göre daha yüksek olmasına karşılık, etnik çatışmalar henüz aynı belirginlikte değildi. Milliyetçilik 19. yüzyılın başından beri Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim ve gayri Türk vilâyetlerine sızmaya başlamıştır. Buna karşılık, Tanzimatçıların reform girişimlerinin odak noktası Osmanlılığı, yani imparatorluğun geleneksel kozmopolit yapısını ve ideolojisini restore etmekti. Bütün bunlara rağmen, bürokrasideki modernleşme, eğitimde ve kültürel alandaki modernleşme ile paralel gittiğinden Türk milliyetçiliğinin doğuşu da kaçınılmaz olarak hazırlanmıştı.

İlk Meclis-i Meb'ûsan'da ulusalcı eğilim ve çatışmalar belirgin olmamasına rağmen, doğuş halindeki ulusalcı duygu ve eğilimlerin zaman zaman ortaya çıktığı görülecektir. Belirtildiği gibi, meb'ûslar daha çok geldikleri bölgelerin sorunları ile meşguldür. Eleştiriler vilâyetlerdeki ehliyetsiz valiler, hırsız defterdarlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak Rumeli vilâyetlerinden gelen bir iki gayrimüslim meb'ûs, özellikle vilâyet meclislerinde müslim ve gayrimüslimlerin eşit oranda temsili ilkesini tenkitle, nüfus esasına göre temsil ilkesinin getirilmesini istiyordu.[362] Bu gibi çekingen taleplerin yanında Arabistan vilâyetlerinin bazı meb'ûsları tamamen pratik nedenlerle, meb'ûs olacakların Türkçe bilme şartının kaldırılmasını istemişti. Ahmed Vefik Paşa riyaset makamında kültürel milliyetçiliğin ilk örneği sayılan şu çıkışı yapmıştır: "Gelecek seçime kadar daha dört yıl var. Akılları varsa bu zaman içinde Türkçe öğrenirler."[363] Gayrimüslim meb'ûsların arasında hâkim millete karşı bir birlik yoktu. Rumeli'nin sözü geçen Hıristiyan meb'ûslarının yukarıda bahsettiğimiz taleplerine, Anadolu'nun Müslüman meb'ûsları ile birlikte Mezopotamya vilâyetlerinin Hıristiyan meb'ûsları da karşı çıkmışlardı.

Bütün bunlara rağmen, ilk Meclis-i Meb’ûsân’ı, azınlık milletlerin gerçek talep ve eğilimlerinin temsil edilebileceği bir mahal olarak görmek pek yanlıştır. Esasen buraya gelen tabii millet temsilcileri, hükümetin itimadını kazanmış kimselerdi. Bu kimseler, genel bir oyla değil, geldikleri vilâyetin valisinin seçimiyle, adeta tayin edilerek bu göreve gelmişlerdi.[364] İlk anayasamızın ilânından sonra ne bir “İntihab Kanunu” çıkarılabilmiş ne de seçimler için gerekli hazırlık yapılabilmişti. Bu durumda liva ve vilâyet idare meclislerindeki seçimli üyeler arasından meb’ûs seçmek uygun görülmüştür. Esasta bu üyelerin (liva ve vilâyet idare meclisi üyesi) bir seçilmiş üye olmaktan çok, vali ve mutasarrıflar tarafından adeta tayin edilen kimseler olduğu, hem ilgili nizamnâmeden hem de uygulamadan biliniyor.[365] Şimdi ise, valiler bunların arasında en çok meşrebine uygun ve güvenilir kimselere meb’ûsluk sıfatını adeta tevcih ediyordu. Bu nedenle gelen gayrimüslim meb’ûsların da, daha önce vilâyetlerde idare meclisi üyeliğini merkezî hükümetin güvenini kazanacak şekilde yapanlardan olduğu anlaşılıyor. Nitekim vereceğimiz örnekler de bunu göstermektedir. Elimizdeki, 12 Cemaziyelâhir 1291/27 Temmuz 1874 tarihli Dahiliye Nezareti’ne yazılan bir arz tezkiresinde; “Manastır vilâyeti Meclis-i İdare azâsından Avram Efendi’nin gayreti dolayısıyla kendisine rütbe-i salise tevcihi’’ isteniyor. Bu Avram Efendi Meclis-i Meb’ûsân’da Manastır-Selanik’i temsil ediyordu.[366] Gene elimizdeki Gurre-i Cemaziyelâhir 1291/16 Temmuz 1874 tarihli bir vilâyet arz tezkiresi, “Suriye vilâyeti, Meclis-i İdare azâsından Nikola Nakkaş Efendi’nin Arazi Kanunnâmesi’ni Arapçaya çevirdiği ve gayretli hizmetinden dolayı, halihazırdaki salise rütbesinin rütbe-i saniyeye çıkarılmasını” istiyor.[367] Göze giren bu meclis azâsı, ilk mecliste bilindiği gibi, Suriye meb’ûsu olarak bulunmuştur.

Bununla beraber şu noktayı önemle belirtmek gerekir; Osmanlı Meclis-i Meb’ûsan’ındaki gayrimüslim meb’ûs kalabalığının nedeni salt dış baskılar olmadığı gibi, valilerin toleranslı seçiminden ibaret de değildi. Tanzimat’tan beri imparatorluk bir laikleşme ve geleneksel kozmopolitizmin kurumsallaşması süreci içine girmişti. 1840’lardan beri vilâyetlerde, liva ve kazalarda teşkil edilen idare meclislerinde, belediye meclislerinde, ziraat komisyonu, Menâfi-i Umûmiye Sandığı gibi kurumlarda gayrimüslim üyelerin de bulunmasına dikkat ediliyordu. Bu meclisler bir beynelmilel şûrâ, hatta kimisi tarihte eşi görülmemiş, Ruhban Şûrâları halinde toplanıyorlardı.[368] Ticarî davalar, şer’î hâkimlerin önünde değil, müslim ve gayrimüslim üyelerden kurulan karma mahkemelerde görülüyordu.[369]

Gene, ilk derece mahkemesi olan şer'î mahkeme ve gayrimüslimlerin ruhanî mahkeme kararları aynı biçimde karma olarak kurulan Temyiz Dîvânı'na getiriliyordu. Ceza davaları, şer'î veya ruhanî mahkemelerde değil, nizamî mahkemelerde görülüyordu. Bu imparatorluk, bir "Globus Ottomanorum" idi ve bu imparatorluğun ilk parlamentosunun da böylesine bir kozmopolit kurumlar silsilesi içinden çıkan ve o nitelikleri taşıyan bir organ olması doğaldı. Nitekim ilk Osmanlı parlamentosu bu kozmopolit birliğin, gerçekte pek de var olmayan (daha doğrusu yok olmaya başlayan) özlenir bir örneğini vermişti. Etnik çatışma nedeni olacak konulardan müzakereler esnasında özellikle kaçınılıyordu. Meclis, Rusya ile savaş başladığında Osmanlı vatanseverliğinin örneği sayılacak nutuklara sahne olmuştur. Bu nutukların bazıları samimiyetten uzak olsa bile, hiçbir üyenin çeşitli milliyetçi dernek ve hareketlerle organik bağı olduğu bugüne kadar açıkça ve kesinlikle ortaya konamamıştır. Bunun tersine, sadakat örnekleri çoktur..

Gerçi Osmanlı parlamentosu, "Osmanlılar dünyası"nın yıkılışını gösteren bazı örneklere de sahne olmuştu. Buna rağmen, uyanan Balkan milliyetçiliğini burada görmek mümkün değildir. Hele böyle bir vehme dayanarak II. Abdülhamid'in meclisi dağıtması, bu ortam içinde anlaşılacak bir olay değildi. Parlamentonun milliyetçiliği körüklemesi gibi bir durum, ancak 1866'dan sonraki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu için söz konusudur. II. Abdülhamid'in meclisi dağıtma gerekçesini Osmanlı Meclis-i Meb'ûsan'ının içindeki duruma değil, Avusturya-Macaristan parlamentarizmine bakarak ortaya koyduğu düşünülebilir. Çünkü ilk Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı azınlıkların en geniş şekilde temsil edildiği, fakat milliyetçilik sorununun da en az görüldüğü bir parlamento idi.

1877'de Gayrimüslim Âyan Azâsı(*40)

Meclis-i Âyân(*41)	Rütbesi
Musurus Paşa (Londra sefiri)	Vezîr - (1. dereceden Mecidiyye)
Mihran Bey	Bâlâ - (2. dereceden Mecidiyye)
Lagofet Bey(*42)	Bâlâ
Marko Paşa (Mekteb-i Tıbbiye nâzırı)	Ferik Evveli
Kostaki Efendi	Ferik Evveli
Yorgaki Efendi	Ûla sânisi
Daviçon Efendi	Ûla sânisi
Serviçon Efendi	Ûla sânisi

Kastro Efendi	Başkâtip

Fiilen dağıtılmayan bu meclise 1296/1879'da Sertabib-i Hazret-i Şehriyari Mavroyani Efendi ile Konstantin Efendi de tayin edilmiştir.[370] Böylece gayrimüslim âyan azânın sayısı 11'e çıkmıştır. (Toplam üye sayısı 36'dır.)

1878'de Dağıtılan Meclis-i Meb'ûsân'da Bulunan Gayrimüslim Üyeler(*43)	
İstanbul :	Kazazyan Agob Efendi, Sofuzâde Aleksan Efendi
Edirne :	Kostaki Peridi Efendi, Toros Efendi, Revin Efendi, Zahari Efendi, Mihalaki Bey
İşkodra :	Angeli Efendi Filip Aga Rosto (yahut Resho)
Ankara :	Malkon Efendi
Bağdad :	Menahim Efendi
Bosna :	Salamon Efendi, Maruşik Bozo Efendi, Pero Efendi
Cezâir-i Bahr-i Sefîd :	Vasil Efendi, Zafiraki Efendi

(Akdeniz adaları)	Hacı Vasilaki

	Yorgalidi Efendi
Halep :	Karaca (Manok) Efendi
Hüdavendigâr :	Pavlidi Efendi

	Sahak (Yavrumyan) Efendi
Diyarbakır :	Osib (Kazazyan) Efendi
Selanik :	Vasilaki Efendi

Avram Efendi

Istefan Yani Efendi

	Mihalaki Efendi
Suriye :	Nikola Nakkaş Efendi

	Nufel Efendi
Trabzon :	Ohannes Efendi
Tuna :	Petraki (Slatov) Efendi

	Dimitraki (Teodorov) Efendi
Kosova :	Apostol Ağa

Andon Ağa

Sutiraki Ağa

	Mihre (Danuş) Ağa
Konya :	Simonaki (Değirmencizâde Efendi)
Yanya :	Nikola (Çanaka veya Cenruh) Efendi

	Argiri (Kantarcı) Efendi

Mihail (Hurito) Efendi

	Daviçon Efendi

Ek 1

BOA, İ., Dahiliye, no: 48003, 12 Cemaziyelâhir 1291/27 Temmuz 1874.

Âtufetlû Efendim Hazretleri,

Manastır vilâyeti Meclis-i idâresi azâsından Avram ve sandık emini Yusuf efendiler asdakadan (sâdıklardan) olub, umûr-ı memûrelerini hass-ı ifâya bezl-i mesâi eyledikleri cihetle mûmâîleyhümâdan Avram Efendinin rütbesinin sâliseye terfî'i ve Yusuf Efendinin dahi uhdesine müceddeden rütbe-i râbîe tevcîhi ifâdesine dâir devletlû kaymakam paşa hazretlerinin tezkiresi leffen arz ve takdîm kılınmış olmağla olbâbda emr u fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı cihânbânî her ne veçhile müteallik ve şerefsudûr buyrulur ise mantûk-ı münîfi erzân idileceği beyâniyle tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim. Fî 12 Cemaziyelâhir sene 291/27 Temmuz 1874.

Derkenâr (Mâbeyn-i Hümâyûn'un)

Marûz-u çâker-i kemîneleridir ki

resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkîre-i sâmiye-i âsâfâneleriyle zikrolunan tezkire-i manzûr-ı âli-i hazret-i pâdişâhî buyrulmuş ve ber mûcib-i istîzan mûmaileyhümâdan Avram Efendinin rütbesinin sâliseye terfî'i ve Yusuf Efendinin dahi uhdesine müceddeden rütbe-i rabi'e tevcîhi müteallik ve şerefsudûr buyurulan emr-i irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mantûk-ı münîfinden olarak, mezkûr tezkire-i seniyye savb-ı sâmi-i sadâret penâhîlerine iâde kılınmış olmağla olbâbda emru fermân hazret-i veliyu'l-emrindir.

Fî 13 Cemaziyelâhir sene 291

(28 Temmuz 1874)

Ek 2

Sadâretin arz tezkiresi (Nikola Nakkaş Efendi'nin terfî'i hakkında); BOA, İ., Dahiliye, no: 47923, Gurre-i Cemaziyelâhir 1291/16 Temmuz 1874.

Âtûfetlû Efendim Hazretleri,

Suriye vilâyeti Meclis-i idâresi azâsından Nikola Nakkaş Efendinin lisan-ı arabîye nakl ve terceme itdiği, arazî kanunnâmesiyle ana müteferri sâir fıkarât-ı nizâmiyeyi hâvi telîf eylediği mecelle ve manzûmeden dolayı rütbe-i hâliyesi olan sâlisenin mükâfâten sâniyeye terfî'i hakkında vilâyet-i

mezkûre vâlisi devletlû paşa hazretlerinin vürûd iden tahrirâtı leffen arz ve takdîm olunmuş ve bu makule âsâr-ı nâfizenin terceme ve tahrîrine sarf-ı mesâî ve ihtimâm idenlerin teşvîk ve taltifi emsâli ve şân-ı maârif nişân-ı âli iktizâsından bulunmuş olmağla iltimâs-ı marûz'un isâ'fı emrinde irâde-i mekârim-i mutâde-i cenâb-ı şehinşâhî her ne vechile müteallik ve şerefsünûh buyurulursa mantûk-ı celili infâz olacağı beyâniyle tezkire-i senâverî terkâm kılındı efendim. Fî Gurre-i Cemaziyelâhir sene 291.

XXI

Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Modernleşme

ve Mahallî İdare Alanındaki Gelişmeler[*44]

1

Mahallî idare, siyasî ve hukukî bir kavram ve sosyal-idarî bir kurum olarak geç ortaçağlar Avrupa’sının ürünüdür. Sahip olduğu malî kaynakları kendi organlarının kararları doğrultusunda kullanan özerk bir malî-idarî yapı ve bu yapının tüzel kişilik kazanması yoluyla şehirlerin özgürleşmesi gerçekte 12. yüzyıl Avrupa’sında başlayan ve boyutları bugüne kadar uzanan bir tarihsel olgudur. Ne Eski Yunan-Roma şehir yönetimi, ne ortazaman İslâm ülkelerindeki veya Bizans’taki beledî idareyi, modern mahallî idarenin başlangıcı ve kaynağı olarak görmek pek doğru sayılmamalıdır. Şehir uygarlığının birkaç bin yıl önceden Ortadoğu-Akdeniz havzasında doğduğu ve şehir yönetiminin ilk parlak örneklerinin gene bu bölgede görüldüğünü yadsımak niyetinde değiliz. İlkçağların Mezopotamya ve Mısır şehirlerinin idarî, ekonomik yapısı uygarlık tarihinin önemli aşamasıdır. Yunan-Roma uygarlığının şehir demokrasisi birçok kimselerce çağdaş dünyadaki siyasal kültürün başlangıcı olarak düşünülmektedir. Ancak buradaki şehir yönetimi ister demokrasi ister onun bozulmuş biçimi tiranlık olsun, ne mahallî idare ne de çağdaş demokrasi olgusu ile ilgilidir. Çağdaş mahallî idare ve mahallî demokrasi, bir kurum olarak, ancak geniş bir alanda ve toplumun bütün kurumları üzerinde kontrol fonksiyonu yürüten bir merkezî idarenin varlığı karşısında söz konusudur. Yani devletin güçlenen erkine rağmen, tarihin akışı içinde bir bölgenin veya şehrin malî-idarî alanda özerklik elde edip bunu güçlendirmesiyle mahallî idare denen hukukî varlık ortaya çıkmıştır. Nihayet, yeni çağların hukukî devrimi, bir yerde bu tip idarelerin hukukî varlığını tanıtması, yani tüzel kişilik kazanmasıdır.[*45] O halde, sadece kendi başına ve kendi içinde var olan Eski Yunan polis’i veya bunun bir imparatorluk federasyonu içinde biçim değiştirmişi diyebileceğimiz Roma sitelerinin (civitas) modern belediye ile kavramsal ve hukukî bağını kurmak güçtür. Eski Roma şehirlerinin imparatorluk içindeki özerk görünümleri aldatıcı olmamalıdır. İdarî-malî yönden merkezin baskısı altında idiler. Bu baskı ve merkezileşme büyük ölçüde yargı alanında da görülür. Esasen hiçbir Roma şehrinin bağımsız bir hukukî kişiliği yoktu. Roma’da birçok kurumun bir tüzel kişilik sahibi olmadığı görülüyor; hatta respublica bile bir tüzel kişilik sayılamaz. Romanistler, bir ölçüde fiscus’un (maliye) böyle bir

statüsü olup olmadığını da henüz tartışmaktadırlar. O halde, modern mahallî idarelerin tarihî kaynağını ve doğuşunu Roma İmparatorluğu'nda aramak fazla iyimserlik olur. Gene maliye, idare ve kolluk alanında örnek ve mükemmele yakın teşkilâtlanma örneği gösteren ortaçağ İslâm şehirleri için idarî özerklikten söz etmek güçtür. Geleneksel toplumlarda ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ilkelliği yüzünden bölgeler ve şehirlerde bir dereceye kadar bir merkezkaç sistemi görülürse de, bunun mahallî özerklik ve demokrasi anlamına gelmeyeceği açıktır. Modern anlamdaki mahallî idare, merkezî idareyle birlikte ve ona rağmen vardır. Eski çağın polis veya sitelerinde, devlet veya şehrin özdeşlik içinde olduğu görülüyor. Var olan demokrasi tiranlığa dönüşürse, mahallî demokrasi diye adlandırılan mekanizma da felce uğrar. Oysa, modern çağlar Avrupa'sında merkezî hükümet şekli demokrasi, tiranlık veya diktatorya da olsa, mahallî yönetimin varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Altı yüzyıldan beri Avrupa'da mahallî idareler, krallıklara, cumhuriyetlere, ihtilâllere rağmen bünyelerini koruyarak ve geliştirerek yaşamışlardır. Bu kendi kendini yönetme sisteminin devamlılığı, kuşkusuz 20. yüzyıl Avrupa demokrasisinin varlığını sağlayan en büyük etkenlerden biridir.

Avrupa kıtasının her yerinde mahallî idare geleneğinin doğuşu ve gelişmesi eşzamanlı olmadığı gibi, eşit hızda da olmadı. Zamanda ve nitelikteki bu farklılığın sonuçlarını Avrupa ülkelerinin siyasal ve idarî hayatında bugün de görmek mümkündür. Gerek bölgecilik (local patriotism) gerekse mahallî idarelerin etkinliği yönünden İskandinavya, Britanya, Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre gibi ülkeleri aynı ölçülerle ve aynı düzeyde değerlendirmek mümkün değildir. Fransa'da ilk komün, 1066 yılında bir krallık fermanıyla bu statüyü elde eden Mans bölgesidir (commune des Mans). Bu komün, böylece ayrı bir idarî örgüte, yargıya ve maliyeye ve milice bourgeoise denen kolluk kuvvetine sahip olmuştur. Ancak mahallî idarelerin Fransa'daki gücü zamanla merkezî krallık tarafından kısılmış ve bugünkü niteliklerine ulaşmaları için büyük Fransız ihtilâlini beklemeleri gerekmiştir. Flandre bölgesinde, Avusturya ve Almanya'da, mahallî idareler uzun süren ama kesintisiz bir evrimle bugünkü yapılarına ulaşmışlardır. Britanya'daki mahallî idarelerin 11. yüzyıldan beri gösterdikleri özerk gelişme ise, diğer bir örnektir ve günümüz Britanya demokrasisinin görkeminde başlıca pay, bu ülkenin sağlam ve kesintisiz gelişen mahallî idarelerine aittir. Ortaçağ Avrupa'sının İtalya'da, Kuzey Almanya Hansa şehirlerinde rastlanan oligarşik idare

tipinin bu nedenlerle mahallî bir demokrasi geleneği ile ilgisini kuramayız. Rusya tarihçileri arasında 15. yüzyıla kadar Kuzey Rusya'da Novgorod Şehir Cumhuriyeti'nin oligarşik yönetimini tarihî demokratik bir başlangıç sayanlar vardır. Bu yorumun da bir romantizmden ötede anlamı yoktur. Avrupa şehrinin yönetimi, kuşkusuz doğuştan mahallî bir özerklik veya demokrasi niteliğine sahip değildi. Bir sosyo-ekonomik evrim sonucu merkezî yönetimden bu özerklik alınmıştı. Böyle bir süreci gözlemlemek için, Viyana şehrinin 13. yüzyıl başından beri geçirdiği evrimi örnek olarak incelemekte yarar vardır. Ortaçağ şehirlerinin çoğu gibi Viyana da 12. yüzyıl sonuna kadar özerk bir idareye sahip değildi. Şehrin yargıcı ve belediye başkanı derecesindeki Stadtrichter, Habsburg büyük dükünün tayiniyle görevlendirilirdi. Önceleri istişarî görevi olan 24 kişilik meclis (Stadtrat) tüccar ve esnaf loncalarının üyeleri arasından tayin ediliyordu ki, Habsburglu VI. Leopold'un 1221'de verdiği bir imtiyaz beratıyla devamlılık kazanan bir kurul haline geldi. 1288'de, belediye başkanını (Bürgermeister) seçmek için direnen Viyanalıları Habsburg dükleri te'dib ettiler.[371] Özerk bir şehir yönetimi Tuna boyu ülkelerinde daha geç gerçekleşebildi. 13. yüzyıl sonuna kadar burada şehir yöneticisi, statü ve görevleri yönünden Osmanlı kadısından daha farklı değildi. Avrupa'da mahallî idarenin gelişme evreleri ve nedenlerini tartışmak konumuz dışında kalmaktadır, ancak Osmanlı mahallî idare geleneğinin anlaşılması bakımından etraflıca bilinmelidir.

22

Klasik dönemde Osmanlı şehrinin idaresi ve yargı görevi, ilmiyye sınıfından olan kadılara bırakılmıştı. Kadı sadece şehrin değil, civarındaki köy ve nahiyelerin de mülkî amiri ve yargıcı idi ki, bu bir kaza dairesidir. Merkez bürokrasisinin üyesi olan kadı, belirli bir süre için tayin edildiği bu bölgede yargının, kolluk işlerinin, malî görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusuydu. Geleneksel devlette devamlı görev gören ve kurumsallaşan bürokratik kadro çok dardır. Genellikle büyük memurların personeli onların özel hizmetlileridir. Kadı da, görev yerine kendi kapı halkı (özel personeli) ile gelir ve giderdi veya gittiği yerde bazı kimseleri istihdam ederdi. Osmanlılarda mahkeme görevlileri içinde değişmeyenler çok dar sayıda olmalıdır. Mahkeme veya şehir kâtibi diyebileceğimiz bu gibilerin her yerde bulunup bulunmadığı da kesinlik kazanmış değildir.[372] Kadıların belediye veya mahkeme gibi kurumsallaşmayı temsil eden ofisleri de yoktu. Hangi binaya yerleşirlerse orası mahkeme veya belediye binası sayılırdı. Hatta

başkent İstanbul'da bile belli bir kadılık ofisi olmadığı, ancak II. Mahmud döneminde İstanbul kadısının Bâb-ı Meşîhat'ın bir bölümüne yerleştirildiği ve devamlı ofisinin burası olduğu bilinmektedir.[373] Ne kadı ne de yardımcı personelinin mahallî halk tarafından seçilip denetlenmesi veya idareye halk temsilcilerinin belirli bir statü ve kural çerçevesinde katılmaları söz konusuydu. Kadı ekonomik işlerde (fiyat tesbiti, narh konması), kolluk görevinin yerine getirilmesinde, malî işlemlerin yürütülmesinde (vergi tarh ve cibayeti gibi) halkın ve esnafın temsilcisi sayılan kimselere başvurduğu takdirde yardımcı olurlardı. Esnaf loncalarının temsilcileri olan esnaf kethüdâlarının, şehir ileri gelenlerinin (vücuh-ı belde), ruhanî reislerin varlığına rağmen bu gibi kimselerin şehir yönetimine katılmak için devamlı kurullar halinde toplanmadıkları ve çalışmadıkları görülmekteydi. Şu halde, Tanzimat devrine kadar Osmanlı ülkelerinde şehir ve eyâlet idaresinden, vakıflar gibi ekonomik-sosyal kuruluşlardan, cemaat örgütlerinden söz edilebilir ama, mahallî idare gibi bir kavram ve kurumdan hatta idareye yardımcı olan devamlılık kazanmış mahallî kurullardan söz etmek kesinlikle mümkün değildir. İmparatorluğun idarecileri ile yerel halkın bir uzlaşmaya gittikleri, karşılıklı bir güçler dengesinin yasallaşması içinde ortak karar vererek yönetimi paylaştıkları görülmüyor. Merkez bürokrasisinin teknik nedenlerle yükümlenemeyeceği bazı hizmetleri mahallî gruplara bırakmasının ne tutarlı bir adem-i merkeziyet ne de mahallî demokrasiyle ilgisi olduğu açıktır. Belediye dahi, aslında "commune", "Gemeinde" gibi terimlerin tercümesi değildir. Gene İran şehirlerinde, belediye reisi, "maire-Bürgermeister" terimleri karşılığı için "şehrdar", belediye için "şehrdarî" gibi pek uyumsuz tabirler kullanılır. Bunların hepsi bu alandaki geleneksizliğin aksidir. Aslında böyle bir gelenek olmadığı için demek de gerekmez. Bu, Ortadoğu medeniyetinin eskiliği ve Batı Avrupa'nın şehir kültürüne geç girişi ve kabile gelenekleri içinde şehri oluşturması ve Roma hukuku prensiplerini uyarlamasıyla müesseselerini geliştirmesinden ileri gelir. Kabile düzeni mirası ve Roma hukuk prensip ve kurumları birbirinden ayrılmaz biçimde bu yapıyı özgür bir tarihî gelişim ortamında oluşturmuşlardır.

Tanzimat dönemi, idarî modernleşme ihtiyacının şiddetle duyulduğu imparatorluğun son yüzyılıdır. Bu idarî modernleşme ise, kaçınılmaz olarak hukukî, kültürel, siyasal ve sosyal değişmeyle birlikte olmuştur. 19. yüzyıl Türkiye'sinde tarımda, sanayide gözden uzak tutulamayacak bazı değişmelerin meydana geldiği de açıktır. Bu değişikliklerdir ki, idare

adamları pek istekli olmasalar da, eyâlet idaresinde mahallî grupların idareye bir ölçüde katılmalarını gerekli kılmıştır. Bu katılma nasıl olmuştur? Merkez bürokrasisinin bu konudaki siyasal tutumu neydi? Kimler nasıl bir seçimle idareye temsilci olarak katılmış, merkezî hükümetin temsilcileriyle nasıl birlikte çalışmışlar ve ne ölçüde etkili olmuşlardır? Nihayet bu gelişmeler imparatorluğun genel yönetim mekanizması ve siyasî gelişmesinde ne derecede tesirli olmuştur? Bu soruların cevabının aranması, günümüz Türkiye'sindeki idarî-siyasî yapıyı tanımak açısından gereklidir.

19. yüzyıla kadar imparatorluk idaresi bazı hizmetleri mahallî gruplara, dinî cemaatlere, vakıflara bırakmıştı. Tanzimatçılar bu gibi hizmetleri de olabildiğince merkezî hükümet örgütüne devrettiler. Meselâ, bazı yol geçitlerinin korunması vergi bağışıklığı karşılığında derbentçi denen köylere bırakılmışken, Tanzimat'tan sonra bu görev onlardan alınmış, hükümetin kolluk kuvvetlerinin sorumluluğuna verilmişti. Vergilerin tarh ve cibayeti daha önce cemaat idarelerinin, şehir ileri gelenlerinin reyiyle tesbit edilip mültezimler tarafından toplanırken, bu usulden vazgeçildi. İlk anda iltizam usulü de kaldırılmış, merkezden gönderilen yetkili muhassıllar ve onlara yardımcı olarak mahallî halkın temsilcileri ve ruhanî reislerden oluşan devamlı kurullar (muhassıllık meclisleri) bu işlerle görevlendirilmişti. Ancak Tanzimat önderleri kısa zamanda merkezî bir malî idareyi gerçekleştirecek bürokratik altyapının noksanlığını gördüler ve trajik bir biçimde iltizam usulüne dönüldü. Asayişin sağlanması ise, köy ve kasabalardaki halktan, bazı loncalardan veya bu görevi ihale usulü ile yüklenen yasakçı, muhtesib vs. kimselerden alındı, zabtiye örgütü güçlendirildi. Bazı başarısızlıklarına rağmen Tanzimat liderleri, merkeziyetçi bir devlet mekanizmasını gerçekleştirmekte hayli yol almışlardı. İşte bu modern merkeziyetçilik güçlendiği ölçüde, Osmanlı toplumunda modern anlamda mahallî idarelerin çekirdeğinin oluştuğu, yerel grupların idareye katıldığı görülüyor. Ordunun, maliyenin, mülkî idarenin her daim hükümet kontrolüne alınmak istendiği ve eğitimin de buna yönelik bir biçimde düzenlendiği ortamda, mahallî halkın temsilcilerinin yardımına başvurmak da kaçınılmazdı. Şu halde 1840'lardan beri muhassıllık meclislerinde, sonra memleket meclislerinde, daha sonra vilâyet, liva, kaza idare meclislerinde, vilâyet temyiz dîvânlarında, ziraat komisyonu, mal sandığı ve belediye meclislerinde mahallî temsilcilerin bulunması, sadece merkezî hükümet bürokratlarının tek taraflı tasarrufu veya inayetiyle gerçekleşmiş değildir. Merkezî hükümet bu grupları dışlayacak güçte de

değildi, zaten o çağda sadece Osmanlı devletinin merkez bürokrasisi değil, Avrupa'nın hiçbir modern devlet örgütü böyle totaliter bir güce sahip değildi. Demokratik değil, sadece kanunî ve adil bir idarenin gerçekleştirilmesi için idare edilenlere de danışmak ve onların yardımını almak gerekliydi.

Tanzimat döneminin idarî reformları, bu nedenle ülkemizde mahallî idarelerin doğuşu için gerekli ortamı da hazırlamıştı. Kuşkusuz Tanzimat döneminin devlet adamları, siyasal katılma, mahallî demokrasi gibi bir siyasal programı benimsemiş kimseler değillerdi. Hatta böyle bir siyasal gelişme onları ürkütürdü. Onların istedikleri kanunî ve adil bir idarenin kurulmasıydı. Önlerindeki Avrupaî model, ne İngiltere ve ne de Fransa'ydı; sadece Metternich Avusturya'sıydı. Tanzimat önderlerinin Metternich'e olan hayranlıkları ve onu izledikleri biliniyor. Metternich de, Osmanlı reformlarını onaylayan ve yakından izleyen bir devlet adamıydı. Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Avusturya diplomatları, özellikle Eduard von Klaezl, II. Mahmud döneminin reformlarını ayrıntılarına kadar ve olumlu bir değerlendirmeyle başbakanına bildirmekteydi.[374] Osmanlı imparatorluğu asrî bir merkeziyetçi yapı kazanıyordu; bu yapı yerleştiği ölçüde mahallî idarelerin doğuşu da kaçınılmazdı. 19. yüzyıl tarihimizin en önemli gelişmelerinden biri işte budur.

3

Seçim konusu bizim tarihimizde Tanzimatçıların vilâyet idaresinde yaptıkları reformlar dolayısıyla gündeme geldi. Seçim usulüne, kurumsallaşan ve devamlılık kazanan kurullara yerli halktan temsilci olarak katılacak üyelerin saptanması nedeniyle başvurulacaktı. Öngörülen seçim usulü pek ilkeldi, bundan başka yaygınlıkla uygulanmadığı da kesindir. Ancak önemli olan, bir seçim usulünün öngörülmesi ve hukukîleşmesidir.

Maliyenin ıslâhı için vilâyetlerde sancak merkezlerine gönderilen vali yetkisinde ve validen bağımsız yüksek rütbeli maliye memurlarının, yani muhassılların yanında muhassıl meclisleri kurulacaktı. Bu meclislere muhassılın maiyyet memurlarından başka, memleketin hâkimi, müftisi, asker zabiti, ruhanî reisler ve memleket ileri gelenlerinden altı kişi katılacaktı. Sözü edilen altı kişi seçimle görevlendirilecekleri. Muhassıl meclislerinin kuruluş biçimiyle ilgili olarak, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırladığı nizamnâmenin ilk bendinde seçimin usulü tarif edilmektedir. Seçilecek kimseler bulunduğu memleketin akıllı, afif ve muteber adamlarından olmalıydı. Adaylar önce mahkemeye gelip isimlerini

kaydettirecekler, sonra seçmenlerin oyuna başvurulacaktı. Seçmenler ise, kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza merkezlerinde de yerleşme yerinin büyüklüğüne göre "akıllı, söz anlar, emlâk sahiplerinden 20-50 kişi" olacaktı. Bir araya toplanan bu seçmenlerin karşısına adaylar çıkarılacak ve tek tek her adayı isteyen seçmenler bir yana, istemeyenler öbür yana geçeceklerdi. Oyların çoğunluğunu elde eden aday seçilecek, isteyen ile istemeyenler eşit ise kur'a-i şer'iyye'ye başvurulacaktı.[375] Kuşkusuz nizâmnâme ile kurumlaşan bu seçim usulü geniş bir tabanın katılmasını sağlamaktan uzaktı. Ayrıca gereği gibi ve yaygınlıkla uygulanmadığını da belirtmiştik. Çağdaş gözlemcilerin belirttiğine göre, "meclislere seçilenler (!) ya mülkî amirin tayin ettikleri veya benzer biçimde gayrimüslim cemaat ileri gelenlerinin saptadıkları ya da yüksek rütbeli memurlarla anlaşan mahallin ileri gelenleriydi."[376] Ancak bu tür bir mekanizmayı 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu için göze fazlaca batan bir kusur olarak görmemek gerekir. O çağda Rusya İmparatorluğu'nda zemstvo'lar, Avusturya İmparatorluğu'nun birçok yerinde idarî kurullara getirilen üyeler daha geniş tabana dayanan bir seçimle saptanıyor değildi.

Toplanan meclislerin görev ve yetkilerini kesinlik ve açıklıkla belirten hiçbir nizamnâme veya talimatnâme yoktu.[377] Konuşacakları konular ne olacaktı? Anlaştıkları noktalar bir karar mı, yoksa bir dilek niteliği mi taşımaktaydı? Bunlar belirlenmiş değildir. 1864'ten itibaren vilâyet, liva ve kaza idare meclisleri vilâyet bütçesini, giderleri, okul, hastane vs. kuruluşlar için yapılacak harcamaları tartışmışlardır. Ancak merkezî hükümet memurlarının bu meclislerdeki seçimli üyelerden ve ruhanî reislerden asıl beklediği, arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesiydi. Meclis-i idarelerin başlangıçtan beri başlıca işlevi, köylüler arasındaki arazi anlaşmazlıklarını çözümlemek oldu. Kuşkusuz meclis-i idarelerin arazi sorunlarını ve anlaşmazlıkları her zaman hakkaniyetle çözdüğü düşünülemez. Mirî arazilerin belli gruplar tarafından yağmalanması ve tapulanması işlemi bu kurullarda başlamış ve yoğunlaşmıştır. Üyelerin yetkileri tarif edilmediği gibi, yasayla belirlenmiş bir güvenceleri de yoktur. Çoğun mecliste konuştuklarından veya mecliste tartışılan konuları dışarıda söz konusu ettiklerinden dolayı suçlanmaktaydılar. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde ilk defa kurumsallaşan ve mahallî halkın temsilcilerinin katıldığı kurullardan söz etmek mümkün olmaktadır ve bu ileri bir adımdır. Bu kurulların bir tüzel kişilik kazandığını ileri sürmek

güçtür. Ancak bu yönde bir gelişme vardır. Hatta üyelere belirli bir miktar maaş bağlanmıştır. Gerçi bu maaşların kimlere ne miktarda ödeneceği kesinlik kazanmış değildi. Hatta maaş konusunda yolsuzluklar görülmesi üzerine, vazgeçildi. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nde bu nedenle, vilâyet, liva, kaza idare meclislerindeki seçimli üyelerin fahrî olarak çalışmaları öngörülüyordu.[378] Fakat bu organların tüzel kişilik kazanmaları için aslî unsurlardan biri olan üyeliğin anonimleştirilmesi, yani üyelerin niteliklerinin belirlenmesi hususu, 1840'tan beri muhassıllık meclisleri ile ilgili nizamnâmelerde, sonra 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ve 1871 tarihli Daire-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi'nde yerine getirilmiştir. Tabii üyeler; mülkî amir ve memurlar, ruhanî reislerden ibaretti. Seçimli üyeler ise, o yerin halkını temsilen seçilen yarısı müslim, yarısı gayrimüslim dört kişi idi. Bu son kural Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişim ve değişim demektir. 19. yüzyılın Osmanlı düşünürü Meşrutiyet rejimini, parlamentoyu veya bu gibi mahallî kurulları İslâmî meşveret geleneği içinde açıklamaya çalışır ama, bu gibi kurulları İslâmî meşveret geleneği içinde ele almanın mümkün olmadığı açıktır. İdareye ve karar almaya belirli kurallar çerçevesinde gayrimüslimler de katılıyordu. Kurulların teşkil tarzı özünde laik bir temele dayanmamakla birlikte, laik bir gelişmeye yol açmıştır. Mahallî grupların merkezî idarenin kararlarına hiç değilse dilekte bulunma yoluyla katılmaları 1840'lardan itibaren bir kurumsallaşma ve devamlılık kazanıyordu. Bu gelişmenin mahallî idarelerin doğuşu açısından gösterdiği önem dışında, muhassıllık meclisleri ve onun devamı olan vilâyet idare meclislerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun parlamenter hayata geçişinde de önemli bir katkıda bulunduklarını belirtmek gerekir..

19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı toplandığında, imparatorluğun dört bir yanından gelen meb'ûslar, büyük çoğunlukla vilâyet idare meclislerinin seçimle gelen üyeleri arasından valilerce veya meclis üyelerinin ortak kararıyla tayin edilen kimselerdi. Meb'ûs seçimi için hazırlanan talimat-ı muvakkate, vilâyet idare meclislerinin seçilmiş üyelerinin ilk seçmen sayılarak meb'ûs seçilmelerini öngörüyordu ki pratikte meb'ûslar bunların arasından seçilmiş veya valilerce tayin edilmişlerdi. Örneğin, Kastamonî meb'ûsları, 1864-1876 yılları arasında vilâyet meclisinde üyelik yapan Hacı Mustafa ve Salim efendiler, Suriye meb'ûsu, 1869'dan beri vilâyet meclisinin seçilmiş üyesi olan Nikola Nakkaş Efendi'ydi. Hüdavendigâr meb'ûsları da 1870'ten beri vilâyet

meclisinde bulunan Şeyh Bahaeddin ve Pavlos Pavlidi efendilerdi. Örnekler çoğaltılabilir.[379] Gelen meb'ûslar ilk anda eski görevlerinden gelen alışkanlıkla, daha çok geldikleri yerlerin sorunları üzerinde durmuşlarsa da, kısa zamanda ülkenin genel sorunlarını kavramış, hatta dış politikayı bile tartışmaya başlamışlardı. Bu demokratik terbiyede yirmi yılı aşan vilâyet idare meclisleri ve daha eskiye uzanan muhassıllık meclisleri geleneğinin büyük payı vardır. Meclis-i Meb'ûsân'ın bir iç tüzüğü olmamasına rağmen meb'ûslar belli bir müzakere alışkanlığına sahipti. Eski vilâyet müfettişi olan meclis reisi Ahmed Vefik Paşa'nın otoriter başkanlığından, meb'ûsların tartışma âdâbına kadar her şeyin eski vilâyet meclislerindeki tecrübe ve geleneğe dayandığı açıktı. Taşradan gelen meb'ûslar seçim konusu tartışılırken, İstanbulluların ilk defa seçim gördüklerini, kendilerinin ise "ibtida-i Tanzimat'tan beri seçim usulünü bildiklerini" ileri sürüyorlardı.[380]

Vilâyetlerdeki meclis-i idarelerin dışında, yerli halkın temsilcilerinden oluşan Menâfi-i Umûmiye Sandıkları, ziraat ve nâfıa komisyonları, mahallî üyelerin katıldığı ticaret mahkemeleri, memleketin iktisadî hayatını düzenlemekte küçümsenmeyecek rolü olan kurullardı. Rumeli vilâyetlerinde özellikle Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilâyetinde Menâfi-i Umûmiye Sandıkları önemli bir sermaye birikimini gerçekleştiren kuruluşlar olmuşlardı.[381] Bu sermayenin kullanılış biçimi, yatırım yapılacak alanlar mahallî sandık kurullarınca kararlaştırılıyordu. Bununla birlikte sandıklar imparatorluğun her yerinde aynı etkinliğe ve güce sahip değildi. Yerli tüccarların güçsüzlüğü ve iktisadî gelişmenin yavaşlığından dolayı, mahallî idarelerin gerçek anlamda güçlenişini sağlayacak bu kuruluşlar bir müddet sonra etkinliklerini tamamen kaybettiler. Özellikle Osmanlı-Rus savaşından sonra sadece var olan Menâfi-i Umûmiye Sandıkları'na değil, Osmanlı şehirlerindeki esnafın geleneksel avârız sandıklarına bile devletçe el konmuştur. İktisadî konularda karar alma güçsüzlüğü ve sermaye kuruluşlarına sahip olamamak başlangıçtan beri ülkemizde mahallî idarelerin gelişmesini önleyen bir olgudur. 1860'lardan beri sözde her yerde var olan meclis-i belediyeler, üstelik ilk Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nde "Dersaadet ve Vilâyât Belediye Kanunu"nun hazırlanmasına rağmen, gelişememişlerdir. Güçlenen merkezî hükümet karşısında mahallî grupların iktisadî gücü de aynı oranda artmadığından, Türkiye'de mahallî idareler önce iktisadî ve buna bağlı olarak da hukukî özerklik konusunda geri kalmışlardır.

44

19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu’nda da merkeziyetçi devlet felsefesi ve eğilimi egemendi. Modernleşme bürokratik örgütlerin büyümesine neden olmuştur. Devlet faaliyetlerindeki ihtisaslaşma, merkezde ve vilâyetlerdeki örgütlerde ihtisaslaşmayı yaratmaktadır. Merkezî hükümet sanayiden eğitime kadar hayatın her alanını düzenleme eğilimindedir. Yabancı devletlerin misyonerleri ülkenin her yanında sayısız okul ve sosyal kurum açarken, Bâbıâlî bürokrasisi hayırhah davranmasa bile buna engel olamamaktaydı.[382] Ama herhangi bir yerdeki halk kendi ihtiyacına yönelik bir çırak veya ebelik okulu veya çobanlık ve tarım teknisyenliği kursu açmak istese buna izin verilmeyeceğine şüphe yoktu. Yetimhane veya sanayi mektebi kurmak, taşradaki mahallî önderlerin değil, ancak gönderilen valilerin girişimiyle oluyordu. Merkezî hükümet çoğu yerde belediye örgütünü kurmamış ve belediye meclislerine uzun süre tüzel kişilik kazandırmamıştır. Belediyelerden beklenen hizmetlerin bir kısmı vakıfların, bir kısmı merkezî hükümet organlarının elinde olduğundan, İstanbul’da bile belediyenin etkin bir hizmet görmesi mümkün değildi. Bir semtten diğer bir semte suyolu veya kaldırım döşemek için iki-üç nezaret veya evkafla anlaşmak gerekirdi. Kuşkusuz belediyelere ayrılan malî kaynaklar da çok yetersizdi. Belediyeye yeni malî kaynaklar sağlamak konusunda Bâbıâlî bürokrasisinden daha isteksiz davrananlar ise taşra eşrafı idi. Yeni kaynak, yeni vergi demekti. Bu eğilimi Osmanlı Meb’ûsan Meclisi’nde de görmek mümkündür.[383]

Son devir Osmanlı yöneticileri belediye örgütünü sadece düzenli şehir hizmetlerinin görülmesi için istediler. İkinci Meşrutiyet döneminde belediyeler örgüt olarak geliştirilip, tüzel kişilik kazandıkları halde, önceki devirden daha güçlü merkeziyetçi politik baskıyla yönetildiler ve her yerde merkezî hükümete daha bağımlı hale getirildiler. Bu politika imparatorluktan cumhuriyete miras olarak kalmıştır. Hızlı bir şehirleşmeyle birlikte siyasal katılma sorununun da büyük boyutlara ulaştığı günümüz Türkiye’sinde, mahallî idareler halen geçmişin getirdiği uyumsuz yapıyı taşımaktadırlar.

XXII

İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında

Eyâlet İdare Meclislerinin Etkisi(*46)

İlk Osmanlı parlamentosunun toplanması ve 1876 yılı gibi erken bir tarihte anayasal rejime geçiş, tarih ve siyasal bilim literatüründe çeşitli yorumların ortaya çıkışından çok, hayretle ve inanamazlıkla karşılanmıştır. Bu hayret ve küçümseme, hem o günlerde hem de bugün bilimsel literatürde, Meşrutiyet rejimi ve ilk meclisin geleneksiz kurumlar olarak nitelendirilmesine neden olmuştur.

Meşrutî rejime iç baskılardan çok dış baskılarla geçildiği öne sürülmüştür. Oysa o günlerin dış baskılarına boyun eğmek için parlamentarizme geçiş gerekli değildi. Böyle bir dış talep yoktu. Ülkenin içinden gelen direniş bununla bütünleştirildiği vakit, anayasal rejime geçişin nedeni daha iyi anlaşılıyor. Bununla beraber bu yazıda, meşrutî idareye nasıl geçildiğinden çok, onun başlıca kurumu olan parlamentonun çalışma tarzında bir gelenek olup olmadığı tartışılacaktır. Çünkü ilk parlamento hem o gün hem de bugün birçok yazarın, "Toplantı ve çalışma geleneğinden yoksun bir kalabalık" olarak rahatlıkla nitelendirdiği kurumdur. Oysa parlamentonun üyelerine ve bu üyelerin seçilip geldiği vilâyetlerdeki bir takım idarî, kurul ve kurumların çalışmalarına ve bunların tarihî temellerine göz attığımızda, son iddianın ne kadar yanlış ve yüzeysel olduğu anlaşılabilir. Bunu 1877 parlamentosunun görünümünü, çalışmasını ve bir de Osmanlı eyâlet idaresinin klasik devirden beri var olan kurumlarının evrimini inceleyerek göstermeye çalışacağız.

19 Mart 1877'de, Osmanlı ülkesinin dört yanından gelen rengârenk bir heyet toplanıyordu. Meşrutiyet ilân edilmiş, hazırlanan anayasa ile Türkiye tarihinin ilk parlamentosu oluşmuştu..

Rusya sefiri olayı çoktan protesto etmişti: "Avrupa'da parlamentosu olmayan tek ülke olmak ayıbını biz taşıyamayız. Bu Bâbıâlî'ye pahalıya mal olacaktır" diyordu. Britanya Sefiri Layard ise, "Şaşkın, millî problemlerden bihaber bir kalabalık..." diye nitelendiriyordu meb'ûsları...[384] Açılıştan beri, meb'ûslar hataları tenkit etmeye başlamışlardı. Selanik, Erzurum, Bağdat gibi uzak, yakın vilâyetlerden gelen meb'ûslar, az zamanda bozuklukların sadece kendi bölgelerinde değil, ülkenin dört bir yanında hüküm süren, sefalet, bozuk idare gibi derin nedenlerden ileri geldiğini öğrendiler.[385] Yüzyılın ortalarından beri, Tanzimat hareketinin

getirdiği sarsıntı ve tepki yaratan reformlar silsilesi, şimdi de Meşrutiyet rejimini ve onun kurumlarını yaratmıştı. “Parlamento, meb’ûsân, müzakere” herhalde imparatorluk halkının ilk anda anlayabileceği kavramlardan değildi. Meşrutiyet rejimi, içte olduğu kadar dışarıda da şaşkınlık ve problemler yaratıyordu. Nasıl oluyordu da, Aydınlanma devrinden beri Avrupa siyasal düşününde despotik yönetimin modeli sayılan bir toplum, anayasal rejime geçiyordu? Çağdaş dünyaya ve özellikle Avrupa’nın diğer çokuluslu imparatorluklarının parlamenter kurumlarına veya anayasal hareketler bütününe göz attığımızda, bu yargıları haklı çıkaracak bir durum yok değildi. Avrupa ülkelerinde bile parlamenter rejimin henüz sarsıntıdan kurtulduğu söylenemezdi.

Orta Avrupa’daki uluslar hapishanesi ve Metternich’in diktatör yönetimini yaşayan komşu imparatorluk Avusturya-Macaristan, 1848’deki kanlı ihtilâlden sonra parlamenter rejime henüz 27 yıl önce geçmişti. 1850’de Prens Schwarzenberg idaresi Sylvester Patent’le parlamentoyu dağıtıp, anayasal hakları rafa kaldırmıştı. Avusturya’nın 1859’da İtalya ve Prusya karşısındaki yenilgileri, 1860’da anayasal rejime yeniden dönüşü zorunlu kıldı ve meclis 1860’ta toplandı. Ne var ki imparatorluk da bir süre sonra Avusturya-Macaristan olarak ikiye ayrıldı. Çifte taçlı imparatorluk, milliyetlerin çatıştığı bir ortam halinde idi. Anayasal rejim şimdi başka güçlüklerle karşı karşıyaydı.

1866’daki çifte monarşi rejimine geçişin getirdiği buhranlar göz önüne alındığında, parlamenter rejimin Avusturya’da oturduğunu söylemek de henüz güçtü. Rusya anayasasız ve parlamentosuz bir devasa imparatorluktu. Komşu İran’da bu fikrin o çağda mevcut olup olmadığı henüz araştırma konusudur.

Bütün bu gerçekleri göz önüne aldığımızda, ilk meclise geleneksiz, şaşkın bir meclis demekte acaba haklı mıydılar? Osmanlı parlamentosunun ve meşrutî rejimin kuruluş nedenlerini tartışmak, belirtildiği gibi bu tebliğin sınırları dışındadır. Biz, 1877’de toplanan ilk parlamentonun müzakere alışkanlığı, fikrî yapısı üzerindeki bazı yadsıyıcı iddiaları konu edindik. Bu bakımdan ilk parlamentomuzun bir geleneğe sahip olup olmadığını cevaplandırmak zorundayız. Evet, gerçi Osmanlı meşrutî meclisi, çağdaşı olan parlamentoların atmosferinden, sosyal yapısından daha farklı bir görünümdeydi. O çağın Batılı parlamentoları sınıfsal tabana oturan partilerin gruplaştığı, etnik sorunların, malî-iktisadî politikanın yanında işçi sorunlarının da tartışıldığı ve bütün bu sorunların ele alınış biçiminin

parlamento dışı kaynaklardan geniş ölçüde beslendiği kurumlardı. Avrupa, bir müddettir, tutucu hükümetlerin getirdiği statüyle genel oyu kabul etmiş, parlamentolar artık etnik çatışmalar yanında, sınıfsal yönden işçi sınıfının da sözcülüğünün yapıldığı siyasal temsil kurumları haline gelmeye başlamıştı. Ancak ilginç olan, Bismarck'ın dediği gibi genel oy çok şey değiştirmedi. "Bize oy veriyorlar" demişti.

Osmanlı parlamentosu ise ilk bakışta sınıfsal temellere dayanmaktan çok, etnik görünümlü idi. Üstelik bu meclis parlamento dışı bir kuruluşlar silsilesiyle ve kitle örgütleri ile organik bağlar içinde değildi. Tartışmalar, tenkitler zaman zaman cılız kalıyordu ve ülkesel sorunlardan çok, mahallî sorun ve istekleri yansıtan bir görünümdeydi. Gerçi bu durum, özellikle kalabalık nüfuslu ve zengince vilâyetlerin aydın nitelikli meb'ûsları tarafından ülkenin gerçekleri kavrandıkça değişti. Ulusal sorumluluk ve konuları ülkesel düzeyde ele alma eğilimi doğdu. Diğer yandan, bu mecliste gayrimüslim ve Müslüman meb'ûslar arasında, burjuva güçleri ve eğilimleri temsil eden üyelerin de bulunduğu görülüyordu. Ama gene de Osmanlı parlamentosu örgütlü sınıfsal çıkarlar, ulusal ve etnik düzeydeki isteklerin gerçekleştirilmesi için verilen mücadele açısından; o çağın çokuluslu imparatorluklarının hatta 1905'te kurulan Çarlık Rusya Duması'nın atmosferine sahip değildi. Ne var ki, bu nitelik bizatihi Osmanlı meşrutî meclisinin, hiç değilse çalışma ve teşekkül tarzına baktığımızda, köksüz, geleneksiz bir kurum olduğunu kanıtlamaya yeterli değildir. Gerçi Osmanlı parlamentosu, endüstrileşemeyen, sosyal bütünleşmesi zayıf bir ülkenin yapısına uygun bir millî meclisti, ama çok eskilere uzanan bir tartışma ve temsil geleneğini de devam ettirmekte idi. Örneğin, imparatorluk o tarihte, 30 yılı bulan bir süredir, mahallî meclis ve temsil geleneğine vilâyet idaresinin bünyesinde sahipti.

İşte mahallî halkın temsilcilerinin biçimsel vilâyet yönetimine katılması, bir tartışma, karar alma ve eleştiri geleneğini idarenin genel bünyesi içine sokmuştu. Bu gelişimi bu nedenle gözden geçirmekte yarar vardır..

Klasik devirden beri Osmanlı eyâlet idaresinde temsil geleneği, merkezî hükümet adına yürütmeyi elde bulunduran valilerin başvurduğu bir kurumdur. Vergilerin kolay tahsili, zarurî işlerin yaptırılması, reâyânın temsilcilerinden meydana gelen kurulların yardımı ile sağlanırdı. Bu meşveret kuralına dayanan temsil; ruhanî reisler, Hıristiyan reâyâ adına kocabaşılar ve memleket eşrafının temsilcileri (âyan) tarafından yerine getiriliyordu. Vergi tevzi ve tahsili, sefer anında gereken işlerin yerine

getirilmesi gibi konularda yöneticilere yardım gayesini taşıyordu. Meşveret, bugüne kadar sosyal fonksiyonları göz önüne alınmadan İslâmî bir kurum olarak nitelendirilmiştir. Oysa bu, geleneksel devletin güçsüzlüğünü telâfi etmek için vergi toplamadan kamu hizmetlerinin görülmesine kadar, her alanda bölge ileri gelenlerinin yardımına başvurulması demektir. Aynı sistem, erken ortaçağda Avrupa'da da görülür. Almanya'da Rat, Rusya'da Veşçe denen bu kurullar başlangıçta bir devamlılık ve hükmî şahsiyet sahibi değilken, zamanla şehirlerin güçlenmesi ve sosyal yapıdaki değişmelerle hak elde etmiş ve devamlılık kazanmışlardır. Türkiye'de bu tür kurumların devamlılık kazanması ve hükmî şahsiyete sahip olmaları, Tanzimat'tan sonraki eyâlet idaresinde yapılan reformlarla mümkün olmuştur. Resmen Avrupa'dan beş asır sonra gerçekleşen bu süreç, daha önce de facto olarak Balkanlar'da, bazı Akdeniz adalarında kısmen gerçekleşmekte idi. Örneğin, Kıbrıs Adası'nda, Hıristiyan reâyânın temsilcilerinden kurulan ve Demogerentos denen bu heyet, zamanla ada ahalisinin örgütlenmesinde, bağımsız hareket etmesinde önemli bir etmen olmuştu. Esasen, ülkenin her yerinde bu tür kurullar ve onların önde gelen temsilcileri 18. yüzyıl sonlarından itibaren; merkezin güçsüzlüğünden istifade ile yürütme erkini ele alabilmişler ve devamlı bir meşveret geleneği kurabilmişlerdir.[386] Balkanlar'da bu kurullar, özellikle 19. yüzyılda Mazzini'nin fikirlerinden esinlenerek örgütlenen ve çalışan, Diaspora Révolutionnaire haline geldiler ve Balkan bağımsızlığında önemli rol oynadılar.

Merkeziyetçi bir atılım sayılan Tanzimat hareketi, eyâlet idaresinde bu tür eski kurum ve geleneklerin ıslâhını; yeni strüktürün yerleştirilmesi, kanunî ve merkeziyetçi bir idarenin gerçekleşmesi için yeniden organize etmeyi tercih etti.

Malî ıslâhat için gönderilen fevkalâde yetkili muhassılların yanına, o yerin ruhanî reisleri, müfti ve ahali arasından seçilen üyelerden kurulan muhassıl meclisleri verildi, ilk zamanlar maaş da alan bu meclis üyeleri kapalı oturumlarda, vergi tevzii, tahsili, nâfıa ve maârife ilişkin konularda tartışıyor, karar alıyordu.[387] Bu kurulların üyeleri, Tanzimat öncesi âyan ve eşrafını meydana getiren gruplardandır. Başlıca yenilik, Hıristiyan ahali temsilcilerinin arada bulunmasıydı. Bunlara Müslüman üyeler ilk zamanlar pek iltifat etmedi, hatta hakaret ettiler. Ancak zamanla, birlikte çalışma geleneği yerleşti. Üyelerin idarecilerle çatışıp, ahaliyi kışkırttıklarına veya onlara boyun eğdiklerine dair örnekler vardır. Gene üyelerin birbirleriyle çatışıp bu kurulları bir nüfuz mücadelesi alanına çevirdikleri görülüyor.[388]

1845 Lübnan olayları ve büyük devletlerin fiilî müdahalesi, burada ayrı bir idarî statünün gerçekleştirilmesini gerektirdi. Gerçekte, Lübnan hiçbir zaman ülke ile bütünleşememişti. Şimdi ise, Fransa, Marunîleri; İngiltere, Dürzîleri kışkırtıyor ve himayesi altına aldığı bu cemaatlerin, Cebel-i Lübnan İdaresi'nde söz sahibi ve güvence altında bulunmalarını istiyorlardı. Büyük devletler ve Osmanlı temsilcilerinden kurulu komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi'ni hazırladı.[389] Bu üç yıllık bir statüydü. 16 Eylül 1864'te yenilendi ve imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Hıristiyan bir mutasarrıfın yönetiminde, ahaliyi teşkil eden cemaatlerden her biri (Marunî, Dürzî, Melkit), mutasarrıfın yanında bir vekile sahip olacak, gene bu cemaatlerin ikişer üyesinden kurulu bir merkezî meclis seçilecekti.

Bu aşırı özerk statü, Avrupalılarca bütün ülkede uygulatılmak istendi. Ancak Osmanlı yöneticileri, başta A. Cevdet Paşa olmak üzere, daha mutedil ve merkezî hükümetin etkisine açık bir umumî statü hazırladılar. Bu 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'dir. Yaygın şekilde uygulanmasa bile, ilk anda bazı vilâyetlerde süratle yürürlüğe kondu. Burada müslim ve gayrimüslim vilâyet meclisi üyeleri cemaatlerce seçilmiyor, vilâyet yönetiminin gösterdiği adayları, belli miktar vergi verenler seçiyordu. Kaza, liva ve vilâyet kademesinde yapılan seçimin sonuçları vali tarafından tasdik edilerek, adayların üyeliği kesinleşiyordu.[390]

Meclisler, müfti ve cemaatlerin ruhanî reisleri dışında, seçimle gelen iki müslim ve iki de gayrimüslim üyeden müteşekkildi. Böylece vilâyet, liva ve kaza idare meclisleri, vali, mutasarrıf ve kaymakam yanında icraî bir organ olmaktan çok bir karar ve istişare organı olarak bulunuyordu. Maalesef toplantılar gizli olduğundan, hiçbirinin müzakere usulü hakkında bilgi edineceğimiz belgelere sahip değiliz. Ancak ilk parlamentonun müzakere havasındaki alışkanlık bize bu konuda da bir görüş verebiliyor.

Sistemin yaygınlaştırılıp son şeklini alması, 1871 Nizamnâmesi ile mümkün oldu. Bu statü aşağı yukarı imparatorluğun sonuna, 1916 tarihli Vilâyet Kanun-ı Muvakkatı'nın çıkarılmasına kadar devam edecektir.

1871 Vilâyet Nizamnâmesi ile, her sancak ve kaza merkezinde idare meclisleri ve vilâyette de vilâyet idare meclisi teşkil edildi. 1871 Nizamnâmesi meclisleri yaygın hale getirmiştir. 1871 Nizamnâmesi ile gelen yeni bir kurum da; vilâyet umûmî meclisleridir ki, her livadan seçilen

temsilciler, merkezde valiyle vilâyet sorunlarını tartışıp, temenni mahiyetinde karar aldıkları yıllık toplantılar yaparlardı.

Bu meclislerin hepsinin üyeleri kaza, liva ve vilâyet düzeyinde kademeli olarak seçilir. Seçim idarî amirlerin onayıyla kesinleşir. Tabii üye olan ruhanî reisler ve müfti dışında, iki müslim iki de gayrimüslim üye seçilir, demiştik. Gayrimüslim üyelerin sayısıyla ilgili bu hüküm, Rumeli vilâyetlerinde dikkatle uygulanırken, Anadolu vilâyetlerinde pek dikkatlice uygulanmamıştır. Babil kulesini andıran bir etnik yapıya sahip olan Mezopotamya vilâyetlerinde ise, özellikle uygulanmıştı. Zaten bu vilâyetlerin rengârenk idare meclislerindeki etnik çatışmalar, bir “Arbiter Mundi Ottomanorum” rolündeki valilere geniş inisiyatif ve yetki kazandırmıştır.[391] Bir anlaşmanın olmadığı bu yerlerde, harc-ı âlem işler hariç, önemli hiçbir konu görüşülemezdi. Önemli sorunlar ise, devlet kapısının gizliliği ardında çözüm beklemek zorundaydılar. Engelhardt, “Valiler, meclislerin bu kozmopolit yapısına sığınarak, konsolosların taleplerini de rahatça reddedebiliyorlardı” demektedir.[392]

1877 meclisinin meb’ûsları yeniden yapılan, umumî seçimlerle değil de, zaten seçilmiş sayılan, vilâyet idare meclisindeki bu üyelerin meb’ûsluk sıfatını kazanmasıyla kurulmuştur. Nitekim Engelhardt, valilerin meb’ûsluk sıfatını çok defa kendi arzulayıp, güvendikleri kimselere adeta tevcih ettiklerini ilâve ediyor ve diyordu ki: “Valiler kendi adamlarına, kendi yetiştirmeleri olan memurlara ve aşâr mültezimlerine meb’ûsluk sıfatını tevcih ettiler.”[393] Bununla beraber gelen meb’ûslar, tartışma, seçim gibi konularda bir tecrübe sahibi idiler ve bunu İstanbul meb’ûslarına bir üstünlükleri olarak kabul ediyorlardı.[394] Bu konuda ilginç bir yön de, Osmanlı parlamentosunun seçmenliği verilen vergiye göre, varlıklı sınıflara münhasır bir imtiyaz olarak bırakma eğilimidir.[395]

İstanbul vilâyeti ilk defa seçim görüyordu. Burada ilk seçmenler mahalle muhtar ve imamlarınca tesbit edildiler. Seçimlerin sonucunda, evvelce tesbit edilen kontenjan dolmamıştı. Meclise 33’ü gayrimüslim olmak üzere 99 meb’ûs gelmişti.[396] Rumeli meb’ûsları, yarı yarıya müslim ve gayrimüslim, Anadolu meb’ûsları büyük ölçüde Müslümandı. Mezopotamya ve Arabistan meb’ûsları arasında tek tük Hıristiyanlar vardı. Bu sonuncular, mecliste hükümetin ve Müslüman meb’ûsların görüşlerini destekliyorlardı. Vilâyet meclislerinin içinden yapılan seçimle, adeta bir “Vilâyet Meclisleri Umûmî Heyeti” meydana gelmişti. Meclis-i Meb’ûsân taşra meşveret meclisleri gibiydi. Bu nedenle ilk parlamentomuz, köklü

sınıfsal, politik nitelikli mücadelelerde sivrilen, örgütsel ve sınıfsal tabanı temsilen gelen üyelerden değil, bu mahallî temsilcilerden meydana geliyor ve buna uygun bir fikrî yapıya sahip bulunuyordu. Vilâyet idare meclislerinin ve diğer kurulların (Temyiz Dîvânı, Nâfıa, Ziraat, Maârif Komisyonu gibi) birçok nüfuzlu üyesi, meb'ûs olmuştu. Örneğin, Kastamonu meb'ûsları, 1867-1876 yılları arasında vilâyet idare meclisinde adeta demirbaş üye olarak bulunan, Hacı Mustafa Efendi ile Salim Efendi idi. Gene Suriye meb'ûslarından Nikola Nakkaş Efendi 1869'dan beri vilâyet meclisinde idi. Bursa vilâyeti meclis-i idare azâlığını 1870'ten beri yürüten Şeyh Bahaeddin Efendi ile aynı meclis üyelerinden Pavlos Pavlidi Efendi, Hüdavendigâr vilâyeti meb'ûsları olarak geldiler.[397] Bu örnekler çoğaltılabilir ve böyle olması da bu şartlarda doğaldı. Seçim her şeyden önce bir örgüt sorunudur. Osmanlı ülkesinin bu konuda bir tecrübesi yoktu. Sonra temsilcilik ve meb'ûsluk gibi sıfatlar için, herkes önce vilâyetlerde bu niteliği kazananları uygun görüyordu. Bu nitelik, çağdaş Avrupa parlamentolarının tersine Osmanlı parlamentosunu bir "vilâyetler şûrâsı" haline getirecek kadar ağır basmaktaydı. Siyasal partiler, sendikalar gibi kuruluşların siyasal hayatta önemli rol oynadığı ülkelerde, meb'ûslar mahallî temsilcilik niteliğini kaybeder ve ulusal temsilcilik niteliğini kazanır. Gerçi Osmanlı meb'ûsları bu konuda hızlı bir evrim geçirip, kayda değer örnekler verdiler. Ancak mahallî temsilcilik nitelikleri dolayısıyla genel oy gibi bir fikirden de yoksundular. Tersine, vilâyet kurullarında olduğu gibi iki dereceli seçimi savunuyorlardı.[398] Genel oy ülkesel çapta faaliyet gösteren sendika ve sınıf partileri gibi kuruluşlardan gelen temsilcilerin savunacağı bir konudur.

Meb'ûslar ilk anda bir ülkenin sorunlarına tümüyle sahip çıkan kişiler değil, kendi bölgelerinin dertlerini anlatmaya gelen kimseler niteliğindeydi. Maamafih, bu durum zamanla değişti. Meclislerin müzakere ve yönetim tarzı, meşrutî meclise de sinmişti. Reis Ahmed Vefik Paşa eski bir valiydi, karşısındaki meb'ûslar da eski vilâyet meclisleri üyeleri... A. Vefik Paşa, onların tenkit, temenni ve taleplerini, bir valinin despotluğu ve hazır cevaplığı içinde karşılıyor, müzakere usulünü kendi saptıyor, yer yer haşin davranışlar ve azarlamalarla oturumları yönetiyordu, I. Meclis'te, etnik çıkarlar bile daha çok bölgesel bir hava içinde savunuluyordu. Örneğin, vilâyet ve belediye kanunları tartışılırken, İstanbul'un imtiyazatından yakınmayı meb'ûslar âdet haline getirmişlerdi.[399] Bu partikülarist eğilimin millî bir politika görüş ve savunuculuğuna çevrilebilmesi için zaman geçti.

Gene de tenkitler idarenin genel yapısından çok, falan veya filân vilâyetin yolsuz valisi, hırsız defterdarı üzerinde yoğunlaşıyordu. Bölgecilik Müslümanlar kadar gayrimüslim meb'ûslarda da görülüyordu. Rumeli Hıristiyanlarının bölgesel milliyetçi ve hatta burjuva-milliyetçi nitelikteki isteklerine, Mezopotamya Hıristiyanları hiç de aynı nitelikte olmayan, tamamen yerel çıkarlarını savunan itirazlarla karşı çıkıyorlardı.[400]

Osmanlı parlamentosunun, kuruluşu için yapılan seçim ve seçilen meb'ûsların müzakere alışkanlığı ile mevcut taleplerinin niteliği açısından temelini, vilâyet yönetiminin organları olan, mahallî idare meclisleri oluşturmaktadır. Meclisin ilk zamanki atmosferini de gene bu meclislerin fikir iklimi etkiliyordu. Bu özellik zamanla, özellikle II. yasama döneminde giderek kaybolmaya yüz tutacaktır. Unutmayalım ki, 1877 meclisi Türk parlamento hayatında, 1960'lara kadar göze çarpmayan bir cesaretin örneğini vermiş, tabu sayılan dış politika konusunda aktif bir izleyicilik ve tartışma ortamına girmişti. Bunun geniş ölçüde parti disiplininin ve siyasî parti gruplarının bulunmayışından ileri geldiğine şüphe yoktur. İlk parlamentomuz, diğerlerinin tersine siyasal grup ve partilerden çok, vilâyet temsilcilerinin oluşturduğu bir kurumdu.

Meb'ûsân Meclisi'nin bu niteliği Âyan Meclisi'nde görülemez. İmparatorluğun yüksek rütbeli bürokrat ve askerlerinden oluşan ve üyeleri tayinle gelen Meclis-i Âyan, I. Meclis'in tersine, yerel sorunlar konusunda ya bilgi sahibi değildi ya da bunları tartışmaya tenezzül etmiyordu. Maamafih bu kurulun hukuk ve idare alanındaki tecrübe ve bilgi üstünlüğünü göz ardı edemeyiz. Umumî politika, iç ve dış siyaset sorunlarında da, saltanata saygılı ve "hikmet-i hükümet" fikrinin gizlilik ilkesine bağlıydılar. O yüzden onlar da yönetici elitin tutumu içerisinde bir şeyi tartışıp itiraz etmemeye, irade-i seniyyenin buyurduğunu beklemeye hazırdılar. İlk yasama organları arasındaki bu derin fark, üyelerinin yapısal kökeninden ileri gelmektedir.

XXIII

Midhat Paşa’nın Vilâyet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası(*47)

Osmanlı İmparatorluğu’nda 1860’larda, reform ve ulusalcı ayaklanmalar, anayasacı liberalizm ve reaksiyon iç içe yaşıyordu. Böyle bir ortamda Midhat Paşa, modernleşen ve zamanına ayak uydurmak isteyen ihtiyar bir imparatorluktaki yeni zihniyeti temsil etmekteydi. Tuna, Niş, Bağdat, Şam; her biri 19. yüzyılın ulusçu akımlarıyla çalkalanan veya endüstri dünyasının yarattığı yeni iktisadî ilişkiler ortamına giren merkezlerdi. Osmanlı reformculuğu bu değişen dünyaya nasıl uyum sağlayacaktı? Midhat Paşa’nın yönetimi, bu zıtlar dünyasında reformcu Osmanlıcılığın gelişiminin öyküsüdür denilebilir.

Midhat Paşa Tuna vilâyetine bir Osmanlı valisi olarak geldi. Bu vali Osmanlıcı düşüncenin de en aktif adamıydı. Gerek kendi fikirleri gerekse maiyyetindekiler, Tanzimat döneminin modernleşmeci ideolojisini, Osmanlı yurtseverliğini temsil ediyorlardı. Osmanlıcılığın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ulusalcılık ortamıyla ne derece uyuşabildiği ayrı bir sorundur. Ama Midhat Paşa, klasik dönemin yöneticilerinden farklı düşüncede, farklı kadrolarla göreve başlayan, Tanzimat dönemi insanının ve okumuş (literati) bürokratının niteliklerine sahip yeni bir yöneticiydi. Osmanlıcılık, Osmanlı yönetici sınıfının 19. yüzyıldaki ideolojisiydi. Midhat Paşa’nın ilk kuşak Tanzimatçılardan farklı bir yönü vardı. O meşrutiyete, yani anayasal monarşiye inanmış bir yöneticiydi. O halde, sadece kanunî ve adil bir idareyi değil, fakat yönetilenlerin yönetime katıldığı, ona sahip çıkacakları bir tarz-ı idareyi yerleştirmek gerekiyordu.

Midhat Paşa’nın yakın çalışma arkadaşları da Osmanlıcı bir kadro oluşturuyordu. Tahrirat müdürü İsmail Kemal Bey’di; Arnavuttu. 1878 yılında Balkanlar’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndan kopma tehlikesi üzerine kurulan Prizren Birliği’nin öncülerindendi. Arnavut ulusçusuydu, ama Arnavutluk’un Osmanlı ittihadı içinde güçlenip yaşayacağına inananlardandı. Diğer yakın bir çalışma arkadaşı Ermeni Odian Efendi, Antuvan Vasıf Kılıçyan Efendi ve nihayet yakın çalışma arkadaşı olan Ahmed Midhat Efendi’ydi. Yanındaki teknisyen kadroları, 1849’da imparatorluğa sığınan Polonyalı ve Macarlardı. Bunlar kartograf, teknisyen ve açacağı sanayi mektebinin hocalarıydı. İçlerinden en önde geleni

Polonyalı Karol Brzozowski'ydi. “Kara Avcı” diye bilinen bu kimse, onu Bağdat vilâyetinde de izlemiş ve oradaki çalışmalara yardımcı olmuştur. Becerikli bir maliyeci, kitabet ve teknisyen kadrosunu toplayıp örgütlemek Midhat Paşa için önemli bir başarıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında bir Avusturya valisi, hatta bir Çarlık Rusya valisi için bu imkân zaten vardı. Ama Osmanlı İmparatorluğu merkeziyetçilik çağında, artan bürokratik faaliyetleri yürütecek kâtib kadrosundan, teknik altyapıyı kuracak teknisyenlerden mahrumdu. Daha 1859 senesinde vilâyetlere yazılan ve tensikat emreden bir yazıya; valiler ellerinde zaten yeterli sayıda memur olmadığı cevabını vermişlerdi. Midhat Paşa, ulusçuluğun kaynadığı bir bölgeye Osmanlıcı ideolojinin taraftarı ve nitelikçe de Osmanlı olan kozmopolit bir kadroyla geliyordu.[401]

Geldiği ülke, Bulgarların yaşadığı yerdi. Bulgar ulusalcı hareketi 1860'lı yıllarda gerek ideoloji gerekse örgütlenme olarak doruk noktasına ulaşmıştı. İlk safhada Rum Patrikhanesi'nden kopmak ve millî kiliselerini kurmak yolunda önemli adımlar atmışlardı. İkinci olarak, bu yıllarda komiteler halinde örgütlenmeyi hızlandırmışlardı. Yunan bağımsızlık hareketinden farklı olarak, Bulgaristan'ın büyük Avrupa devletlerinden aynı ölçüde bir destek aldığını söylemek zordur. Şartlar, Bulgarları kurtuluşçu hareketlerini kendi başlarına örgütlemeye zorlamıştır. Köylü kitlelerinin katıldığı veya katılmak zorunda kaldıkları bu komiteler, bir yerde özgün bir Balkan komitecilik hareketinin de başlangıcı sayılmalıdır. G. Rakovski'nin Sırbistan'da kurduğu Verhovna Narodna Grajdanska Naçaltstvo ve Vasil Levski'nin Romanya'daki komiteleri Tuna vilâyetindeki hareketleri dışarıdan yönetiyordu. Bulgar ticaret burjuvazisi, etnik renklilik ve toleransın bulunduğu Romanya'da, Osmanlı Trakya'sında ve Ege bölgesinde gelişmişti. Hatta ilk Bulgar gazetesi Lyuboslovye, Konstantin Fotinov tarafından İzmir'de çıkarılmıştı; gene 1863'te İstanbul'da Kiryos Petro ve Hristos Topçiplişte tarafından bir gazete çıkarılmaktaydı. Bulgar eğitimi Tanzimat başından beri gelişiyor ve zengin çevreler tarafından finanse ediliyordu. Bulgaristan'da eğitim bir sorundu. Kimi zaman Rusya'nın okulları etkilediği görülüyor, kimi zaman Fener Patrikhanesi'nin temsilcileri Bulgar eğitimcilerle çatışıyor, onların Rus ajanı olduğunu Osmanlı makamlarına ihbar ediyorlardı. Bu sorunlar kasabadan vilâyete, vilâyetten Bâbıâlî'ye ve oradan yabancı sefarethanelere doğru büyüyen problem dalgaları halini alıyordu. Midhat Paşa'nın politikası bu durumda üç nokta üzerinde yoğunlaştı. Basın ve eğitime Bulgar dilinde el atarak,

Osmanlı vatanseverliğini ve Osmanlı resmî kontrolünü yerleştirmek, ikincisi, mahallî halkın yönetimde söz sahibi olmasını sağlayarak, Tanzimat başından beri görülen otokratik modernleşme yöntemini bertaraf edip, yönetimi daha liberal bir esasa oturtmak ve nihayet, çetelerin faaliyetine daha aktif biçimde karşı koymak. Tuna vilâyetini geniş ölçüde Rusya'dan gelen muhacirlerle iskân etmek de bu politikanın bir tamamlayıcısı olarak değerlendirilmelidir.

Midhat Paşa, Bulgarca gazete çıkarıp bazı kitaplar yayımlattı. Bulgar okullarına Türkçe dersi ve Osmanlı tarihi ve coğrafyası gibi dersler koydurarak, Bulgarların kendi dilinde eğitim görmeleri yanında, Osmanlı yurtseverliğini kabul ettirmek çabasında idi. Bu sayede özellikle Rusya'dan, Sırbistan'dan gelen ihtilâlci neşriyatın etkilerini ortadan kaldırmak istiyordu. Paşa'nın bu projesi, aynı yıllarda Rusya İmparatorluğu'nda Türk kabilelerini kazanmak için uygulanan İlminsky projesini andırmaktaydı. İlminsky, Rusya İmparatorluğu'nun azınlıkları olan Tatar ve Türkik ulusların böyle bir eğitim ve yayınla entegrasyonunu amaçlamıştı. Midhat Paşa'nın eğitim politikasının üç buçuk yıl içinde kayda değer sonuçlar sağladığını belirtmek gerekir. Bulgar okullarındaki eğitim bu politika doğrultusunda etkilenebilmiş, Bulgarca kitap basımı için imparatorlukta (Mısır hariç) ilk Vilâyet Matbaası kurulmuştur. Bu matbaanın asıl önemli işi, Duna yahut Tuna isimli Türkçe-Bulgarca vilâyet gazetesini çıkarmak olmuştu. Tuna bizdeki ilk vilâyet gazetesine örnektir. (Daha önce Mısır'da çıkan Vekayi-i Mısriyye'yi bu anlamda ele alamayız.) Bu gazetenin tahlili yapılmıştır. Sanıldığının aksine, vilâyet haberleri, yerel tarih ve iktisadî-beledî konular ağırlıklı olarak yer almakta idi. Bağdat ve Suriye'de de aynı şeyin devam ettiğini belirtelim. Gerçekçi ve dengeli bir eğitim politikası gereği, kâtib ve subay yetiştirecek okullardan çok teknisyen yetiştirecek okulların gereğini anlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli vilâyetlerinde, ardından Bağdat'ta ilk sanayi mekteplerini kurmak Midhat Paşa'nın işidir. Bu konudaki yardımcıları Polonez-Macar teknisyenler başta olmak üzere kendi maiyyetindekilerdi.

Elimizde bir mazbata var... Buna göre Tulca sancağı, Mahmudiye kazası, Körçeşme köylüleri; muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni ve ihtiyar meclisi üyeliklerine şu kimseleri intihab ettik, diye matbu bir mazbata sunuyor. Midhat Paşa vilâyet yönetiminde Tanzimat başından beri izlenen modern otokratik yönetimi terk eden ilk devlet adamımız, daha doğrusu anayasacı demokratların ilk temsilcisidir. Vilâyet halkına, yönetime

katılmak ve sorunları kendileri çözmekte daha çok inisiyatif vermiş, bu inisiyatifi meclisler sayesinde kurumlaştırmış ve meclislerin seçimli üyelerinin, vilâyet, liva, kaza düzeyinde düzgünce seçimine dikkat ederek, köylerde de aynı biçimde seçimleri yaptırmaya dikkat etmiştir. Paşa'nın Bâbıâlî ile bitmeyen mücadelesi valilere verilen yetkilerin kısıtlılığı konusundaydı. Özellikle Suriye'de iken, asayiş konusunda ordu müşîrinin yetkilerini validen bağımsız olarak kullanmasına Midhat Paşa'nın itiraz ettiği ve gerek müşîrle gerekse merkezle çatıştığı görüldü.

Midhat Paşa, mahallî halk idareye katıldıkça, ulusalcı radikalizmin bertaraf edileceği kanısındaydı. Vilâyetler idaresinde adem-i merkeziyetçilik düşüncesi, Midhat Paşa'dan Jön Türkler'e, özellikle Prens Sabahattin'e geçmiştir. Bu eğilim 1921 Anayasası'nda çarpıcı bir ifade ile yer almaktaydı.[402] Midhat Paşa, Tuna Nizamnâmesi'nde de, "mutasarrıf" sözünü ve unvanını despotça bularak kaymakama ve "kaymakam"ı müdüre çevirtmişti. İlk Osmanlı parlamentosunda vilâyet kanunu görüşülürken meb'ûslar, Midhat Paşa'nın kullandığı bu unvanların kanunda yer almasını ısrarla istediler. Midhat Paşa bu gelişmelere ve demokrat tutumuna rağmen, ulusalcı hareketlere güç verecek bir mahallî özerkliğin şiddetle karşısında durmuştur. Tuna vilâyetinde kilit noktalarda Bulgar memur az kullanılıyordu.[403] Ayrıca, Avusturya ve Rusya'nın Viyana Protokolü'nde (1855) ısrarla üzerinde durdukları, Balkanlar'da nahiye idarelerinin geliştirilmesi projesini engelleyenlerin başındaydı. Nahiye meclisleri çoğunluk halktan seçilecek, müdür onların arasından tayin edilecekti. İşte Midhat Paşa bu hükmün getireceği tehlike dolayısıyla, yerleşme hiyerarşisinin gereğine ve nüfusun kompozisyonuna rağmen, Tuna vilâyetinde nahiyelerin gelişmesini, kurulmasını engelledi. Tuna vilâyeti 7 sancağa ayrılmıştı ve 48 kaza vardı. Ama nahiye statüsündeki yerlerin sayısı yüzleri aşması gerekirken, sadece 15 idi. Midhat Paşa'nın vilâyetin nüfusu üzerinde etkin bir değişikliği başlattığı görülüyor. Rusya'dan gelen Çerkes-Tatar muhacirler bu yıllarda bolca yerleştirilmekte ve bizzat köyler ve kasabalar halkının desteğiyle toprak verilip, ev yapılmaktaydı. Halk harcamaları yapıyor, devlet onlara borçlanıyordu. Sonra çoğu zaman bu borç devlete bağışlanıyordu. Sultan Abdülhamid de ileride Orta Anadolu'yu iskân etmek için bu metodu izlemekte tereddüt etmeyecekti.

Midhat Paşa'nın kurduğu memleket sandıkları bizde ulusal kredi kurumlarının başlangıcı sayılıyor. İster istemez 19. yüzyılın ilk yarısında Macaristan tarımının ve kredi kurumlarının ünlü ıslâhatçısı Kont Széchenу

Istvan'ı hatırlıyoruz. Széchenу, Macar tarımının ıslâhı ve tefeciliğin önlenmesi için tarımsal kredi kurumlarını tasarlayan ve gerçekleştiren adamdı. 19. yüzyılın Doğu Avrupası, galiba böyle girişimci büyük yöneticileri yaratıyordu. Midhat Paşa'nın memleket sandıklarını o çağın ölçüleri içinde banka olarak niteleyemeyiz. Bunlar daha çok imece usulü bir yardımlaşmaya ve kısa vadeli faizli borç vermeye dayanıyordu. Ama olay komün maliyesi açısından mühimdi; merkezî devlet kontrolünden ve müdahalesinden uzak, komün maliyesinin temellerinin atılması demekti. Memleket sandıklarının nitelik ve gelişmesi her yerde aynı olmadı. Kimi yerlerde sermayedar ve belirli zümrelerin tekelinde idi, ama Tuna vilâyetinde en yaygın ve güçlü şekliyle uygulandı. Bulgar tarihçi Maria Todorova'ya göre, 1864-1866 arasında sadece Rusçuk'ta sandık sermayesi 883.000 kuruştan 3.665.093 kuruşa çıktı.[404] Tırnova'da ise, bu artış beş misliydi. İmece usulü, sadece sermaye ve kredi piyasası için değil, bayındırlık işlerinde de uygulandı. Bağış veya angaryamsı bir hizmetle köprüler ve yollar yapımını biliyoruz. Vidin-Selanik şosesinin, yani Tuna ile Akdeniz'in bu sayede birleştiğini düşünmek yeterlidir. İmece usulü çalışma, bağış ve mahallî imkânlarla Varna limanı ile Dunava gölü arasında bir kanal açılmıştır. Bunun Varna limanının gelişmesi açısından arz ettiği önem açıktır.[405] Niş valiliği sırasında da bu gibi tedbirlerle refah ve güvenlik artınca, Niş isyanından beri ülkeyi terk edip Sırbistan'a ve Rusya'ya kaçan Bulgarlar geri gelmeye başlamıştı. Midhat Paşa'nın Balkanlar'daki valilik yıllarına ait böyle arzuhallerin sayısı kabarıktır.[406]

Ticareti geliştirmek için mahallî vapur şirketleri Tuna ve Bağdat'ta kurulduğu gibi, ilk anda posta arabaları kumpanyası da kurulmuştu.[407] Bayındırlık hizmetleri için halkın angaryaya koşumu cebren olmuyordu. Yapılan işler dolayısıyla eşraf, ileri gelenler ve halk kendileri bu işe katılmıştır. Hamidiyye döneminin Abidin Paşa gibi valileri bu gibi işleri örgütlemekte Midhat Paşa'yı izlemişlerdir. Ankara'ya demiryolu gelmesi için Ankaralıların bedenen çalışmaya razı olduklarını bir dilekçeyle saraya bildirdiklerini biliyoruz.[408]

Dahilî emniyet ve refahı sağlayacak bu tedbirlere karşılık Midhat Paşa, Bulgar komitecilerine karşı etkin bir politika yürütmüştür. Bu alanda da yargılamaya ve suçu kanun dairesinde cezalandırmaya dikkat etmiştir. Dönem içinde, Bulgar komiteleri ile daha etkin mücadele edildiği anlaşılmaktadır. Sayısız örneklerden biri, 1864 yılı içinde Tuna'da bir Rus gemisinde silâh ele geçirildiğini ve zabt edildiğini bildirir.

Tarihî açıdan Midhat Paşa'nın trajik konumu burada ortaya çıkmaktadır. Başarıları, yaratıcı yönetimi ve demokratlaşma isteği, Bâbıâlî'nin tutucu çevrelerinin hoşuna gitmemiş ve onu bugüne kadar süren bir dedikoduyla "Mehmed Ali özentisi" olarak nitelemişlerdir. Diğer yandan Bulgar ulusçuluğunun en geliştiği zamanda Osmanlıcı bir politika izleyerek, Bulgar ulusçularıyla da çatışmaya düşmüştür. Avusturya ve Rusya ise, Balkanlar'ın bu kesiminde Midhat Paşa'nın reformlarla Osmanlı egemenliğini güçlendirebileceğini düşünerek, Bâbıâlî üzerinde baskıda bulunmuşlardır. Bâbıâlî muhafazakârları ise, bu entrikalara hayırhah bir biçimde uymuşlar ve Paşa'yı geri çağırarak Şûrâ-yı Devlet nazırlığına tayin ettirmişlerdi.

19. yüzyılın otokratik imparatorluklarında belirli bir devlet adamı tipi vardır. Ehliyetli, organizatör, çalışkan yönetici tipi, tembel bir bürokrasiyi harekete geçirmekte ve yönetilene bir şeyler vermeyi amaçlamaktadır. Tolstoy'un Anna Karenina romanındaki Aleksandr Karenin, böyle bir tipin tasviridir. Ancak, sahnedeki muhafazakâr ve otokrat tipli bu devlet adamlarına, Kont Witte, Midhat Paşa gibi liberal demokrat tutumlu yeni yöneticiler grubunun katıldığını görürüz. Midhat Paşa, başarıları ve başarısızlıklarıyla 19. yüzyıl modernleşmesinin yarattığı liberal devlet adamlarına bir örnektir. Onların trajedisi, otokrat imparatorlukların köhne yanlarıyla, gelişen liberalizmin aynı bünyedeki çatışmasının bir sonucudur.

Midhat Paşa, kadrolar yetiştirmeyi amaçlayan ve yönetim yeteneğini daha geniş gruplara yayan Tanzimat bürokratları kuşağının son temsilcisidir. Tuna vilâyetinde de yeni kadrolar, genç memurlar yetiştirmiştir. Liberal bir monarşi için mücadele veren, Tanzimat'ın getirdiği kanun devleti özlemini anayasacılığa dönüştüren Midhat Paşa, modern Türkiye'nin oluşum sürecinde bu yönüyle önemlidir. Anayasacılığı salt kendine ait bir özlem ve hareket olarak kalmadı. 1867'de yarattığı havaya bir ölçüde ulusçu Bulgar hareketi de katıldı. 1867 yılında Gizli Bulgar Komitesi Sultan Abdülaziz'e 21 maddelik bir anayasa taslağı sundu.[409] "Haşmetli İmparator Efendimiz" diye başlayan öneri, Ferenç Dèak'in hazırladığı federal Avusturya-Macaristan monarşisi statüsünün yapısını izleyerek, sultanı, Osmanlı Hakanı ve Bulgar Çarı olarak iki federe ülkenin yöneticisi diye tanıyordu. İlk 16 maddede Bulgar yönetimi, 5 maddede Bulgar kilisesinin statüsü düzenleniyordu. Ulusçu ayrılmacılık ve radikalizm yerini, kısa sürecek ve reddedilecek bir ılımlılığa ve federasyonculuğa bırakmıştı. Osmanlı İmparatorluğu tarihinin bilinen bu ilk

anayasa tasarısı, kuşkusuz Tuna vilâyetindeki başarılı yönetim denemesinin ve politikasının izlerini taşıyordu.

XXIV

19. Yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti(*48)

1

Berlin Kongresi'nden sonra, Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'daki hâkimiyet sahasından önemli kayıplar verdi. Bu imparatorluğun, Balkanlar ve Ortadoğu'da klasik dönemlerdeki siyasî coğrafyası önemli sarsıntılar geçiriyordu. Mağrib bölgesi Libya dışında (Trablusgarb vilâyeti) elden çıktı. Mısır, İngiliz işgali altındaydı. Bu deyimi ısrarla kullanacağız, çünkü Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde Mısır üzerindeki Osmanlı hukukî hâkimiyetinin vurgulanması ve bizzat hilâfetin bu politika için önemli bir enstrüman olarak kullanımı kayda şayandır. Siyasî coğrafyadaki bu sarsıntılar, Avrupa'nın kolonyal imparatorlukları içinde (dârü'l-harb) kalan ve o tarihte üç yüz milyona yakın olarak hesaplanan Müslümanlar üzerinde Osmanlı Halife Sultanı'nın kurduğu manevî hâkimiyet göz önüne alındığında şaşılacak bir tezat sergiler. Osmanlı sultanı kendi sınırları dahilindeki gayri Türk-Müslüman nüfustan çok, hilâfet sayesinde Rusya, Britanya, Fransa ve Hollanda kolonilerindeki Müslümanlar üzerinde bir etki kurmuş, onlar için daha sempatik bir görünüm kazanmıştı. Buralardaki halk tarafından hilâfet de Osmanlı etkisi ve gücü de abartılı bir biçimde değerlendiriliyordu. Bu keyfiyet, Avrupa diplomatik sahası için de söz konusudur. Avrupa devletleri de, Osmanlı panislâmist politikasını olduğundan daha etkili görüyorlardı. Kısacası, kolonilerin Müslümanları ve kolonyalist devletler için bir Osmanlı illüzyonu söz konusuydu. Özellikle II. Abdülhamid'in bunu başarıyla kullandığını göreceğiz. Britanya'nın İslâm dünyası üzerindeki bilgisi ve buna istinaden Osmanlı Araplarını Türk hilâfeti aleyhine kışkırtması, Çarlık Rusya'sının Osmanlı Devleti'ne panslavist karşı hücumu bu illüzyonu yıkamamıştır. Dünya Müslümanlığı, hilâfeti universal bir ruhanî kurum gibi değerlendiriyordu. Avrupa da hilâfeti öyle görüyor ve İstanbul bu durumdan pek memnun bir tarzda panislâmist politikanın başında olmayı tercih ediyordu. İlginçtir ki, Türkiye'yi en iyi tanıyan Rusya'nın bile panislâmist politikadan çekindiği anlaşılıyor. Aslında bir başka çalışmada ele alacağımız Rusya İmparatorluğu Dışişleri Arşivleri'ndeki (AVPRI) belgelere göre, II. Abdülhamid'in panislâmist örgütlerinin faaliyetlerinin sandığımızdan daha geniş boyutlara ulaştığı anlaşılıyor.

19. yüzyılda İslâm hilâfeti, müessese olarak bütün tarihi boyunca görülmedik ilginç problemler gösterir. Müessese, bu bakımdan incelenmeye çok muhtaçtır. Daha ilginç bir durum, daha ilk İslâmî asırda hilâfet müessesesi çatışma ve fraksiyon doğuran bir kurumken ve Endülüs Emevîlerinden beri ve giderek 15.-16. yüzyılda birden çok İslâm hükümdarı hilâfet iddiasında iken; şimdi, 19. yüzyılda, hilâfetin artık bir tek devlette, Osmanlı'da olduğu daha yaygın bir biçimde kabul görüyordu. İran Şîîleri Osmanlı hilâfetini kabul etmese de, artık eskisi gibi şiddetli bir karşı propaganda yoktu. Hatta İsmailiyye gibi müfrid karşı grupların bile Osmanlı hilâfeti karşısında hayırhah bir suskunluk gösterdiği görülmektedir. Bu romantizm nedeniyle Hint'te Seyyid Ahmed Han'ın hilâfet konusundaki olumsuz görüşleri veya Arap dünyasında hilâfetin Kureyş ve Arap soyuna ait olmasını savunan bazı yeni görüşler (reinterpration) dahi, aynı çevrelerde şiddetli bir muhalefetle karşılanmaktaydı. Ama diğer yandan hilâfet kurumunu modern dünyanın siyasî yapılanmaları ve rejimlerine uygun bir biçimde düzenlemek isteyen modernist görüşler de ortaya çıkmaktaydı. Buna örnek olarak Senusîleri (Seyyid Mehmed el-Mehdî) veya Cemaleddin Afganî gibilerini görmek gerekir. İşte 19. yüzyılda Osmanlı sultanlarının, özellikle II. Abdülhamid'in bütün bu farklı yorumların bazılarını destekleyerek, bazısı ile mücadele ederek hilâfet kurumunu kendine göre yönlendirme gayreti içinde olduğu görülmektedir. Bütün bu sorunları II. Abdülhamid ve Senusî hareketi, Mısır meselesi karşısında Bâbıâlî, Rusya Türkleri ve Sultan Abdülhamid gibi eksenler etrafında değerlendirmek durumundayız. Bu dönemde Osmanlı çevrelerinde ortaya çıkan Türk-merkezli bir panislâmizmin varlığına da dikkat çekmek zorundayız. Nihayet imparatorluğun başkenti yeni bir İslâmi eğitim düzenlemesine sahne oluyordu ki, bu konu pek az incelenmiştir (ve biz de maalesef fazla teferruat olacağı için, değinemeyeceğiz). Osmanlı medrese modernleşmesindeki amaç el-Ezher ve Kazan medreselerinin ayarında ve daha mükemmel bir eğitimle ideolojik kontrolü sağlamaktır. II. Abdülhamid halife olarak bu kurumun onurunu içte ve dışarıda korumak ve güçlü bir imaj yaratmak zorundaydı. Kısacası, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, hilâfet müessesesine her zamankinden daha fazla önem veriyordu.

22

Osmanlı hükümdarlarının hilâfet unvanını ısrarla kullanmaları ve bunun beynelmilel bir müessese haline gelmesi, Rusya ile yapılan ve

Müslümanların yaşadığı toprakların elden çıkmasına yol açan çarpıcı bir tarihî olay olan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın hükümlerinde görülür. Nitekim muahedenin, aralarında hafif değişiklikler olan Fransızca, İtalyanca ve Türkçe metinlerinde, "Hilâfet ve Müslümanların halifesi" unvanı, Osmanlı sultanı için hep ısrar ve dikkatle kullanılmıştır. Böylece II. Katerina'nın Osmanlı Ortodoks Hıristiyanları üzerindeki protektorasına karşı, Osmanlı sultanının elden çıkan Kırım ve Kuban Müslümanları üzerindeki dinî liderlik ve protektora hakkı belirtilmektedir. Bu andan itibaren de, Osmanlı halife-sultanından ve hilâfet denen müesseseden daha belirgin hatlarla söz etmek mümkündür. Aslında Osmanlı hükümdarlarının hilâfet unvanını, Yavuz Selim'in 1517 Mısır-Hicaz hâkimiyetinden beri devraldığını ileri sürenler, 18. yüzyıl Osmanlı vakanüvîsleridir. İlginç biçimde Osmanlı idare tarihinin ilk bilimsel eserini kaleme alan M. d'Ohsson da, eserinde bu hikâyeyi tekrarlar ve halifeden "autorité sacerdotale" diye bahseder.[410] Bütün bu yorum ve deyimleri İstanbul'da temasta bulunduğu Osmanlı bürokratlarının kendisine empoze ettiği kuvvetli bir ihtimaldir. İslâm'a uygun bir hilâfet teorisi değil, adeta panislâmist görüşe uygun bir müessese kurulmaktadır.

19. asırda hilâfet kurumu, Hindistan, Cava, Kuzey Afrika Müslümanlarını kapsayan bir propaganda ve misyon faaliyeti düzenliyor, Rusya Müslümanlarının eğitim ve dinî kurumları ile ilişkiler ağının kurulmasını sağlıyordu. Bazı halde Almanya ile yakınlaşma gereği, II. Abdülhamid'in Nisan 1901'de Çin'deki Bokser Ayaklanması üzerine Çin Müslümanlarına bir nasihat heyeti gönderip, halife adına itidal tavsiye ettirmesi gibi faaliyetler de buna dahildir.[411] Zaman zaman Osmanlı konsoloslarının Hollanda Cavası, Britanya, Hindistan ve Rusya gibi ülkelerde "persona non grata" ilân edilmesiyle sonuçlanan dinî-siyasî girişimler yanında; Hicaz demiryolu için bütün dünya Müslümanlarından iâne toplanması gibi faaliyetler de bu çerçevede yürütülmüştür. II. Abdülhamid'in devrinde hilâfetin Kureyş'e ait olduğunu ileri süren klasik İslâmî siyaset eserlerinin Osmanlı hilâfetine zarar vereceği düşüncesiyle, bu gibi eserlerin bastırılmasına izin verilmez ve basılanlar da toplattırılırdı.[412] Tabii modernist İslâmcı bazı yazarların görüşleri de mutlaka Osmanlı sınırlarından içeri giremiyordu. Meselâ, Hindistan'da Seyyid Ahmed Han, II. Abdülhamid'in bu iddialarına karşı çıkıyor ve bu politikanın ülkede İngiliz-Hint işbirliği ve uyumunu sarsacağını ileri sürüyordu. Türkofili'ye karşıydı ve beynelmilelci İslâm'ın hilâfet şemsiyesi altında meseleleri

halledeceğine inanmıyordu. Bu görüşlerin ve Seyyid Ahmed taraftarlarının en amansız eleştirmeni Cemaleddin Afganî idi. O, bu gibi düşünce sahiplerini, Hindistan'ı İslâm dünyasından ve Türklerden koparmakla itham etti. Afganî, Hint'te üç yıl geçirdi. Her yerde bu fikirlerle mücadele etti. Şüphesiz anti-Türk fikirlerin aksini ileri süren çoktu. Muhammed İkbal, Bilâd-ı İslâm'da Delhi, Bağdat, Medine ve İstanbul'u bütün Müslümanlara "vatan" olarak gösteriyordu.[413] 1910'a kadar Zenzibar'da II. Abdülhamid adına hutbe okunmuştur. Birinci Büyük Savaş başladığında bu ortam değişti. Rusya'da ise, modernist İslâm düşüncesinin öncülerinden Gaspirinski [Gaspıralı] İsmail Bey, Sultan Abdülhamid'i halife olarak selâmlar ve onun selâmlık ve Hırka-i Şerif ziyaretlerini Tercüman gazetesinde teferruatlı haberler ve şaşaa ile anlatırdı.[414]

Hilâfet, İslâm dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ahalisi arasında her zamankinden daha çok kullanılan ve üstünde durulan bir kurumdur. Dış dünyada, Hıristiyanlar arasında bunun ruhanî bir kurum gibi anlaşılıp yorumlanmasından da, doğrusu Osmanlı çevreleri pek rahatsız olmuyorlardı. Sonradan 1908'de Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edildiğinde, İslâm cemaati reisi olan "reisü'l-ulemâ"nın, İstanbul'daki şeyhülislâma bağlı olacağı iki taraf arasındaki antlaşmada yer aldı. Aynı şey, 1912'de Trablusgarb'ı (Libya) ilhak eden İtalya ile de 1912'de yapılan antlaşmada yer aldı.[415] Hilâfet kurumu diplomatik antlaşmalarda sadece ruhanî bir kurum olarak öne sürülüyor, dünyevî tarafı söz konusu edilmiyordu. Farklı ifade ve uzlaşmalarla bu kurumun, Müslüman ahali üzerindeki rolü ve sultana getirdiği pretoktora hakkı, Bulgaristan ve Yunanistan gibi bağımsızlığını kazanan ve 1912-1913 Balkan Savaşı'ndan sonra Müslümanların yaşadığı bölgeleri ilhak eden Balkan devletleriyle yapılan antlaşmalarda da yer aldı..

Hilâfet ve saltanatın ayrılması konusundaki fikirler de bu yıllarda (İkinci Meşrutiyet) ortaya çıkmaya başladı. İmparatorluk ideolojisi olan Osmanlıcılık, henüz Jön Türkler tarafından savunulmaktadır. Türkçülük ideolojisi yaygın ve resmî kabul görmüş değildir. Her din ve "ethnicité"den Osmanlıların ve devletin reisi olan sultanın, sadece bir dinî kompartmanın reisi demek olan "halife" unvanını da taşıması, bazı münevverler tarafından mahzurlu görülmektedir. Maliye Nazırı Cavid'le birlikte dergi çıkaran Ahmed Şuayıb bu iktisat ve sosyoloji dergisinde, iki makamın birbirinden ayrılmasını öne sürmektedir.[416] Bu yazıda halifeden "ruhanî reis" (spiritual head) diye de söz edilmektedir. Böylece halifenin ruhanî reis olma vasfı

yanlış olarak, fakat büyük ihtimalle kasıtlı olarak ortaya atılmaktadır. Çünkü laik ve pozitivist de olsa 20. yüzyıl başında bir Osmanlı münevverinin, böyle bir müesseseyi bu kadar bilgisiz bir biçimde yorumlaması mümkün değildir.

3

Hilâfet ve panislâmizmin birbiriyle aynîleşmesi şüphesiz II. Abdülhamid ve daha önce Sultan Abdülaziz devirlerinin bir olayıdır. Her halükârda bugün ve dün II. Abdülhamid, Osmanlı sultanı ve yabancı devletler idaresinde yaşayan Müslümanların dinî lideri olan hükümdarın (halife) bir prototipiydi. 1992 Mayıs ayında İstanbul Üniversitesi'nde yapılan bir seminer bu olayı bir ölçüde aydınlatmıştır. Henüz, Britanya, Rusya, Fransa, Avusturya arşivleri gibi bizzat Osmanlı arşivlerinin yeni tasnif edilen fonları sayesinde bu tarihî dönemi aydınlatan yeni vesikalar ortaya çıkmaktadır. Osmanlıların sultanı kendi devrinde sadece hükümette, valilik ve elçiliklerde değil, daha aşağı derece memuriyetler ve taşra idaresinde bile en geniş ölçüde gayrimüslim memur kullanmaktadır.[417] II. Abdülhamid, Müslümanların lideri olarak, Hıristiyan dünya ile eşit bir diyalog kurmak istiyordu. Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerine hukuk ve diplomasi çerçevesi içinde müdahale etmek, fakat asıl önemlisi, bunları Ortodoks ve Ermeni cemaatlerden ayırarak, tek başına Vatikan'ın desteği için; 16 Nisan 1898 günü Vatikan'a ilk elçiyi (eski Atina Sefiri Asım Bey'i) tayin ediyordu.[418] Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinin siyasî teorisyeni ve (şeriat) hukuk adamı Cevdet Paşa, "İktidar ve kudret sahibi olana itaat İslâm'da mecburiyettir (farzdır)" der. Bu İslâm âleminde tek siyasî kudret sahibi olan Osmanlı Devleti ve Osmanlı sultanına, Müslümanların itaatini tavsiye eden bir öneridir. Cevdet Paşa, böylece İslâm önderliğini Kureyş'e mal eden görüşlerin arkasında İngiltere'nin Arap kışkırtıcılığının olduğunu öne sürerek, Osmanlı iktidarını ve hilâfetini siyasî yönden aklıyor, meşrulaştırıyordu. Sultan Abdülhamid, diğer yandan Afganistan'a da Ahmed Hulusi Efendi'yi göndererek, Osmanlı hâkimiyet ve hilâfetini tanıtmasını, Ruslara karşı Osmanlı lehine savaşa girmelerini ve İngiltere ile iyi geçinmelerini öneriyordu.[419] Bu olaylar panislâmist atmosferin ön planda Osmanlı dış politikası için kullanılışına bir örnektir. Fakat aynı zamanda bir panislâmist politik faaliyet ve organizasyonun da varlığını göstermesi bakımından önemlidir. II. Abdülhamid bu motifle Hicaz demiryolu için bütün dünya Müslümanlarından iâne toplamak, İstanbul medrese ve okullarında (askerî okullar dahil) İslâm dünyasının her

yerinden gelen ve celbedilen gençlerin okutulmasını sağlamak, Avrupa'da İslâmiyet aleyhindeki neşriyat, propagandayı önlemek ve İslâm'ı küçük düşüren tiyatro eserlerini yasaklamak[420] gibi faaliyetlere özen gösteriyor ve başarı da sağlıyordu. Klasik İslâm bilgini Maverdî gibi hilâfeti Kureyş'e mal eden teorilere kaynaklık edecek klasik İslâmî devir eserleri ve modern dönemin demokratik, parlamentarist yorumlar içeren İslâmcı kitapları yasaklanıyor ve sansürden geçemiyordu. Sultan Abdülhamid, bilgi ve izni dışındaki panislâmist hareketleri de desteklemezdi. Gaspirinski İsmail Bey'in Mısır'da İslâm Kongresi toplama teşebbüsü[421] veya Abdurrahman Kevvakebî veya C. Afganî'nin faaliyetlerini kontrol eder ve engellerdi. Bizzat Afganî'yi, nihayet İstanbul'da ölümüne kadar ikamete mecbur etmişti.

II. Abdülhamid'in kendisi Batı müziğine, operaya düşkündü. Yıldız Sarayı'ndaki tiyatro bu faaliyetler için yapılmıştı. Sarayda Ramazan ayında memurlar ve zabitlerin birçoğunun oruç tutmadığı da biliniyor.[422] Ama sofu bir hayat sürülmeyen sarayın ve devletin protokolü bir halifeninkine yakışır biçimde düzenlenir ve devlet törenlerinde buna önem verilirdi..

Dışarıda, meselâ Rusya'daki Türk matbûatında baş haber olarak bu gibi tören haberlerine yer verilirdi.[423] Esasen panislâmizmin Türk merkezli bir yorumu söz konusuydu. Prof. E. Kuran, Küçük Said Paşa'nın bu konudaki görüş ve yazılarının makbul ve resmî görüş olduğuna haklı olarak işaret etmiştir.[424] Asıl olan halifenin dış dünyada kurduğu örgütlenme, propaganda ve oluşturduğu imajdı.

II. Abdülhamid'in panislâmist politikasını başlıca iki çevrede, yani Britanya Hindistanı ve Rusya Türkleri arasında propaganda, yayın, ziyaretçi göndermek yoluyla tatbik ettiği ve bu iki hükümeti olduğundan daha fazla bir panislâm propagandası imajıyla telâşlandırdığı görülüyor. Hint ulemâsı ve nüfuzlu önderlerle teması olduğu, İstanbul gazetelerinden haber ve yazıların Hint Müslüman gazetelerinde yer aldığı, tarikatler yoluyla Müslüman topluma nüfuz (penetration) için sık sık ziyaretçi ve konferansçı gönderdiği biliniyor. Bunlardan bazılarının seyahatnâmeleri de yayımlanmıştır.[425] Fakat bilhassa Hint'teki Osmanlı konsoloslarının faaliyetleri şayan-ı dikkattir. Sultan Abdülhamid İstanbul'da Urdu dilinde Peyk-i İslâm ve Londra'da Farsça ve Arapça el-Gayret adlı gazeteleri bastırarak Hint'e sokmuştur. Bu gazeteler, zaman zaman İngiliz hükümeti ile diplomatik çatışma konusu da olmuştur. 1878'e kadar sadece Bombay ve Kalküta'da Osmanlı konsoloslukları varken, sayıları artırılmıştır.

Konsoloslar, esasen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki okul, yol vs. yatırımlar için yardım toplar, Müslüman kongre ve mitinglerine katılarak konuşurdu. Bazıları daha örgütçü faaliyetler yürüttüğünden, Karaçi konsolosu Hüseyin Kâmil Bey gibi "persona non grata" ilân edilmiştir.[426] Cava'da da aynı durum göze çarpardı. Batılı hükümetler ve İngiltere, sultanın İngiltere'ye karşı bir Hint ayaklanması tertiplediği görüş ve endişesinde idiler. Konu üzerinde çalışan Azmi Özcan böyle bir tertip ve olaya ihtimal vermiyor.[427] Gerçekten Rusya da böyle bir endişe taşıyorsa da, bu da gerçek değildi. Hatta halifenin bir fikrî hareketi bile etkin biçimde örgütlediği söylenemez. Zaten Osmanlı hilâfeti aleyhindeki İngiliz tertibi veya Seyyid Ahmed Han gibi yerli düşünürlerin tavırları her zaman Abdülhamid ve ajanlarının talimatını beklemeyen yerli Müslüman örgüt ve önderlerce tenkit ve reaksiyonla karşılanmıştır. II. Abdülhamid'i Müslümanların halife ve lideri haline getiren kendi gayretinden çok, İslâm dünyasıydı. O, bu dünyanın hissiyat ve Batı'ya karşı tavrını anlamış ve dengeli bir biçimde onların tercümanı olmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de büyük devletlerle diplomatik bir dil ve ölçülü diyalogu korumaya gayret etmiştir.

4

Buna karşılık imparatorluk içinde panislâmist politika, Müslüman vilâyetlere yeni okul, demiryolu, liman ve kentsel-altyapısal yatırımların artışı şeklinde görülür. Bunu Suriye-Filistin ve Hicaz'da, Midhat Paşa'nın valiliği zamanında Bağdat'ta da görmek mümkündür. Genelde II. Abdülhamid devri, enerjik valiler zamanıdır. Bu birkaç enerjik memur Şark vilâyetlerinde fizikî ve kültürel çevreyi değiştirecek kadar yatırım ve inşaat yaptı. Bundan başka başkentte kurulan Aşiret Mektebi yanında, Mülkiye Mektebi'nde Arap vilâyetlerinden gelecek talebe için hususî bir sınıf açıldı. Açıktır ki, 1918'den sonra Arap ülkelerinde ilk bürokrasi ve idareci sınıfın içinde Mülkiye mezunlarının önemli bir yeri vardır. Diğer taraftan, Osmanlı halifesinin imparatorluğun Müslümanları üzerinde hâkimiyeti her zaman bu kadar rahat olmamıştır. Trablusgarb'da Senusî ailesi ile olan ilişkiler bu bakımdan komplike bir örnektir. 1850-1890 arasında Osmanlı idaresi bugünkü Libya aşiretlerinden vergi toplamak için muhtelif çöl operasyonları yürüttü. Özellikle Hacı Reşid Paşa'nın bölge valisi ve Bengazi mutasarrıfı olarak bu seferleri yapışı ve İstanbul ile bedevî kabileler ve Senusîler arasındaki ilişkiler Michel le Gall tarafından anlatılır.[428] Ancak onun da değinmediği bir noktaya işaret edelim. Meselâ, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Senusîler başlıklı risalesinde, Seyyid

Mehmed es-Senusî'yi 13. asrın (19. asır) en büyük düşünürü olarak ele alıp, hükümdarı tenkitten geri kalmaz. Çünkü Abdülhamid, Senusî'yle işbirliğini ve hilâfetin gerçek rolünü anlayıp yeni devri açabilecek biri değildir. Şehbenderzâde hükümdarın panislâmist politikasını da, "Ceberrut Arap şeyhleri ve entrigan kimseleri desteklemekten ibaret" diye nitelemektedir.[429] Meşrutiyetin ilk yılında basılan, daha evvel elden ele ve dilden dile dolaştığı anlaşılan bu risale gibi anti-Hamidien modernist İslâm görüşleri vardı. Şehbenderzâde, Senusî'nin içtihad ve yorum biçimini modernist bir İslâm birliği için savunuyordu. II. Abdülhamid, tıpkı pozitivist Batıcı Jön Türklerle olduğu gibi, Batı demokrasisi biçiminde modeller öneren modernist İslâmî yorumlar ile de mücadele etmek durumunda kalmıştır.

Panislâmizmin bu ikili karakteri bugüne kadar literatürde ilgiyi çok az çekmiştir. Siyasî hâkimiyet ve hilâfet kurumunun yönettiği pragmatik panislâm yanında, Afganî, Raşid Rida, Rusya'da Gaspirinski ve Hindistan Müslümanlarının modernist panislâm anlayışı pek ele alınmamıştır. Bu sonuncu kategori II. Abdülhamid yönetimine muhalif bir akımdı. Ve şüphesiz birbirinden çok farklı görüş ve politikaları ihtiva ediyordu. Osmanlı idaresi Mısır'la özel ilişkilere sahipti. Bu nedenle ülkenin etkili din adamları olan el-Ezher ulemâsı ile bir uyum sağlanmasına önem verilmişti. Hatta 1922'de Abdülmecid sadece halife olarak seçilirken bile, el-Ezher ulemâsının müsbet reyi söz konusu olmuştu. Mısır, İstanbul'a karşı yoğun bir fikrî muhalefetin yaşadığı ülkeydi. Ama dinî kurumlar İstanbul'daki halife ile uyum içindeydi ve Osmanlı sultanları 19. yüzyıl boyu ve saltanatın sonuna kadar bu uyuma dikkat etmişlerdir.

Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde tarikatler ve tarikat şeyhleri ile olan bağlantı, teferruatıyla aydınlatılmak zorundadır. Genel olarak Tanzimat döneminde tarikatler devlet kontrolü altına alınmıştır. Arap ülkelerinde Sultan Abdülhamid'in tarikat şeyhleriyle ilişkileri henüz araştırma konusu oluyor. Nakşibendî, Kadirî gibi tarikatler dışında meselâ, Abdülhamid devrinin makbul şeyhi Ebulhüdâ'nın durumu nedir? Butrus Abu Manneh bu konuda son zamanlarda bilgilerimizi değiştirecek yeni boyutlar üzerinde duruyor.[430]

Şüphesiz 19. yüzyılda Osmanlı medreseleri tam başarılı olamasa da, bir modernist atılım içindeydiler. Ancak bu alanda laik sivil okulların yanında zayıf kaldılar. Fakat Osmanlı panislâmizmi maârifin gelişmesine (okul ve öğrenci sayısının artması) ve özellikle hem İstanbul'un dinî eğitim veren medreselerinde hem de askerî okullarında ve diğer laik yüksek okullarında,

Osmanlı dünyası, Rusya ve Hint'ten gelen talebelerin, Osmanlı taraftar kadroları olarak yetiştirilmelerine gayret etmekteydi. Dönem içinde Dârü'l-Hilâfetü'l-Âliyye medresesi ve diğer medreselerde reform teşebbüsleri, askerî okullar yanında, laik eğitim veren diğer okulların düzenlenmesi[431] , Dârülfünûn (İstanbul Üniversitesi) kurulması, vilâyetlerde idadî (gymnasium) sayısının birkaç misli artması, Arap, Arnavut ve Rusya Müslümanlarından öğrenci alınması bunu gösterir. Osmanlı Türkiyesi, Müslümanların eğitimini denetlemek ve yönetmek gayretindeydi.

Hilâfetin Türkiye'deki son on yılı panislâmizmin bir iflâsı gibi değerlendirilmiştir. Bu hükümde gerçek payı varsa da, abartma daha fazladır.

Birinci Dünya Savaşı'nda kutsal savaş (cihad) ilân edildiğinde, Osmanlı halifesinin davetine dünya Müslümanlarının icabet etmediği, sonraları cumhuriyet devri tarihçiliği tarafından çok tekrarlandı. Bu konuda resmî görüşü savunan Y. Hikmet Bayur'un, Osmanlı'ya karşı çarpışan Britanya ordularındaki Hint Müslüman asker sayısını çok abarttığını Mete Tunçay tekrarlamıştır.[432] Ancak, kendisinin verdiği rakamlar da pek küçümsenecek gibi değildir (Bayur'un 700.000 iddiasına karşı, Tunçay 190.000 sayısını verir). Kuşkusuz göz önüne alınacak asıl önemli husus, büyük savaşta İngiliz desteği ve yönlendirmesiyle Türk halifenin ordularına isyan eden Şerif Hüseyin'dir. Vakıa bu gelişmelerde yükselen Türk milliyetçiliğinin militanlarından Suriye ve Arabistan genel komutanı Cemal Paşa ve diğer İttihad ve Terakki yöneticileri de suçlanmaktadır. Ama Arap dünyası artık Türk sultanına hilâfeti yakıştıramamaktaydı. Buna karşılık, Hindistan Müslümanlarının da hilâfeti Osmanlı sultanından başkası için düşünmediği haklı olarak ileri sürülmektedir. Galiba, İngiltere'nin Arapların hilâfeti davasını açıkça desteklemekten çekinmesinde Hint'teki bu atmosferin payı vardı.[433] Diğer yandan, hilâfet ordularına karşı savaşmamak gibi bir motif, Rusya cephesinde askere alınan Müslüman Türk askerlerin kolayca silâh bırakıp teslim olmalarının da bir nedeniydi. Hindistan Müslümanlarının tutumu, hilâfetin 1924'teki lağvı sırasında da, Türkiye'deki farklı reaksiyondan çok daha renkli ve önemlidir ve hilâfet kurumu, denebilir ki 1914'ten beri Hint Müslümanlarının önemli bir sorunu olmuştur. Hindistan Müslümanlarının savaş boyu Britanya'ya beklenen desteği göstermemesinin hilâfetle ilgili olduğu da görülmektedir.

Panislâmizm, 1924 Mart'ında Türkiye'de hilâfetin lağvıyla nihaî darbeyi yedi mi? Bu soruya "evet" cevabı verilmesi zor; İslâm fikri,

İslâm'ın politikaya temel teşkil etmesi, başarısız da olsa panislâmist karakterli radikal, mutedil veya kültürel hareketler halen devam ediyor. Dağılan Sovyetler'de bu tip hareket yeterince güçlü olmasa bile, en çarpıcı hareket olarak görülüyor. Aslında panislâmizmin dünü ve bugününü güçlülük ve radikalizm açısından mukayese etmek de pek mümkün değildir.

NOTLAR

[1] Erich Zöllner, Geschichte Österreichs, Verlag für Geschichte und Politik, Viyana, 1970, s. 279-280; Ferdinand Tremel, Wirtschafts und Sozialgeschichte Österreichs, Graz, 1969, s. 232-235 ve 242-245.

[2] E. Zöllner, a.g.e., s. 284-285; F. Tremel, a.g.e., s. 255-260.

[3] E. Zöllner, a.g.e., s. 281-282; F. Tremel, a.g.e., s. 261-262.

[4] Herbert Hassinger, “Die erste Wiener Orientalische Handelskompagnie 1667-1683”, Viertelj. für Soz. und Wirtschaftsgeschichte, XXXV/I, 1942.

[5] Tremel, a.g.e., s. 237.

[6] A.g.e., s. 270.

[7] Vladimir Aichelburg, “Kriegsschiffe auf der Donau”, Militärhistorische Schriftwerke von Heeresgesch. Museum, Defter 37, s. 7-18.

[8] J. Dullinger, “Die Handelskompagnies Österreichs nach dem Orient und nach Ostindien in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts”, Zeitschrift für Wirtschaftgeschichte, 7/1900; Tremel, a.g.e., s. 275.

[9] Ralph Davis, “English Imports from the Middle East 1580-1780”, Studies in the Economic History of the Middle East, ed. Cook, Londra, 1970, s. 205.

[10] Ö. N. Bibl. Handschriften Sammlung Mxt. 497. 15 B 1139/8 Mart 1727 tarihli ahidnâme. İlber Ortaylı, “1727 Osmanlı-Avusturya Seyr-i Sefâin Sözleşmesi”, AÜSBF Dergisi, Cilt XXVIII, No: 3-4, 1975, s. 97-109.

[11] Henri Sée, Modern Kapitalizmin Oluşumu, çev. Selahattin Özmen, İstanbul, 1972, s. 56.

[12] Halil İnalcık, “Saray-Bosna Şer’iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harb Yıllarında Bosna”, Tarih Vesikaları, Cilt II, Sayı 11, Ankara, 1943, s. 1-3, 24 B 1107/29 Şubat 1696 tarihli.

[13] Virginia Paskaleva, “Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18. und 19 Jahrhundert”, Wirtschaftswege: Hermann Kellenbenz Festschrift, Klett-Gotta, 1978, s. 169.

[14] Nicolai Todorov, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişmeleri”, İÜİF Mecmuası, Cilt 27, No: 1-2,

1968, s. 1-36.

[15] Hermann Kellenbenz, “Südosteuropa im Rahmen der europäischen Gesamtwirtschaft”, Die Wirtschaftlichen Auswirkungen, der Türkenkriege, H.G. Othmar Pickl, Graz, 1971, s. 33-34.

[16] İlber Ortaylı, “İkinci Viyana Kuşatması’nın İktisadî Sonuçları Üzerine”, Osmanlı Araştırmaları, II, İstanbul, 1981, s. 195.

[17] Halil İnalcık, “Saray-Bosna Şer’iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harb Yıllarında Bosna”, Tarih Vesikaları, c. II, Sayı: 11, Ankara, 1943, s. 1-3.

[18] Avdo Suçeska, “Die Rechtsstellung der Bövelkerung in den Stadten Bosniens und der Herzegowina 1463-1878”, SOEJ, Sayı: 8, 1968, s. 84-99. Bu tür bir otonominin daha erkenden doğmaya başladığını ileri süren bir görüş için bkz. Adem Handziç, “Bövelkerungsbewegungen (Relation; Dorf-Stadt) in Bosnien in XVI. Jahrhundert”, 9. Türk Tarih Kongresi, III A seksiyona sunulan bildiri, Ankara, 1988, s. 895-901.

[19] Archive du Ministre des Affaires Etr. (Quai d’Orsay), Mémoires et Documents C.P. Turquie, c. 17, 168, s. 12 (Pera, 28 Mart 1684).

[20] A.g.k., “Pera-9 Haziran 1684 tarihli rapor”, c. 17, fog. 40 v-43 v.

[21] A.g.k., “Girardin-Pera, Temmuz 1686”, c. 18, fog. 283 v.

[22] A.g.k., “Girardin-Pera, Kasım 1687”, c. 19, fog. 325 v.

[23] Bu konuda, Mustafa Akdağ, Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1963.

[24] AŞS., no: 66, hük. 816. 1099/1687-1688.

[25] AŞS., no: 68, hük. 494, Ra. 1100/Aralık 1688.

[26] AŞS., no: 66, hük. 814, s. 301-21, Ra. 1098/Ocak 1687.

AŞS., no: 66, hük. 827: “Bir ferd yerinde kalmayıb cümlesi ihrac olunmak üzere kol kol askeri, sefer-i hümâyûn tenbih idüb gitdikten sonra bazı kimesneler biz sefermânde olduk, yedimizde sürüci paşadan buyuruldu ve zabitlerimizden memhurumuz var deyu, yerlerinde kalub yine askerîlik iddiasında oldukları...”

[27] AŞS., no: 66, hük. 830, Evâil-i Ca. 1098/Nisan 1687.

AŞS., no: 66, hük. 862, Evâil-i Z. 1098/Ekim 1687.

[28] AŞS., no: 65, hük. 618, “Yeniçeri acemioğlanı, topçu ve cebeci ve çalık esâmileri ve yevmiyeleri kaç akça ise tashih olunmaları”, 1095-1096/1683-1684.

AŞS., no: 65, hük. 697. Hatta silâhlı genç adamların bile asker kaydedilmesi isteniyor.

[29] AŞS., no: 68, hük. 380, Evahir-i B 1099/1688 Mayıs.

[30] AŞS., no: 65, hük. 692, 1095/1684.

AŞS., hük. 693,

AŞS., hük. 696.

[31] AŞS., no: 65, hük. 715, 10 M. 1096/18 Aralık 1684. 94 senesi mahsub olmak üzere Ankara kazasına varid olan bedel-i nüzûl emri.

[32] AŞS., no: 66, hük. 850, 1098/ 1686 yılı. Burada kadıdan 4713 kuruş sürsat bedelinin ya teslimi ya da ahalinin sürsat için çıkarılması emrediliyor.

[33] AŞS., no: 66, hük. 840.

[34] AŞS., no: 65, hük. 619, tekâlîf-i şâkka ile reâyânın ezildiği ve bunun önlenmesi...

[35] Kayseri Şer'i'yye Sicilleri, no: 94, s. 109.

[36] AŞS., no: 66, s. 5, hük. 33.

[37] AŞS., no: 68, hük. 366, 9 N. 1099/8 Temmuz 1688.

[38] AŞS., no: 66, hük. 840, 1103/1691-1692.

KŞS., no: 97, s. 81'deki değerlerinin karşılaştırılması. 1101/ 1689-1691.

[39] AŞS., no: 68, hük. 515, Evâil-i Ra. 1100/Aralık 1688.

[40] AŞS., no: 68, hük. 476, 478.

AŞS., no: 65, hük. 650.

AŞS., no: 66, hük. 820.

KŞS., no: 93, s. 132.

[41] AŞS., no: 65, hük. 716, M. 1096/Ocak 1684-1685.

[42] İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiyye Teşkilâtı, TTK. yay., Vlll-17, Ankara 1965; H.A.R. Gibb ve Bowen, Islamic Society and the West (2 cilt), c. 1, Londra, 1950-57.

[43] Suraiya Faroqhi, "Social Mobility among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century", IJMES, 1973, s. 204-218. Bu konuda kaynaklara inen ve 17. yüzyıla dahi aydınlık getirecek bir çalışma: Klaus Liebe-Harkort, Beitraege zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts (Dissertat-der Universitä Hamburg), Hamburg, 1970.

[44] Müstakimzâde Süleyman Saadeddin, Devhatü'l-Meşâyih (tıpkıbasım), Çağrı yay., İstanbul, 1978.

[45] A.g.e., s. 46-75.

[46] A.g.e., s. 101-125.

[47] Özer Ergenç, 1580-1596 Ankara ve Konya, AÜDTCF doktora tezleri, Ankara, 1973, s. 210 vd. Bu eser 16. yüzyılda Ankara ve Konya adıyla Ankara Enstitüsü Vakfı tarafından basıldı, 1995, bu konu s. 134'te yer alıyor.

[48] Ekseriya "Medine-i........................... da .... mahallesi

mütemekkininden [sakinlerinden] iken, bundan akdem vefat (fevt) olan, (veya müteveffie)" gibi bir kayıt kullanılırken, ilmiyye mensubîni için "Medine-i .... da .... mahallesi sakinlerinden iken, bundan akdem veda-yı âlem-i fâni iden, kuzaat-ı kiramdan Abdülhâdizâde es-Seyyid Abdülganî Efendi .... " AŞS., no: 200, Etnografya Müzesi. hük. no: 126, H. 1218-1219/s. 36-38.

[49] Tarama AŞS., no: 195-203, 1215-1229/1800-1813, Ankara Etnografya Müzesi.

[50] A.g.k., no: 195, hük. 121 ve 131: Bedros veled-i Boğos 15.843 guruşluk tereke.....

[51] AŞS., no: 202, hük. 176, 1219-1229/1804-1813, s. 39-40, altınların fiatına dair hükm-i âli.

[52] AŞS., no: 195, hük. 109, 1216/1801 senesine mahsuben Liva-yı Ankara'da vaki kazaların bedel-i avârız ve nüzûl malı....

[53] A.g.k., no: 195, hük. 160, s. 105. 1215-1216/1800-1801; a.g.k., no: 196, hük. 216, s. 107, 1217/1802; a.g.k., no: 200, hük. 126, s. 36-38, 1218-1219/1803-1804.

Medine-i Ankara'da Hatunî Mahallesi sakinlerinden iken, bundan akdem veda-yı âlem-i fâni iden kuzaat-ı kiramdan Abdülhâdizâde es-Seyyid Abdülgânî Efendi ibn-i es-Seyyid Mehemmed Efendi'nin veraseti, zevcesi Zübeyde kadın bint-ü Mehmed Efendi ile sulb-i sağir oğlu es-Seyyid Mehemmed Esad Molla'ya ve sulbiye-i sağire kızı Şerife Fatma kadına münhasır olduğu led'el şer'î ile ve nümâyan oldukdan sonra müteveffa-i mumaileyhin cânib-i şer'îden bi't-tahkik tahrîr ve takvim ve beyne'l-verese bi'l-farizâtü'ş-şer'iyye tevzî ve taksîm olunan terekesidir ki bervech-i ati' zikr olunur. 17 M. 1219/24 Nisan 1804. Tereke: 159 kuruşluk kitab, hayli mücevher ve eşya vardır. Bunlar 10.000 kuruşa yaklaşıyor.

[54] Mohe Ma'oz, "The Ulema and the Process of Modernization in Syria", Asian and African Studies, the Ulema in Modern History, ed.

Gabriel Baer., Isr. Or. Soc., c. 7, 1971, s. 77-79.

[55] Wittfogel, Oriental Despotisme, New Haven, 1957, adlı eseri bu tür kuramlar için bir ön model olmuştur. Aynı tür yaklaşımlar “Asya Tipi Üretim Tarzı” modelini izleyenlerde de görülüyor.

[56] İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, TTK. yay., Ankara, 1948, s. 336.

[57] Bizde âyanlık olayının ve kurumunun 18. yüzyılda ortaya çıktığı gibi müphem bilgiye dayanan analizler vardı. Oysa bu kurum Ortadoğu ülkelerinde de eskiden beri vardır. Örneğin İran’da, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî belgelerindeki, 15. ve 16. yüzyılda “gomaştegân”, “kethudayân”, “kalenterân” gibi terimler bu zümreye verilen isimlerdir.

[58] Hermann Thorning, Islamische Vereinswesen, Mayer und Müller, Berlin, 1913, s. 103-104’te Memlûklerdeki durumu naklediyor.

[59] H. İnalcık ve M. Oğuz, “Yeni bulunmuş bir Gazavat-ı Sultan Murad”, AÜDTCF Dergisi, c. VII, sayı 1, Ankara, Haziran 1949, s. 494.

[60] H. İnalcık, M. Oğuz, a.g.m., s. 494-495..

[61] Viyana, National Bibliothek, Handschriftensammlung H. O. A. F. 234 (133).

Baştan 2v-36v arası Mahmud Paşa Menâkıbnâmesi, 37r-66r arası ise Hasan Paşa ile ilgili vekâyîin nakline aittir.

[62] Viyana, National Bibliothek, Handschriftensammlung H. O. 116 (171) de kayıtlı

[63] J. V. Hammer, Geschichte des Osmanischen Staates, Bd. IX, 238. s. 116, no. Flügel: Bd II. 1036, no. H. O. (171).

[64] “Ve bu menakıbi tahrir iden el fakirü’l-hakir el muhtaç alâ Ahmed rebb’l kadîr Edirnevî es Seyyid Abdullah Hasib bin Alî ibn-i Velî bu mezburun mezhurlarından vs” metin 22 v.

[65] Metin H. O. 116 (171) s. 18r (satır 7).

[66] Metin 6v (satır 5).

[67] Metin 5v.

[68] Metin, 13v, (satır 10).

[69] Karolodi Tercümesi, TOEM ilâvesi1328, s. 192, Şehabeddin Tekindağ, “Mahmud Paşa”, İ.A., c. 7, s. 183’ten.

[70] F. Babinger, Mahomet II le Conquérant, Paris, 1954, s. 139.

[71] H. İnalcık, M. Oğuz, a.g.m., s. 494.

[72] Ş. Tekindağ, a.g.m., s. 184.

[73] A.g.m., s. 184.

[74] Tursun Beg, “Tarih-i Ebu’l-Feth”, TOEM ilâvesi 1330, s. 82, Şehabettin Tekindağ, a.g.m., s. 185’ten.

[75] H. İnalcık, M. Oğuz, a.g.m., s. 494-495.

[76] Ş. Tekindağ, a.g.m., s. 187.

[77] H. İnalcık, M. Oğuz, a.g.m., s. 494.

[78] Marie Alexandrescu-Dersca, “Sur le mariage entre Turcs, Ottomanes et Roumaines, XVIe-XIXe siècles”, intervention au rapport, XVe Congrès International Historique à Bucarest, 1980, s. 15-17.

[79] Salomon Schweigger, Eine reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, R. Neck. Akad. Druck und Verlag. Graz, 1964, s. 201-210.

[80] Bu devirde Araplarda evlilik ve nikâh bir cinsel birleşmeden ötede anlamı olmayan bir kurumdu. Nikâhlı kadın, ilk elde erkeğin karısı olarak addedilmez, kadın çocuk doğurmadığı sürece ölse bile kocasına taziyette bulunulmaz, suç işlediği zaman diyetini kocası değil, mensup olduğu hay (oymak) öderdi.

Kızın satış parasını (sada’k veya mehr), babası yoksa yakın akrabasından erkek alır. Kim münasip fiyat verirse ona satılması bilhassa riayet edilen kurallardandır. Bu arada karşılıklı değişime dayanan bir tür nikâh da vardır ki, sığar nikâhı denir. Kadını rencide eden bir usul olduğundan İslâm peygamberi tarafından yasaklanmıştır. Araplarda rastlanan ve sonraki devirlerde kalıntıları devam eden bir diğer nikâh şekli de mut’a nikâhıdır. Bu nikâhın özelliği birleşmenin kadın tarafından istenmesi ve dolayısıyla mehr ve ağırlık ödenmemesidir. Nikâh kadının isteği ile ve velilerin izni olmadan yapılırdı. Doğacak çocuk kadına kalırdı. Bkz. Şemsettin Günaltay, “İslâmdan Önce Araplarda Kadının Durumu”, Belleten, 1951, c. XV, s. 702-705.

[81] Mehr’in İslâm hukukunda düzenleniş tarzı: İslâm hukukuna göre, mehr’in muhakkak verilmesi gerekir. “Herhangi bir Müslüman ile evlenen kadın, zımmî de olsa mehr namiyle bir mala müstahak olur. Mal ile mübadelesi kabil olan bir menfaat da mehr olabilir” (Ö.N. Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu, İÜHF., 1950, c. II, s. 121-122). Bu tarifteki son hüküm, ileride örnek olarak vereceğimiz bazı ilginç uygulamalara sebep olmuştur.

Mehr’in bundan başka nikâh sırasında zikredilmesi de lâzımdır. Nitekim araştırıcıların şer’iyye sicillerinde de çokça rastlandığı gibi, verilen mehr ve ağırlıklar kaydedilmekte idi. KoŞS., no. s. 74-76, mehr-i müeccelin miktarı.

KoŞS., no: 1, s. 38. “İbrahim kızı Selime ile Pir Ahmed oğlu Mehmed’in ikibin akçe mehr-i muaccel ve ikibin akçe mehr-i müeccel ile nikâhı kıyılıyor” kaydı; mehr zevcin vefatı halinde terekede önceliği olan alacaklar arasındadır. ÇŞS., A.E.M., no: 2, s. 8, hük. 20: “Kengırı kalesi sakinlerinden Fahrüddin, kızım Ömer Ağa’nın zevcesi Kerime olub, vefatından sonra yirmibeşbin akçe ve aramızda kıymeti malûm bir şal üzerinde anlaşmışdık” defter, 1069-1077/1658-1659 diğer vârisler buna mani olamazlar.

[82] Ö. N. Bilmen, a.g.e., c. II., s. 154-156.

[83] Örneğin 970/1562-63 yılında Konya Şer’iyye Sicilleri’ndeki bir olaya göre:

“Süleyman Çelebi diye birinin tasarruf ettiği Aynî bint-i Abdi adlı bir kadını nikâhı üzerinde niza çıkmış. Sicile bakıldığında kayıt görülmemiş ve kendisi de güya nikâhı Berkuk oğlu Lütfi diye birinin kıydığını söylemiş. Herhalde durum nikâhsız yaşama diye nitelendirildiğinden, subaşının kadıya müracaatı makul görülüp hatunun bu gayrimeşru durumu sicile kaydediliyor”; KoŞS., no: 5. 79/5.

[84] R. Jennings, “Woman in the Early 17th Century”, Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri, JESHO, 1975, c. XVIII, bölüm 1, s. 101-102.

[85] Bunlardan 958/1551 tarihli bir kayda göre: Edhem adlı biri İskender veled-i Devlet adlı bir zımmî hakkında şikâyette bulunuyor ve 600 akçe kefalet borcunu ödemesini talep ediyor, ismi geçen İskender’in kefalet sebebi şudur:

Edhem’in Ayşe adlı bir kızı vardır. Bu kızı Kara Yeniçeri namında bir yeniçeri istemiş, Edhem de kızın, önceden, Simitçi Yusuf’un namzedi olduğunu ve bunun için 600 akçe aldığını bildirmiş. Yeniçeri, “bu parayı ben sana veririm, kızı bana ver” dediğinde, Edhem kefil istemiş, yeniçeri de İskender adlı zimmîyi kefil göstermiş ve kızı alıp ortadan kaybolmuş. Bu durumda Edhem 600 akçayı Simitçi Yusuf’a vermek zorundadır ve kefil olan İskender’i dava etmiştir. Halit Ongan, AŞS., 958/1551, no: 2, kayıt 1314, TTK, 1956: “Edhem 600 akça alıb harcadım, mezbur yeniçeri ol 600 akçayı ben sana vireyim ol üzre nikâh olunsun diyerek mezbure itimat etmedikçe, işbu İskender kefil olmuş idi, bundan taleb iderim...”

Bir diğer hükme göre, Cüneyd bin Mustafa adlı biri Bâli bin Emir Ahmed nâm birini dava ediyor ve mezburun kardeşinin kızı Katunbula adlı kız benim namzedimdi, şimdi ise başkasına vermiş diyor. Görülüyor ki, Katunbula adlı kızın vasii olduğu anlaşılan Bâli bin Emir Ahmed, kızı başkasına vermiş ve başlık almıştır. Bu da İslâmî mehrin hükümlerine aykırı olaylardan biridir.

AŞS., A.E.M. no. 1, kayıt: 1019, "Cüneyd bin Mustafa nâm kimesne Bâli bin Emir Ahmed nâm emirî izhar edüb, bundan akdem mezburun karındaşı kızı Katunbula benim namzedim idi, halen ahere vermiş..."

[86] Jennings, a.g.m., s. 85, ÇŞS., no: 4, "Kâzımenin zevci Hüseyin ile adem-i zindegâneleri olub".

[87] KoŞS., no: 1, s. 37: "Gülbahar bint-i Sefer, zevci Mustafa bin Abdullah mezbureye talak virdükten sonra, mezbure Gülbahar üç hayz gördüğüne yemin ettikten sonra, Hasan subaşının kendisini Mehmed'e bin akçe mehr ile nikâh ettiğini...", KoŞS., no: 5 91/5: "Selçuk Hatun, zevci Ali'nin kendisini boşadıktan sonra elli güne değin üç hayz görüb mezbur Aydın'a vardığını..."

[88] ÇŞS., no: 2, s. 32, hük. 259; "Haznede bint-i Bayram, meclis-i şer'e gelüb, zevcim üç ay kadar vardır, beni kodu gitti, bir akçe harcına halim yoktur, nafaka taleb iderim dedikte kıbel-i şer'îden ikişer akçe nafaka tayin olundu".

[89] Kur'an-ı Kerim, Nur Suresi (24,2): Zina edenlere müminlerin önünde 100 sopa vurulmasını emreder. İffetli kadınlara zina isnad edib dört şahit getirmeyene ise 80 sopa ve şehadetten men cezası emreder. Ama kadın kocasının yalancı olduğuna Allah'ı dört kere şahit gösterip yemin eder ve beşincisinde "yalan söylediğim takdirde Allah'ın laneti üzerime olsun" derse cezadan kurtulacaktır.

[90] BOA, Kepeci Tasnifi, no. 252, s. 22. "İstanbul'da Mehemmed nâm imam mescidde namaz kılırken, Hızır nâm kimesnenin mezbur imamın hatunu ile muamelesi olmağın, mezkur hatun ile evin içinde bulunmağın, mezbur müebbed küreğe, hatun habs-ı müebbed olmak buyuruldu", 11 N. 997 /M.24.7.1589. Ayrıca bkz. Nejat Göyünç: "Osmanlı Ceza Hukuku ile ilgili Belgeler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1967, sayı: 3, s. 40-2.

[91] Silâhdar Tarihi, c. 1, s. 750.

[92] KŞS., no. 8, 1001/1592 A.E.M. s. 7, hük. 52: "Mahalle-i Bozatlu'dan Zeman bint-i Ali nâm avret meclis-i şer'e gelüb, ben yabana un

bulmağa gitdüğümde bir kimesne gelüb benim gözümü ve elümü bağlayub, bana fi'li şen'i itdi, hamilim zuhur itdi deyü ikrar etdüğü zâimu'ş-şehr olan (...) subaşına muhzırında..."

[93] Nikolai Todorov, Balkanskii Gorod XV-XIX vekov, izd. Navka, Moskova, 1976, s. 308-331.

[94] Birinci Dünya Savaşı başladığında bazı nezaretlerde kadın memur istihdamına başlanmıştı. Balkan Savaşı'nda ise kadın amele taburları teşkil edilerek kadınların kol işçiliğine çekildiği de görülür. Bkz. Zafer Toprak, Türkiye'de Millî İktisat, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 316, 341, 412. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Darülfünûn'un muhtelif şubelerinde, bazı yabancı yüksek okullarda kız öğrencilerin bulunması, kızların eğitimindeki gelişmenin yarattığı olağanüstü bir durumdur. Çünkü o devirde Avrupa ve Kuzey Amerika'nın birçok üniversitelerinde ya tamamen ya da bazı şubelere kız öğrenci kabul edilmediği, ders ve seminer izleyenlerin ise diploma sınavlarına kabul edilmediği bilinmektedir.

[95] Cevdet Paşa, Ma'ruzât, haz. Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 9-10.

[96] Şerafettin Turan, "Tanzimat Devrinde Evlenme", İş ve Düşünce Dergisi, XXII, sayı 182, İstanbul, 1 Ekim 1956, s. 14-15.

[97] H. Berksun, "Düğün Geleneklerinde Yasak", İdare Dergisi, 1945, no: 174, s. 14.

[98] Ziya Gökalp, İbiş Dayı, Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı, der. Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1956, s. 111.

[99] Falih Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul, 1968, s. 407.

[100] Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Medenî Kanun'a kadar çıkarılan diğer kararname ve lâyıhalar için bkz. Sabri Şakir Ansay, Medenî Kanunun 25. Yıldönümü Münasebetiyle Eski Aile Hukukumuza Bir Nazar, Ankara, 1952, AÜHF. yay.

[101] Gotthard Jaeschke, "Türkiye'de İmam Nikâhı", çev. Ahmet Mumcu, Ord. Prof. S. Ş. Ansay Armağanı, AÜHF yay., Ankara, 1964, s. 194.

[102] Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hâssa Mimârları", AÜDTCF Tarih Araştırmaları, c. 1, ayrı basım, Ankara, 1963, s. 3.

[103] A.g.m., s. 9-10.

[104] A.g.m., s. 5.

[105] Ö. Lütfi Barkan, Süleymaniye Câmi ve İmareti İnşaatı, c. I, TTK yay., sayı 10, Ankara, 1972.

[106] Ş. Turan, a.g.m., s. 14.

[107] Ö. Lütfi Barkan, a.g.e., s. 95.

[108] A.g.e., s. 97.

[109] A.g.e., s. 108.

[110] Sermimarlık Kurumunun başlangıcı için, Mecelle-i Umur-ı Belediyye yazarı Osman Nuri, kitabın 1358. sayfasında, Hace Saadeddin'in Tâcü't-tevârih'ine dayanarak şu bilgiyi veriyor: "İstanbul'un fethinden sonra Fatih, Süleyman Bey adlı subaşıya saray vesaire tamir ettirmiştir." Yazarın hükmünün tersine bu iş subaşılara ait olmamalıdır. Ancak görev yeniçeri ocağı mensuplarına ait olagelmiştir.

[111] Ş. Turan, a.g.m., s. 22.

[112] Örneğin Adana Vilâyet Sâlnâmesi, 1289/1872, 45. sayfada, belediye meclisi azâsı arasında imar işleri için, mimar kalfası Kirkor'un ismi müşavir azâ olarak zikrediliyor. Adana gibi gelişmekte olan bir merkezde bile bu durumun devam etmesi ilginçtir.

[113] Ş. Turan, a.g.m., s. 15.

[114] A.g.m., s. 18.

[115] Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediyye, 1, İstanbul, 1338, s. 978.

[116] Ş. Turan, a.g.m., s. 17.

[117] Salomon Schweigger, Ein neue reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, Nürnberg, 1608, s. 107, Graz, 1964, 2. basım.

[118] Théophile Gautier, İstanbul (1851-52), çev. N. Berk, İstanbul, 1971, s. 121.

[119] Bina ancak belirli bir yükseklikte yapılabilir. Mahalle seçiminde öncelik Müslümanlara aittir. Gayrimüslim haneleri kârgir olamaz, içlerine hamam yapılamaz (bu mahallelerin fazla su sarfiyatını önlemek için). Bu altyapısal mahrumiyet ve yer darlığı, sıkışık bir iskân ve pisliği getirmiştir. Maamafih, bu sırf onlar için değil, bütün liman şehirleri için söz konusudur.

[120] Ş. Turan, a.g.m., s. 16.

[121] Takvîm-i Vekâyî, 25 C 1272, sayı: 539.

[122] BOA, Cevdet Tasnifi, Dahiliye vesikaları, sayı: 11942, arzuhal.

[123] BOA, Cevdet Tasnifi, Dahiliye vesikaları, sayı: 11726, pusula.

[124] BOA, Cevdet Tasnifi, Dahiliye vesikaları, sayı: 15036, tahrirat.

[125] BOA, Cevdet Tasnifi, Dahiliye vesikaları, sayı: 15120, mukteza

[126] Anteb Şer'iyye Sicilleri, s. 290'daki 3 Z 12 (64)/31 Ekim 1848 tarihli ferman, yay. C. Cahit Güzelbey, Anteb Şer'iyye Sicilleri, fas. 2, s. 28.

[127] Ş. Turan, a.g.m., s. 18.

[128] İnşaat usta ve kalfalarının din ve millet kökeni üzerinde kesin istatistik yoktur. Esasen tarihin Üçüncü Roma İmparatorluğu olan Osmanlı ülkesinde, inşaat dallarında her dil ve dinden üyeler olacağı açıktır. 16. yüzyıl için bir örnek olarak başvuracağımız Süleymaniye inşaatında nakkaş, camger, dülger ustaların kimileri Müslüman olup, özellikle, lağımcı, haddad (demirci) ve taşçılarla dülgerler çoğunlukla Hıristiyandır. Bu, Osmanlı mimarîsinin çeşitli gruplarca nasıl beslendiğine de bir örnektir. Bkz. Ö. Lütfi Barkan, a.g.e., s. 144 ve 6 nolu grafik.

[129] Ş. Turan, a.g.m., s. 20.

[130] Sırık hamalı, ulaşım imkânları dar olan geleneksel kentte tümüyle organik enerjiden faydalanıldığının tipik örneğidir. Sırık hamalları ağır yük taşırlar, toplu erzak ve inşaat malzemesi taşımasında kullanılırlardı.

[131] Takvîm-i Vekâyî, 25 M 1274/15 Eylül 1857, sayı: 556, tebliğ-i resmî.

[132] Neccarlar, yangınlarda itfaiye görevi görür, gösterilen binaları yıkarlardı. Bu nedenle tezkire vergisi muafiyetleri, yılda bir kat elbise verilmesi gibi ayrıcalıkları vardı. Hatta, 17 N 1255/25 Aralık 1839 tarihli bir tahrir, (BOA, Cevdet Tasnifi, Dahiliye Vesikaları, sayı: 5336) bunların yangında kullanacağı baltaların yenilenmesi için tahsisat verilmesini bildiriyor. Bkz. Belge 3.

[133] Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı 16.-17. Asırlar", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980, s. 139-154.

[134] Parliamentary Papers and Accounts 1875, Report by Consular Agent Dussi of the Trade and Commerce of Rodosto for the year 1875, s. 1060-1061.

[135] Walter Hahn, "Die Verpflegung Konstantınopl's durch staatliche Zwangswirtschaft. Nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert", Beihefte Viert. Jschr Sozial und Wirtschafts geschichte. ed. G. v. Below, 8. Heft, 1926, s. 21-28.

[136] RŞS., no: 1511, s. 83, Evâil-i CA 958/Mayıs 1551.

[137] Faroqhi, a.g.m., s. 140-141.

[138] RŞS. no: 1511, s. 135 v Evâsıt-ı B 958/Temmuz 1551.

[139] BOA, Mühimme 3, 48, s. 116, 8 L 966/15 Temmuz 1559.

[140] T. Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar, İÜEF, 1957, s. 70-73.

[141] Benjamin von Tudela, Jüdische Reisen im Mittel-alter. Verlag Sammlung Dieterich, Leipzig, 1991, s. 31.

[142] BOA, Mühimme 3, 1364, s. 458, 3 Za 967/27 Temmuz 1560.

[143] BOA, Mühimme 3, 425, s. 157, 13 M 967/16 Ekim 1559.

[144] BOA, Mühimme 6, 472. s. 220, 5 Ca 972/9 Aralık 1564, "Kavala kaptanına hüküm İstanbul için zahire almak üzere emirle Kavala iskelesine gelecek gemilerin harice zahire kaçırmamaları için dümenleri alınıp yüklemenin sonunda iadesi ve yanındaki kalitalarla cümlesini Boğaz'dan içeriye geçirmesi hakkında..."

[145] RŞS., no: 1511, s. 26 v, 12 Ra 957/1 Nisan 1550.

[146] BOA, Mühimme 5, 314, s. 134, 7 Ra 973/3 Ekim 1565.

[147] RŞS., no: 1511, s. 135 v, Evâsıt-ı B 958/Temmuz 1551.

[148] A.g.k., no: 1511, s. 66 v, 4 M 958/13 Ocak 1551.

[149] A.g.k., no: 1511, s. 131 v, 957/1550.

[150] A.g.k., no: 1510, s 160 v, Evâil-i N 956/Eylül 1949.

[151] A.g.k., no: 1511, s. 139 v, 2 N 957/21 Ocak 1550.

[152] A.g.k., no: 1510, s. 166 r, Evâhir-i N 956/Şubat 1549.

[153] A.g.k., no: 1511, 22 S. 958/Mart 1551.

[154] A.g.k., no: 1511, s. 83 r, Evâil-i Ca 958/Mayıs 1591.

[155] A.g.k., no: 1511, s. 28 r, 14 Ca 957/1 Haziran 1550.

[156] A.g.k., no: 1511. s. 22 v, Evâsit-ı Ra 957/Nisan 1550: "Evrun bin Hızır nâm kimesne kasaba-i Rodoscuk'ta Baylos bin Narda nâm kimesneyi meclis-i şer'e izhar edib dedike: mezkûr Baylo'dan Hubyar nâm câriye alub sonrasında ayıb-ı kadim zahir olucak üzerine reddeyledim..." Cariyelerin resmi ve ismi; "uzun boylu, açık başlu, ala gözlü, sarışun Macarü'l-asl" gibi tariflerle verilir.

[157] A.g.k., no: 1510, s. 9 r, Evâil-î Ra 953/Mayıs 1546.

[158] A.g.k., no: 1511, s. 63 v, Evâil-î M 958/Ocak 1551.

[159] Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", JEH, XIX/1, 1969, s. 97-140.

Fuad Köprülü, "Türk İslâm Devletlerinde Resmî Posta ve İstihbarat Teşkilâtı" (İslâm Medeniyeti Tarihi), Ankara, TTK, 1963, s. 321-339.

[160] İ. Acaroğlu, The Evolution of Urbanization in Anatolia (8000 B.C. -400 A.D.), Haziran 1970 (çoğaltılmış doktora tezi).

İlhan Tekeli, On Instutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire, ODTÜ, Mart 1971 (çoğaltılmış tez.)

[161] Örneğin bkz. Germain Carnat, Das Hufeisen in seiner Bedeutung für Zivilisation und Kultur, ABC Verlag, Zürih, 1953.

[162] İ. Acaroğlu, a.g.e., s. 557.

[163] Bkz. Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet (Selçuk Kervansarayları), İstanbul, 1971, s. 93-116.

Fuad Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, TTK, Ankara, 1959, s. 52-64.

H. İnalcık, The Ottoman Empire, "Cities and Road Network", Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1973, s. 146-150.

Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler", İÜEF, Tarih Dergisi, sayı: 13, c. IX, Eylül 1958, s. 81-103.

[164] H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapital Teşekkülü Üzerine Bir Deneme", Robert Kolej İktisat Tarihi Semineri Tebliği, 27 Aralık 1970, s. 10.

[165] Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı, İÜ. yay., İstanbul, 1967; aynı yazar, "Meslekî bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık", İÜEF Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 1, s. 93-138; aynı yazar, "Köprücülük", VII. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğ.

[166] Abraham L. Udovitch, Partnership and Profit in Medieval Islam, Princeton Univ. Press, 1970, s. 17-21.

[167] Halil İnalcık, The Ottoman Empire (Classical Age), Londra, 1994, s. 121-140.

[168] Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapital Teşekkülü Üzerine Bir Deneme", s. 8.

[169] İnalcık, a.g.m., s. 10.

[170] Udovitch, a.g.e., s. 170 vd.

[171] Halil İnalcık, "Dobrudja", EI, 1965, Leiden, Brill, c. II (C-G), s. 613. Dobruca İstanbul için buğday temin eder.

H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapital Teşekkülü Üzerine Bir Deneme", s. 2.

[172] S. D. Goitein, "Mediterranean Trade in the Eleventh Century", SIEHME., Cook Oxford, 1970, s. 59.

[173] Sayın hocamızın daha önce ders teksirlerinde yer alan bilgi, son zamanda çıkan şu makalesinde etraflıca işlenmektedir: H. İnalcık, “Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century”, Revue d’Histoire Maghrebine, X/31-21, Tunus, 1983, s. 247-270.

[174] M. Z. Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. II. s. 244. (Burada verilen yolcu sayısı abartmalıdır).

[175] Germain Carnat, a.g.e., s. 134-150.

[176] Tekeli bu olayı “ağaç modeli” ile açıklamaktadır. Bkz. Osmanlı İmparatorluğu’nda Mekân Organizasyonunun Evrimi, İTÜMF Yayını, İstanbul, 1972, s. 108. Gene Kıray, İzmir bölgesi için “Deve kervanları sahipleri ile demiryol kumpanyacıları birbirinden vazgeçememekte idi” diyor. Bkz. Örgütleşemeyen Kent, İzmir, Ankara, 1972, s. 14-15.

[177] M. B. Kıray, Örgütleşemeyen Kent, İzmir, Sosyal Bilimler Derneği yay., Ankara, 1972.

[178] Örneğin M. Anthoine, Essai Historique sur le Commerce et la Navigation de la Mer-Noire, Paris, 1820, s. 332.

[179] Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonî, 1286 /1869, 1. def’a, s. no. su yok. Kaza-i Zağferanbolu Bölümü.

[180] Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonî, 1287/1870, Zağferanbolu kısmı.

[181] Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonî, 1293/1876, 8. def’a, Zağferanbolu kısmı.

[182] Tansı Şenyapılı, Sevgi Aktüre, “Safranbolu’da Mekân Yapısının Gösterdiği Özellikler”, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, sayı 1, 1976, s. 61-95.

[183] Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonî, 1286, s. 92.

[184] A.g.k., s.108-109.

[185] A.g.k., 1286, 1. def’a, s. 110.

[186] A.g.k., 1293, 8. def’a, s. 95.

[187] A.g.k., 1286, s. 61, 137, sene 1293, 8. def’a, s. 95 vd.

[188] Kemal Samancıoğlu, Bartın Belediyesi ve Tarihçesi, Neşir; Bartın Belediyesi, Bartın 1954. Necdet Sakaoğlu, Amasra, Latin Matbaası, İstanbul, 1966.

[189] Ankara (haftada bir defa neşrolunur, Vilâyet Gazetesi), no: 641, 3 M 1303/12 Ekim 1885, s. 1-2.

[190] İlhan Tekeli, “Evolution of Spatial Organisation in the Ottoman Empire and Turkish Republic”, From Medina to Metropolis, ed. L. Carl

Brown, The Darwin Press, Princeton New Jersey, 1973, s. 244-277.

[191] Ziya Gürel, "Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk II", TTK Belleten, c. CXLV / 2 Nisan 1981, sayı: 178, s. 87.

[192] Ali Cevad, Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgati, Dersaâdet, 1318, s. 38.

[193] Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, 1325/1907, s. 132.

[194] British Parliamentary Papers, (Papers and Accounts), Consular Reports from Angora, for the year 1875.

[195] PPA, Angora, for the year 1883 ve 1891.

[196] Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, 1300/1883, s. 163.

[197] PPA, Angora, for the year 1891, 1893, s. 8.

[198] PPA (Report by Vice-Consul Barnham) Angora, for the year 1882, s. 626.

[199] Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, 1300/1883 ve 1320/1903, meclis-i idare-i vilâyet ve belediye meclisleri azâsının isimleri bulunan kısımlar.

[200] İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda İlmiyye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980, s. 155-160.

[201] "Ankara'da Eğitim ve Öğretim", Fırat Üniversitesi Dergisi, 1988/2-2, s. 161.

[202] PPA, for the year 1893.

[203] Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, 1300/1883, s. 188-169 ve 1325/1907, s. 328-329.

[204] Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, no: 1687, United States, Consul Shipley-Angora, yıl 1897, s. 9.

[205] Bkz. İlber Ortaylı, II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, AÜSBF, 1981.

[206] Rosa Luxembourg, "Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi", Aydınlık, Aralık 1968, sayı 2, s. 139-144.

[207] PPA, Angora, for the year 1894.

[208] Rıfat Önsoy, Osmanlı-Alman Ticarî Münasebetleri, H.Ü. Tarih Bölümü Doçentlik Tezi, Ankara, 1979, s. 75.

[209] Diplomatic and Consular reports, United States-Consul Shipley, 1897, s. 4.

[210] İlber Ortaylı, a.g.e., s. 144.

[211] N.V. Çarikov, Vopros o Maloaziatiskih Jeleznih Dorogah-1891, Bondarevskii Bagdadskaya Doroga-proniknoveniye Germanskogo İmperyalizma na Blijniy Vostok, İzd. Uzbk. SSR, Taşkent, 1955, s. 219-221.

[212] Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, 1325/1907, s. 286, 292, 294.

[213] A.g.k., 1300/1883 s. 168; sene 1325/1907, s. 328.

[214] PPA, Angora, for the year 1893, s. 8.

[215] Refik Halid Karay, Üç Mumlu Şamdan, Arkadaş yay, İstanbul, 1981, s. 89.

[216] Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, 1325/1907 s. 217.

[217] Ankara (Vilâyet Gazetesi), no: 1983, 26 Ramazan 1329/18 Ağustos 1914, s. 2.

[218] Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", İÜEF. Tarih Dergisi, c. III. sayı: 5-6, s. 21-52.

[219] PPA., report Vice-Consul Stevens on the trade of Trebizond, for the year 1854, s. 63-64.

Bu dönemden Üner Turgay, "Trabzon", Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914, çev. Gül Çağalı, makalesinde aynı kaynaklara değinerek söz eder; Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1994, s. 57 vd.

[220] A.g.k., report by Stevens, British Consul at Trebizond, 1856, s.175-176.

[221] A.g.k., report by Stevens, on the trade during the half year ending 30 Haziran 1860, s.190, nüfus için s. 191.

[222] BOA., İ, Adliye ve Mezâhib, no: 3358/2131/4.

[223] PPA., Consul Longworth, Trebizond 14 Mayıs 1892. no: 1059, s. 6.

[224] PPA., Report of Consul Biliotti tor the district of Trebizond 1880, s. 1107.

[225] A.g.k., Billiotti, 1884 yılı, s. 1081-82.

[226] Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1318/1901, s. 166 vd.

[227] Stéphane Yerasimos, "La Communauté Grecque de Trabzon au XIXe Siècle", VII. CİEPO Sempozyumu, T.T.K, Ankara, 1994, s. 251, 255 ve 266.

[228] Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1313/1896, s. 226-230.

[229] A.g.k., s. 230.

[230] PPA., 1868-69, c. 59, s. 360 (report of Consul W. Gifford-Palgrave).

[231] Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1321/1904, s. 249.

[232] A.g.k., s. 247 vd.

[233] PPA., Report Consul Satow, 1912, no: 5014-5166, s. 5.

[234] Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1313/1895, s. 231.

[235] Bkz. Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları, 1, TTK. yay., Ankara, 1992.

[236] Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon, sene 1318/1900, s. 166-167.

[237] A.g.k., sene 1321/1904, s. 249.

[238] PPA., Consul Satow, 1912, s. 6, ve aynı seri, Consul Longworth raporu, 1909-10 yılı, no: 4740, s. 7.

[239] PPA., Vice-consul Stevens, on the trade of Trebizond, 1854, s. 63-64; Aynı seri, 1858 yılı raporu, 562.

[240] A.g.k., Consul Biliotti, 1879 yılı raporu, s. 1446-1449.

[241] A.g.k., (reports on trade of Trebizond and Sivas) 1897 yılı, no: 2069, s. 13'teki tablolar.

[242] A.g.k., Consul Longworth, no: 3160, 1905 yılı raporu, s. 18'deki tablo; 1897 yılı raporu, no: 2069, s. 14'teki tablo.

[243] A.g.k., 1879 yılı, Consul Biliotti raporu, s. 1445 ve 1447.

[244] Bu konuda bkz. Muhsin Altun, Osmanlı Tütün Tekeli, AÜSBF (lisansüstü monografisi), 1994; özellikle s. 58.

[245] İ. L. Rudniytsky, Mizh istorieui politykoiu, New York, Suchasnist, 1973, s. 239.

[246] Milli Kütüphane, Rodosçuk Şeriyye Sicilleri, no: 1511, 1 M 958/9 Ocak 1551.

[247] İ. Ortaylı, "The Port Cities in the Arab Countries-A Study of the Disintegration of the Arab-WorId in the 19 th Century with special Reference to Basra", Türk-Arab İlişkileri I. Konferansı, HÜ. Ankara, 1979, s. 221-232.

[248] de Volney, Oeuvres Complètes, Paris, 1876, s. 181 ve 291.

[249] C. Issawi, "British Trade and the Rise of Beiruth 1830-1860", IJMES, 8, 1977, s. 98.

[250] A.g.m., s. 96.

[251] Issawi, a.g.m., s. 91-92.

[252] Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep, 1316/1898, s. 161-163.

[253] 1856 yılında Beyrut'taki Britanya başkonsolosu Moore, (s. 183) İngiltere'den sonra Fransa ve Avusturya ticaretinin geldiğini ve "Messageries Impériales" ve "Lloyd" gibi gemi kumpanyalarının bunda büyük payı olduğunu bildiriyordu.

[254] PPA., 1871, Consul Jago, s. 866.

[255] U.S.A. Report on Trade and Commerce of Beirut for the 1912, Consul General Cumberbatch, No: 5184.

[256] Jago, a.g.k, s. 851.

[257] PPA., Consul J. Dickson to Salisbury, Şam, no: 538.

[258] "Colonel Trotter to the Earl of Rosebery" Beyrut, Haziran 14, 1893, PPA, no: 1279: "Şam'da İngiliz ve Avrupa ticareti genelde iki Alman acentası tarafından temsil edilmektedir. Yerel halkın rekabeti İngilizleri devre dışı bırakmıştır."

[259] PPA., 1871 Jago, s. 858.

[260] H. Gerber-N. Gross, "Inflation and Deflation in 19th Century Syria", JEH, 40/2/1980, s. 356.

[261] PPA., G.B. Parl. Papers, Consulat Beyrout, Moore, 1857, 53, s. 811.

[262] Jago, a.g.k, s. 843-844.

[263] PPA., G.B. Parl. Papers, Consul Dickson to Salisbury, 13 Nisan, 1888, Nr. 538.

[264] Jago, a.g.k, s. 842.

[265] PPA., G.B. Parl. Papers. Şam, Consul Rogers, 1861, s. 105.

[266] Jago, a.g.k, s. 860-862.

[267] A.g.k., s. 871.

[268] PPA., Dickson to Salisbury, 13 Nisan 1888, s. 3.

[269] Bu listede Cebel-i Lübnan yoktur. PPA., 1880, Viceconsul Jago, s. 1083.

[270] Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep, 1316/1898.

[271] PPA., 1893 14 Haziran, Beyrout Colonel Trotter to Rosberry, s. 2-3.

[272] A.g.k., s. 3.

[273] İlber Ortaylı, "Some Observations on American Schools in the Ottoman Empire", Turkish Public Adm. Annual, 1981, s. 93-110.

[274] C. Farah, "Protestantism and British Diplomacy in Syria", IJMES, 7, 1976, s. 321-44.

[275] C. Farah, a.g.m., s. 335-338

[276] BOA, İ. Dahiliye, no: 47923, Gurre-i C 1291/16 Temmuz 1874: Nikola Nakkaş Efendi'nin beratı ve Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep, 1316/1898.

[277] BOA, İ, MV, 1 R 1279/26 Eylül 1862, no: 21519 hüküm.

[278] PPA., Consul Rogers Report-Şam, 1864, s. 103.

[279] Najib E. Saliba, "The Achievements of Midhat Pasha as Governor of Syria", IJMES, 9, 1978, s. 321.

[280] Sâlnâme-i Vilâyet-i Suriye, 1301/1883, s. 235, "İcmâl-i vukûat-ı cinâiyye".

[281] E. Deniz Akarlı, "Abdülhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", Hacettepe Türk-Arab Konferansı, Ankara, 1979, s. 51-53.

[282] Albert Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age, Oxford, 1970, s. 102; C.E. Dawn, From Ottomanism to Arabism, Illinois-Urbana, 1973, s. 149.

[283] Al Tibawi, A Modern History of Syria, Edinburg, 1969, s. 160.

[284] Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 1318, s. 1259 vd.; ayrıca bkz. Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980.

[285] Çankaya, Mülkiyeliler Tarihi, III ciltten yapılan tarama.

[286] Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, sene 1318.

[287] Donald Cioeta, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria", IJMES, 1979, c. 10, sayı: 2, s. 167-186; C. Farah, "Censorship in Syria and Egypt", Nationalism in a non-national State, ed. Haddad ve Ochsenwald, Ohio State University Press, Columbus, 1977, s. 151-191.

[288] Sâlnâme-i Vilâyet-i Yanya, 1310/1892, no: 6, s. 211-216.

[289] Ali Cevad, Memâlik-i Osmaniyyenin Coğrafya Lûgati, İstanbul, 1892, s. 238-40.

[290] Sâlnâme-i Vilâyet-i Yanya, no: 7, 1311/1894, s. 37.

[291] PPA., report of Vice-Consul Barker, Prevesa, Ocak 28, 1872, s. 1353-1355.

[292] Vice-Consul Blakeney. Prevesa, Şubat 22, 1878, s. 886.

[293] Vice-Consul Blakeney. Prevesa, Mart 1, 1884, s. 577; daha önce Major Stuart, a.g.k., Janina, 10 Mayıs 1865, s. 462.

[294] PPA., (Great Britain) Consul Stuart 1863-64, c. 70, s. 108-111.

[295] Vice-Consul Blakeney. Prevesa, Şubat 19, 1881, Part IV-Londra 1881, s. 579.

[296] Vice-Consul Barker, Prevesa, Ocak 28, 1872, s. 1355 ölüm oranı olarak 43/2000 rakamını verir.

[297] PPA., Reports by Consul Stuart, on the present state of Epirus Janina, Nisan 24, 1871. s. 816.

[298] A.g.k.

[299] Preveze, 16 Şubat 1882, s.1161.

[300] Sâlnâme-i Vilâyet-i Yanya, 1894/1311, s. 78.

[301] BOA, Daire-i Sadâret Evrakı, 47/33, 19 N 1306.

[302] BOA, Yıldız-Hususi, 165/145, 15 S 1297/28 Ocak 1880.

[303] BOA, İrâde-Hariciye, no: 4118, 29 Ca 1268/21 Mart 1852.

BOA, Yıldız Hususi, 160/72. 25 Ra 1296.

[304] BOA, Yıldız Hususi, 165/145, 15. 2a 1297.

[305] BOA, Yıldız-It, 25 Ca 1296/17 Mayıs 1879, no: 161-26 Yanya 1873 yılı koleksiyonları.

[306] R. Hartmann, B. Darkot, T. Gökbilgin, “Basra”, İA, Maarif Matbası, İstanbul, 1943, s. 320-327.

[307] Longrigg, “Basra”, EI, yeni baskı, c. 1, s. 1086-7; bkz. L. Bouvat, “Le Vilayet Baghdad et son Organisation Administrative”, Revue du Monde Musulman, 23 (193), s. 240-267.

[308] Hasan Muhammed Salman, “The Role of Foreign Trade in the Economic Development of lraq 1864-1964”, SEHME, ed. M.A. Cook, 1970, s. 346-372. Yazar Irak ekonomisinin 1860’tan beri dış ticarete göre şekillendiğini söyler.

[309] Longrigg, a.g.m., s. 1087.

[310] Y. Halaçoğlu, “Midhat Paşa’nın Necid ve Havalisi ile ilgili Birkaç Lâyıhası”, İÜEF, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 3, Ekim 1972, s. 160-162; bkz. Moosa Matti I., “The Land Policy of Midhat Pasha in Iraq 1869-1872”, Islamic Quarterly, (1968), s. 146-159.

[311] Ali Bey, Seyahat Jurnali (İstanbul’dan Bağdat’a ve Hindistan’a-min sene 1300-ila sene 1304), İstanbul, 1314, s. 97, 98, 99.

[312] National Archives and Record Service of U.S. Foreign Service-Post Record, 81, “American Consulate Baghdad”, no: 220.

[313] Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra, sene 1307, s. 95-97.

[314] Mübeccel B. Kıray, Örgütleşemeyen Kent-İzmir, Sosyal İlimler Derneği yay., Ankara, 1972, s. 14-15.

[315] NARS, Dept. of State, “Correspondance of American Vice-Consul in Baghdad” no: 47 4/2/1897 ve 12 Mayıs 1900.

[316] ABD İstanbul elçiliğinin Mr. Leishman’a Raporu, 2 Haziran 1903, no: 431: NARS, Turkey, Koli 69: “The Syndicate placed in a difficult position owing to withdrawal of British support of the scheme...” Aynı konudaki Alman bilginler: Archiv des Auswaertigen Amtes, Bonn; Türkei, Bd. 2/3 134 adlı “Kaiserlich Deutsche, Konsulat in Baghdad”, Richarz raporu, 23 Mayıs 1899, A 7371: “Türk yöneticiler Mezopotamya’daki İngiliz nüfuzunu kırmak için Alman Bağdat demiryolu projesini destekliyorlar.” Siemens grubunun aynı konudaki İngiliz işbirliği için bkz. Bekir Sıtkı (Baykal), Das Baghdad Bahn Problem 1890-1903, Druck Rudolf Goldschiag. Freiburg, 1935, s. 81-86.

[317] Muhammed Salman Hasan, The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Iraq, s. 359.

[318] Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra, sene 1307, s. 102.

[319] Sâlnâme-i Vilâyet-i Basra, sene 1320.

[320] Bkz. Matti Moosa, a.g.m., 159; I. E. Fadeeva, “Va Midhat Paşha-Jızn, i Deyatel, nost” izd-vo, Nauka SSSR Moskova, 1977, s. 45-66 Fadeeva.

[321] İ. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu, Kaynak yay., İstanbul, 1983, s. 114 ve 145.

[322] İsmail Hakkı Tevfik, Basra Körfezi Meselesi, Hariciye Vekaleti Matb., no: 15, Ankara, 1931, s. 9.

[323] Report of the British Amb., Layard: BOA, Yıldız Esas evrakı, karton no: 7, evrak no: 94, zarf no: 126.

[324] J. Philby, Arabia, Londra, 1936, s. 25, 136, 169; bkz. G. L. Bondarevski, Bağ-dadskaya Doroga i Proniknoveniye Germanskogo imperializma Na Blijni, Vostok 1888-1903 G. İ., Uzb. SSR, Taşkent, 1955, s. 156-199.

[325] NARS, Foreign Serv. Post Rec, ‘84 “Correspondance American Consulate Baghdad,” — Dec, 1892 to February. 1900” s. 115. State Department, 10 February [Şubat] 1899: “Türkiye’nin çeşitli şehirlerinde ikamet eden birçok yerli şahsın Amerikan vatandaşlığı talebinde bulunduğu, bunların bir kısmının iddiaya göre kısa bir süreliğine ABD’ye gelerek

asılsız yeminli beyan vermek suretiyle uyruk değiştirme belgesi almayı başardığı, bazılarınınsa ülkeye ayak bile basmadan arkadaşlarını ikna edip kendilerini başka bir kişi gibi göstermelerini sağlamak yoluyla uyruk değiştirme belgesi ve pasaport elde ederek himaye istemiyle sıklıkla Konsoloslarımıza başvurduğu, Bakanlığın dikkatine sunulmuştur."

Rudolph Hurner

ABD Konsolos yardımcısı

Bağdat-Türkiye

[326] M. Salman Hasan, a.g.e., s. 348: "Irak'ın dış ticareti 1864-1871 arasında 147.000'den 2.960.000'e yükselmiştir."

[327] Cvetana Georgieva, "Les rapports de commerce entre l'Empire Ottoman et la Pologne et les terres Bulgares au XVIe siècle", Bulgarian Historical Review, 1973/3, s. 38-51.

[328] Martin Bronewski, Tartariae Descriptio-Kırım, çev. Kemal Ortaylı, Ankara, 1971.

[329] Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri, TTK, Ankara, 1968, s. 69- 74.

[330] Abdurrahman Şeref, "Manzum bir Sefâretnâme", Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmûası, 1328, no: 13, s. 777-795; Unat, a.g.e., s. 97-99.

[331] Tarih-i Cevdet, c. 5, s. 255.

[332] Nigâr Anafarta, Historical Documents concerning relations between the Ottoman Empire and Poland, yay. Mehmet Kavata, İstanbul, 1979; aynı konu için bkz. Stefan Kieniewicz, "La Turquie et l'indépendance de la Pologne au XIXe siècle", Belleten, TTK, Ankara, 1984, XLVI1/186, s. 545-562.

[333] Chrzanowski Wojciech, Polski Slownik Biograficzny, c. 3 (1937), s. 463-67.

[334] Öst. Haus Hf. St. Arch., Türkei VI, kart: 68, raporlar fog. 111-112 ve 113-118 ve 180, "Metternich'den sefir H. Lambrevic'e 15 Eylül 1838 tarihli mektub"; yine Türkei VI, kart: 68, fog. 250-52.

[335] Edward Crankshaw, Winterpalast, W. Hayne Verlag, Münih, 1980, s. 136.

[336] Öst. Haus Hf. St. Arch (PA), Türkei XII, kart: 41, fog. 685 Infor, Bur./A kart: 22 AGZ. 8551, fog. 851. 1673/A ve fog. 881.

[337] Öst. Haus Hf. St. Arch (PA), Türkei XII, kart: 40, fog. 36 ve fog. 66, "Vidin'den gelen rapor, 26 Eylül 1849 tarihli", ilgili konuda BOA, İ.,

Hariciye, no: 2828, 21 Ca 1265/14 Nisan 1849, Polonya mültecilere yapılan yardımlarla ilgilidir.

[338] Öst. Haus Hf. St. Arch., kart: 40, fog 66, bu konuda Dénes A. Janossy, Great Bri-tain and Kossuth, Budapeşte, 1937, s. 32-34; bu konuda Osmanlı arşiv kaynakları BOA, Mülteciler Dosyası, no: 82/60; Bâbıâlî'nin Avusturya ve Rusya'ya 26 Aralık 1849 tarihli cevabı üzerinde klasikleşen eser: Ahmed Refik, "Mülteciler Meselesine Dâir", TOEM, sayı 12(89), s. 361-86 ve 13(90), s. 1-41, İstanbul, 1341(1925-26).

[339] Mustafa Celâleddin Paşa, Les Turcs Anciens et Modernes, İstanbul, 1869.

[340] Taha Toros, Turco-Polish Relations in History, İstanbul, 1933, s. 24, 27.

[341] Bu konuda bkz. İlber Ortaylı, "İkinci Abdülhamid Döneminde Anayasal Rejim Sorunu", Türkiye'de Demokrasi Hareketleri, HÜEF. Dergisi, c. 11, 1986, s. 55-61.

[342] Lübnan'daki sansür için bkz. Donald J. Cioeta, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria", IJMES, 10/1979, s. 167 vd.

[343] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, VI. cüz, 4. baskı, s. 943 ve sözü geçen 21 Ca 1296/13 Mayıs 1879 tarihli arize, s. 946-951.

[344] Atilla Çetin, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Haziran 192/66, s. 34 vd.

[345] BOA, Sicill-i Ahvâl Defterleri, c. 12, s. 391.

[346] BOA, İ., MV., 12 N 1273/6 Mayıs 1857 tarihli arz tezkiresi ve leffi.

[347] Moshe Ma'oz, "Changes in the position of the Jewish communities of Palestine and Syria…", Studies on Palestine during the Ottoman Period, ed. M. Ma'oz, Magnes Press, Kudüs, 1975, s. 146-151.

[348] Virginia Paskaleva, "Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18. und 19. Jahrhundert", Wirtschaftswege Hermann Kellenbenz Fest-schrift, Klett Gotta, 1978, s. 169.

[349] BOA, Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı, TFR-1-UM- 21-12,1321 tarihli evrak no: 2907/2, 3, 4, 7, 9, 10'daki cedveller.

[350] Carter V. Findley, Ottoman Civil Officialdom, Princeton, 1989, s. 143.

[351] Bernard Lory, "Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie,1878-1900", Varia Turcica I, ed. Isis, İstanbul, 1985, s. 67, Todorov ve

Kantchov'a dayanarak yaptığı tahliller.

[352] A. Batbie, Traité de Droit Public et Administratif, c. 2, Paris, 1855, s. 187-188.

[353] T. Z. Tunaya, "Midhat Paşa'nın Anayasacılık Anlayışı", Midhat Paşa Semineri (TTK tarafından 1984'te Edirne'de düzenlenmiştir). Örnek, Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1302, s. 110-132 ve 147-148.

[354] Bernard Lory, "Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie", Varia Turcica I, ed. Isis, İstanbul, 1985, s. 13-17.

[355] Borba ile Tarîk gazeteleri arasındaki polemiğe bir örnek, Tarîk, 27 Ca 1301/9 Temmuz 1885 tarihli nüshada görülebilir.

[356] İ. Ortaylı, Türkiye'de Yerel Yönetim Geleneği, Hil yay., İstanbul, 1985, s. 50-52.

[357] Donald J. Cioeta, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria 1876-1908", IJMES, 10 (1979), s. 167-186.

[358] İsmail Hakkı, Hukuk-ı İdâre, Dersaâdet, 1328, s. 369-371.

[359] Gandjev-Hristov, Bolgarsko Vuzrajdane, Sofya, 1969, c. II, s. 324-332'deki metin.

[360] Stefan Stambulov'un hatıratını Marinof kaleme almıştır. Marinov, Stefan Stambulov i Noveişata na İstoriya, s. 381-390; ayrıca Bozhidar Samardzhiev, "Ottoman Policy Towards the Principality of Bulgaria During the Regency", Etudes Balkaniques, 4/1976, s. 55-57. Bu konuda Bulgaristan komiseri Rıza Bey'e yollanan telgraf ve muhaberat için BOA, Yıldız Esas Evrakı Kataloğu, 36/2328 (5) ve Z 146/XV (Mabeynle Bulgaristan komiserliği arasındaki muhaberat defteri).

[361] Ignacz Kunosz, Türk Halk Edebiyyatı, İstanbul İkbâl Kitabhanesi, 1343, s. 79-89.

[362] Özellikle Selanik meb'ûsları Mihalaki ve Vasilaki efendilerle, Yanya meb'ûsu Argiri Kantarcı Efendi bu talepleri ileri sürerken, Anadolu ve Rumeli'nin Müslüman meb'ûsları ile Mezopotamya ve Anadolu'nun Hıristiyan meb'ûsları bu taleplere karşı çıkmıştı. Bkz. Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, Hakkı Tarık Us, 7 Nisan 1877 oturumu, s. 84-85.

[363] Bkz. Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, s. 313; İ. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, Ankara, 1974, s. 191.

Bu konudaki ilginç bir belge, azınlıkların Meşrutiyet ve Tanzimat dönemlerinde Türkçe öğrenmeye istek duyduğunu ve Türkçenin imparatorluğun kaçınılmaz resmî dili olarak zorunlu biçimde

öğrenilmesinin anlaşıldığını gösteriyor. Bu vesika Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi üyesi Konstantinidi Bey tarafından kaleme alınan bir arz tezkiresidir: "Teba-yı Devlet-i Âliyyeden Rum milleti efradının Türkçe öğrenmeleri maksadıyla memâlik-i şahânede Türkçe tedris olunmayan Rum mekteblerinde Maârif Nezâret-i Celilesi'nin intihabiyle maaşları cemiyet tarafından ibka edilerek muallimler nasbı ve fıkara çocuklarına meccanen Türkçe kitablar ve her tarafta ders-i umumî küşadiyle bunlar içün muktezi olan kitab ve resaili....eylemek ve Lisan-ı Osmanî'nin Rumlara teshil-i talimi yolunda telif olunacak kitablara müsabakat usulüne tevfikan mükafaat virmek vs...."

BOA, İ., MM., no: 2128: "Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi üyesi Konstantinidi Bey tarafından kaleme alınan, Rum milletine Osmanlı lisanı talimine mahsus bir cemiyyet-i ilmiyye teşkiline ruhsat itası hakkındaki tezkire."

[364] Engelhard, Türkiye ve Tanzimat, çev. Ali Reşat, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1328, s. 354-355.

[365] İ. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, s. 82.

[366] BOA, İ., Dahiliye, 1291, 48003 no.lu arz tezkiresi ve 1295 / 1878 Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Meclis-i Meb'ûsân azâsı bölümü.

[367] BOA, İ., Dahiliye 1291, no: 47923, C 1291/Temmuz 1874 tarihli vilâyet tezkiresi.

[368] 1875 yılında Diyarbakır Vilâyet İdâre Meclisi böyle renkli bir yapıda idi. Meclis tarihte eşi görülmemiş bir ruhban şûrâsı halinde idi. 2 müslim ve gayrimüslim seçilmiş üye dışında; Rum Metropoliti, Ermeni Protestan Episkoposu, Gıldani Metropoliti, Ermeni Gregoryan Murahhas Vekili, Ermeni Katolik Murahhas Vekili, Süryanî Murahhas Vekili, Süryanî Katolik Murahhas Vekili ve Müfti bulunuyordu, bkz. Sâlnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır, sene 1292, Meclis-i İdâre-i Vilayat Bölümü.

[369] Örneğin: BOA, İ., Dahiliye, 1291, no: 48005. Bu belgede, Manas Efendi'nin Kale-i Sultaniye Ticaret Mahkemesi Reisliğine tayini arz ediliyor.

[370] Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, sene 1296, s. 43.

[371] 1221 tarihli berat, Wiener National Bibl. Cod. Lat. 352'de kayıtlı olup, şu makaleye başvurulabilir: Felix Czeike, "Vom Stadtrecht des Mittelalters zur Modernen Verfassung", Wiener Geschichtsblaetter, Viyana, 1971, s. 260 vd.

[372] İlber Ortaylı, “Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme”, AÜHF,. B.N. Esen’e Armağan, Ankara, 1977, s. 257-258.

[373] A.g.m., s. 246-247.

[374] Öst. Haus Hof und Stats Archiv, 67-68, Türkei VI, Varia 1837-1838, “İstanbul Büyükdere’den, Eduard von Klaezl’den Metternich’e” raporlar.

[375] A. Vefik, Tekâlif Kavaîdî, c. II, Dersaâdet, 1329, s. 26-27, nizamnâmenin uygulanması için ilgili muhassıllıklara gönderilen bir sadâret tezkiresi örneği: BOA, Cevdet Dahiliye no: 16602, 23 Safer 1256/26 Nisan 1840 tarihli.

[376] Halil İnalcık, “Tanzimatın Uygulanması”, Belleten, sayı 112, 1964, s. 634-635

[377] A.g.m., s. 635.

[378] İ. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, Ankara, 1974, s. 22-23.

[379] Kastamonî (1286-1293), Suriye (1286-1292), Hüdavendigâr (1287-1293) vilâyetleri sâlnâmelerinden karşılaştırmayla elde edilen bilgi.

[380] H. Tarık Us, Meclis-i Meb’ûsân Zâbıt Ceridesi, 7 Nisan 1877, s. 84-85.

[381] Maria Todorova, “Obşçopoleznite Kasi na Midhat Paşa”, İstoriçeski Pregled, 1972/5, s. 56-76.

[382] 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu’nda sadece ABD’nin kurduğu okul ve yetimhane sayısı dört yüze yaklaşıyordu. Bkz. İ. Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları”, Amme İdaresi, 1982, c. 14, sayı 3, s. 90-91.

[383] H.T. Us, M.M.Z.C., 16 Nisan 1877, s. 118.

[384] Y. T. Kurat, Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği, AÜDTCF Yay., Ankara, 1968, s. 167 vd.

[385] Mary Mills Patrick, Under Five Sultans, Londra, 1929, s. 150. Yazar meşrutî dönemde Amerikan Kız Koleji görevlilerinden idi.

[386] Bu konuda Prof. H. İnalcık bir makale hazırlamaktadır. Bizim bu hükmümüz, onun Chicago Üniversitesi’ndeki derslerine dayanmaktadır.

[387] Bkz. İ. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, Ankara, 1974, s.13-28.

[388] A.g.e., s. 13-28.

[389] Nizamnâmenin etraflı bir tahlili için bkz. İsmail Hakkı Bey, Hukuk-ı İdare, 1. Kısım, 1. tab'ı Dersaadet Kanaat Matbaası, 1327, s. 343-345.

[390] Bkz. Düstûr, 1. Tertib, c. 1, s. 608.

[391] 1875 yılında Diyarbakır vilâyet idi ve meclisi de böyle renkli bir yapıda idi. Meclis tarihte eşi görülmemiş bir ruhban şûrâsı hali arz ediyordu. 2 Müslim ve 2 gayrimüslim seçilmiş üye dışında; Rum metropoliti, Ermeni Protestan episkoposu, Gıldanî metropoliti, Ermeni Gregoryan murahhas vekili, Ermeni Katolik murahhas vekili, Süryanî murahhas vekili, Süryanî Katolik murahhas vekili ve müfti bulunuyordu. Bkz. Sâlnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır, sene 1292, Meclis-i İdare-i Vilâyet Bölümü.

[392] Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, çev. Ali Reşad, İstanbul, 1328, s. 98.

[393] A.g.e., s. 354-355. Siyasal parti gibi kuruluşlar olmadığından bir seçim yapılsa da aynı kimseler meb'ûs olurdu.

[394] Edirne meb'ûsu Rasim Bey, "Biz taşralıyız. Bu işi elbette daha iyi biliriz. Biz ibtida-i Tanzimattan beri bu işin içindeyiz, İstanbul daha bu sene intihaba girdi." H. T. Us, MMZB, 7 Nisan 1977 oturumu, s. 84-85.

[395] A.g.e., 18 Nisan 1877 tarihli oturum, s. 32.

Meb'ûslar intihab hakkına malik olacakların 200 veya 500 kuruş senevî vergi vermeleri konusunu tartışıyor, umumî seçim hakkından söz eden yoktur.

[396] Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, sene 1295 (1878), s. 102'de Heyet-i Meb'ûsân azâsı veriliyor. 110. sabitede ise âyan azâsının isimleri var (8 gayrimüslim + 37 müslim).

[397] Vilâyet teşkilâtına ait kayıtlar düzgün değildir. Bundan başka, bazı vilâyet sâlnâmelerinin eksik olması, tam bir istatistikî tablo hazırlamamıza engel oldu. Bununla beraber hükmü doğrulayacak örnek, sâlnâmelerde dahi bir hayli çoktur.

[398] İ. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, s. 84.

[399] MMZC, 16 Nisan 1877 tarihli oturum, s. 120.

Kastamonî meb'ûsu Salim Efendi: "Kantar ve esnaf rüsûmu taşralarda maliyeye ait, İstanbul'da ise belediye dairelerine verilmiş. Bu İstanbul için bir istisnadır."

Reis A.V. Paşa: "Siz de İstanbul gibi bir şehir yaparsanız olur."

23 Nisan 1877 tarihli oturum, s. 157.

Astarcılar Kethûdası Ahmed Efendi: “Zannolunuyor ki, İstanbul az vergi verir. İçtiğimiz suya kadar vergi veririz. Galiba taşra halkı suyu bedava içiyordu. Şimdi bir de pencerelerimize vergi koymak istiyorlar.”

Mehmed Ali Efendi (Sivas): “İnşallah bundan sonra, İstanbul halkı da vergiler verirler de, taşra halkı ile müsavi olurlar.”

Gerçekte anayasanın 12. maddesine göre, “Başkent İstanbul’dur ve diğer beldelerden fark ve imtiyazı yoktur.” Ancak belediye ve vilâyet kanunları bu maddeye ruhen uygun değildir.

[400] İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, s. 83-85.

Örneğin Rumeli meb’ûslarından (Selanikli Mihalaki ve Vasilaki ile Yanya’dan Argiri Kantarcı) nahiye, kaza, liva ve vilâyet idare meclislerine üye seçilirken müslim-gayrimüslim ayrım ve oranının kaldırılmasını istediler. Bu milliyetçi bir görüştü. Rumeli ve 12 Adalar’da Rumlar çoğunluktu. Buna karşı Suriye meb’ûsu ve diğer Mezopotamya vilâyetlerinin Hıristiyan meb’ûsları direndi.

MMZC, 7 Nisan 1877 tarihli oturum, s. 84-85.

Suriye meb’ûsu Nufel Bey: “Çok olan cemaat azâyı seçer, öbürleri seçilmeden kalır.”

Salim Efendi (Kastamonu): “Meb’ûsu olduğum Kastamonî’da beşyüzbin İslâm vardır. Topu dörtbin Hıristiyan bulunur. Eğer yarı yarıya olmazsa Hıristiyandan hiç azâ olmaz.”

Suriye’nin Hıristiyan meb’ûsları, Osmanlı tebaasının birlik ve bütünlüğü üzerine nutuklar atarak, öneriyi önlüyorlar.

[401] BOA, Cevdet Dahiliye, no: 5432, 2 C 1276/27 Aralık 1859 tarihli Kastamonî vilâyetinden, Sadâret hükmine cevabda, “taşrada müstahdem ketebenin icab-ı maslahata göre hadd-i kifâyeye tenzili hakkındaki emrin, Kastamonî meclisinde okunduğu ve müstahdemin hadd-i kifâyede bile olmayub, hariçten vâlinin maaş ile adam kullandığı dahi vaki olub, tenzilin mümkün olmadığı” bildiriliyor.

[402] 1921 Anayasası’nın 11.-14. maddeleri, “Vilâyet Şûrâları”; Ş. Gözübüyük-S. Kili, Türk Anayasa Metinleri, Ankara, 1982, 2. baskı, s. 94-95.

[403] R. Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton, 1963, s. 154.

[404] M. Todorova, “Obşçopoleznita Kasi na Midhat Paşa”, İstoriçeski Pregled, 1972/5, s. 6 vd.

[405] BOA, İ., MM., no: 1010, sene 1278.

[406] BOA, İ., Dahiliye, 1279 yılı belgelerine bakılabilir.

[407] BOA, İ., MV, 26 C 1280/8 Aralık 1863, no: 22521.

[408] İlber Ortaylı, "Ankara ve Demiryolu", ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Tarih İçinde Ankara, 1984, s. 209-210; bkz. bu kitabın içinde Bölüm XI.

[409] Metin: H. Ristov, N. Gandjev, Bolgarske Vozrajdane, 1969, Sofia BAN, c. II, s. 324-325.

[410] Mouradgea d'Ohhson, Tableau Général de l'Empire Ottoman, Paris, 1787; T. W. Arnold, The Caliphate, Oxford, 1924, s. 170'de bu gerçeğe işaret eder.

[411] İ. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul, 1983, s. 58.

[412] Sir Edwin Pears, Life of Abdülhamid, Londra, 1917, s. 149.

[413] Mushiru'l-Hasan, Nationalism and Communal Politics in India, Yeni Delhi, 1991, s. 104-115, Hint ve dünyadaki bu durumun özelliklerini içermektedir.

[414] İ. Ortaylı, "Reports and Considerations of İsmail Bey Gaspirinski on Central Asia", Cahiers du Monde Russe et Soviétique, XXXII (1), 1991, s. 43-46.

[415] T. W. Arnold, a.g.e., s. 177; A. de la Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman, Paris, 1897, c. II, s. 70, 179-221'den naklen.

[416] Tevfik Çavdar, Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu, Ankara, 1982, s. 202.

[417] İ. Ortaylı, "II Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, İÜEF, İstanbul, 1994, s. 163-170; bkz. bu kitap içinde Bölüm XVIII.

[418] Selim Deringil, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde İmaj Saplantısı", a.g.e., s. 149-150.

[419] Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı", a.g.e., s. 96-99.

[420] Ziyad Ebuzziya, "Sultan II. Abdülhamid'in Fransa, İngiltere ve İtalya'da Yasaklattığı Piyesler", V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1988, s. 327-367.

[421] Cezmi Eraslan, a.g.m., s. 103.

[422] İ. M. Mayokan, Yıldızda Neler Gördüm, İstanbul, 1940, s. 22-25.

[423] İ. Ortaylı, "Reports and Considerations of İsmail Bey Gaspirinski on Central Asia", s. 43-46.

[424] E. Kuran, "Küçük Said Paşa as a Turkish Modernist", IJMES. c. l, sayı: 2, Nisan 1970, s. 124-132.

[425] Örneğin Ahmed Hamdi, Hindistan ve Sevad-ı Afganistan Seyahatnâmesi, İstanbul, 1300 (1883); İ. Ortaylı, "Hindistan Üzerine Türk Seyahatnâmeleri", AÜSBF Dergisi, 1992/47, no: 3-4, s. 271-277.

[426] Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, İÜEF, İstanbul, 1994, s. 132-136; aynı yazar, Panislamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914, İstanbul, 1992.

[427] A.g.m., s. 135.

[428] M. le Gall, "The Ottoman Government and the Sanusiyya, A Reappraisal", IJMES, 21 (1989), s. 91-106.

[429] Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Senusîler, Abdülhamid ve Seyyid Mehmed el Mehdi, İstanbul, Matbaa-yı Ebuzziya, 1325, s. 58, 69.

[430] B. Abu Manneh, "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abu'l-Huda al Sayyadi", IJMES, 15, 1 (1979), s. 131-153.

[431] M. Kütükoğlu, "Darü'l-Hilâfetü'l-Âliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri", İTE Dergisi, İÜEF, c. 7/1-2, 1978, s. 1-212. Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları", Diyanet Dergisi, Ankara 27/4, 1991, s. 55-124.

[432] Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, Ankara, 1982, s. 77.

[433] Jean Pichon, Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları, çev. H. C. Yalçın, İstanbul, 1937, s. 152.

(*1) Bu bildiri, 28-30 Kasım 1979 tarihlerinde İstanbul'da Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü ile Avusturya Başkonsolosluğu Kültür Enstitüsü'nün işbirliği ile düzenlenen "Tarih Boyunca Avusturya-Türkiye İlişkileri Sempozyumu"nda okunmuş, Osmanlı Araştırmaları II, İstanbul, 1981, s. 195-202'de yayımlanmıştır.

(*2) Toplum ve Bilim, Sayı: 15-16, Güz 1981/Kış 1982, s. 33-60.

(*3) ODTÜ Gelişme Dergisi, özel sayı, 1979-80, s. 155-159.

(*4) Yönetim Sosyolojisi, Kollokyum Bildirisi, 14-15 Ekim 1976 TODAİE, s. 1-24.

(*5) Prof. T. Bekir Balta Armağanı, TODAİE, Ankara, 1974, s. 459-481.

(*6) N. Ahmed Banoğlu, Mahmud Paşa. Hayatı ve Şehadeti adıyla yayımladığı risalede 1298/1882 Çemberlitaş Aziz Efendi Matbaası'nda basılan menâkıbnâme ile kendisindeki yazma nüshadan yararlandığını söyleyerek menâkıbnâmeyi yeni harflerle yayımlamıştır. Ancak her iki metin hakkında da bilgi vermiyor ve yaptığı çeviride metne sadık kalmış görünmüyor. Bununla beraber bu menkıbe bendeki yazmanın eşi olabilir.

Bkz. Mahmud Paşa. Hayatı ve Şehadeti, N. Ahmed Banoğlu, Gür Kitabevi, İstanbul, 1970.

Adı geçen menâkıbnâmenin kahramanı Mahmud Paşa, bugün kendi vakfı olan bir cami, hamam ve ismini taşıyan çarşı ile tanınmaktadır.

(*7) Bu tür dedikoduların siyasal nitelikli olanlarına “Devlet sohbeti” denirdi ki, zaman zaman yasaklanmış ve kahvehaneler takip altında tutulagelmiştir.

(*8) Mahmud Paşa ile Şehzâde Mustafa arasında şahsî münaferet de vardı.

(*9) Viyana, National Bibliothek, Handschriftensammiung. H. O. 116 (171) nolu yazma nüshasının, s. /2v-22r/ arasındaki menkıbenin özetidir.

(*10) Sultan II. Murad için kullanılan bu unvan ilginçtir. Metin; 3r son.

(*11) Menkıbe bu direk için, şimdi dahi ol direğin adı ayrılık direğidir, diyor. 4r satır 3.

(*12) “Onları oyalar” demek.

(*13) Bugünkü Cibali semtinin ismini böyle bir menkıbeye dayanarak açıklayanlar vardır.

(*14) Metinde Dumanlı Kinisa 14 v.

(*15) Serbesk; mahallin adı, Sırbistan olup olmadığını tesbit edemedim.

(*16) Tekrar hatası.

(*17) Molla Güranî özellikle İstanbul ahalisinin yücelttiği bir tarihî şahsiyettir. Mahmud Paşa’ya onun öğretmen olarak tayin ettirilmesi de, menkıbenin ilginç bir motifidir.

(*18) Onların yararına çalışır.

(*19) İhanet, hıyanet gibi.

(*20) Böylece burada hükümdarla Mahmud Paşa arasında bir statü ölçütü, bir üstünlük tanıma söz konusudur. Tabii böyle bir büyük kilisenin varlığı hayalîdir.

(*21) Türk Toplumunda Aile, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1985, s. 93-104.

(*22) Mimarlık Dergisi (TMMOB), Ankara, Temmuz 1974, no: 129, s. 11-16.

(*23) Sayım cetveli 10 yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

(*24) Şark ve Ermeni Katolikleri.

(*25) Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi, Temmuz 1995, sayı 8, s. 5-12.

(*26) AÜSBF Dergisi, c. XXVIII, Mart-Haziran 1973, no: 1-2, s. 181-190.

(*27) “Sub vesperum Oppidani portas claudebant” (Akşamleyin oppidum’da oturanlar kapıları kaparlar). Roma oppidum’ları gerek orduların müstahkem mevkii, gerek barbarlarla yapılan ticaretin sınırdaki merkezi olup, emin konaklama yerleridir.

(*28) AÜSBF, BYYO Yıllığı, Ankara, 1977, s. 301-307.

(*29) Tarih İçinde Ankara, ODTÜ, Ankara, 1984, s. 209-221.

(*30) İÜEF. Münir Aktepe Armağanı.

(*31) Kent Tarihçiliği, Sempozyum /Atölye, Tarih Vakfı, Toplu Konut İdaresi, 1994. s. 111-115.

(*32) Osmanlı Araştırmaları, sayı: IV, 1984, s. 89-113.

(*33) TTK, Belleten, Aralık 1997.

(*34) “Türk-Arab ilişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte”, I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, HÜ, Ankara, 1980, s. 221-232.

(*35) Revue Internationale d’Histoire Militaire, ed. Turquie, no: 67, Ankara, 1988, s. 57-65 (tercüme).

(*36) Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, 27-29 Mayıs 1992, İÜEF., Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 163-171.

(*37) Türkiye’de Demokrasi Hareketleri Konferansı, HÜEF Dergisi, c. 4/1, 1986, s. 55-61.

(*38) Armağan Kanun-ı Esâsî’nin 100. Yılı, AÜ SBF, Ankara, 1978, s. 162-182.

(*39) Makalenin arkasında, âyan ve meb’ûsan azâsının listesi verilmiştir.

(*40) Bu konu, R. Devereux, The First Constitutional Period, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1963, adlı eserde münakaşalı bir durum gösteriyor. Daha farklı ve eksik, bazen yeni isimli bir liste var. Ancak bu ilk oturum üyelerini havi bir listedir. Biz 1295 (1878) senesi Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’yi esas aldık.

(*41) Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1295, s. 100-101.

(*42) Lagofet, daha doğrusu Logothet olup, orta Yunancada defterdar, muhasebeci anlamına gelir. Patrikhane muhasebecisi olan L. Bey’in unvanı

yanlışlıkla hep onun ismi olarak kaydedilmiş ve “Logofet, Lagofet” olmuştur. Asıl ismini öğrenemedim.

(*43) Meclis-i Meb’ûsân’daki meb’ûs sayısı muhtelif kaynaklarda 115, 116 ve Devereux, a.g.e.’de 119 olarak geçiyor. Gene gayrimüslim meb’ûs sayısı da benim tarafımdan 40 olarak saptandığı halde, bu rakam da 47’ye kadar çıkmaktadır. Her halükârda oran üçte birin çok üstündedir.

(*44) İÜHF İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, İstanbul, 1982 (1-3), s. 137-148.

(*45) Avrupa’da mahallî idare veya serbest komün geleneğinin doğuşu ve gelişmesi, hukuk tarihçileri, sosyologlar arasında halen tartışılan çetin bir konudur. Bu geleneği Eski Roma’nın fiscus kurumuna bağlayarak açıklayanlar olduğu gibi, tamamen Germanik kökenli bir kurum olarak açıklayanlar da vardır. Türk okuyucu bu tartışmaları kısa elden ve etraflıca izleyebilmek şansına, müteveffa Prof. Sıddık Sami Onar ve Charles Crozat sayesinde sahip olabilmiştir. Hükmî şahsiyet kurumunun gelişmesi üzerine, S. Sami Onar, İdare Hukuku, c. l, İstanbul, 1944, s. 371-400’de; C. Crozat, Amme Hukuku Dersleri, c. II, kısım l, İ.T. yay., 1944, s. 243-301 arası Avrupa’da komünlerin gelişmesine ilişkin çeşitli tezleri ele almaktadırlar.

(*46) Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Siyasî İlimler Derneği, Ankara, 1976, s. 433-448.

(*47) Uluslararası Midhat Paşa ve Zamanı Semineri, Ankara, 1986, s. 227-233, 341-346.

(*48) “Le Panislamisme Ottoman et la Question du Califat”, l’Autre Islam, no: 2, Paris, 1994, s. 67-77.